

मुंबई युनिव्हर्सिटीने १९४१ सालच्या बी.

प्रथम पुस्तक.

च्या अभ्यासक्रमासाठी.

१०६६९

म. ग्रं. सं. ठाणे

नं. ३५२.

यांचे

निबंध आणि भाषणे

आवृत्ति दुसरी

REFBK-0006152

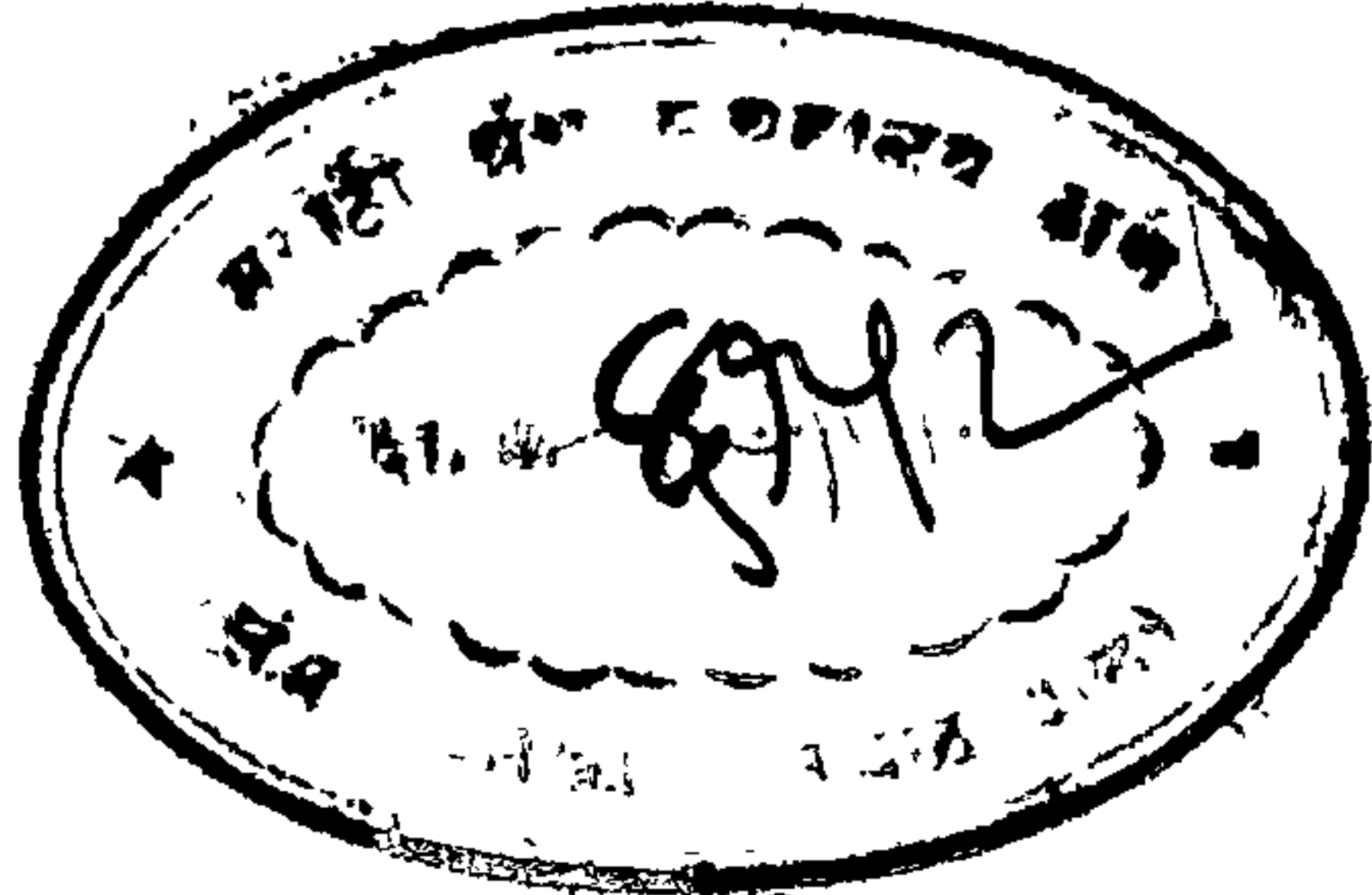
किंमत १२ आणे

मुंबई युनिव्हर्सिटीने १९४१ सालच्या बी. ए. च्या अभ्यासक्रमासाठी

नेमलेले पुस्तक.

वैद्य यांचे

निबंध आणि भाषणे

आवृत्ति दुसरी

REFBK-0006152

किंमत १२ आणे

: प्रकाशक :

रामचंद्र काशीनाथ तटणीस

३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई २.

: मुद्रक :

रामचंद्र काशीनाथ तटणीस

श्रीलक्ष्मी नारायण प्रेस, ३६४ ठाकुरद्वार,
मुंबई २.

प्रकाशकांची प्रस्तावना

अलीकडे प्रसिद्ध होणाऱ्या वाङ्मयांत प्रणयकथा व शृंगारचेष्टा यांचा इतका अतिरेक झालेला दिसतो की, त्यास आळा कसा घालतां येईल हा समाजांतील विचारी पुढाऱ्यांस काळजी उत्पन्न करणारा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. यंदांच्या साहित्य-संमेलनांत या विषयास प्राधान्य देण्यांत आलें आहे. या प्रवृत्तीला प्रतिबंध घालण्यासाठीं काय उपाय संमेलनांत सुचविले जातात हें लौकरच समजेल. आमच्या मतें, या ओघास प्रतिबंध करणें म्हणजे सात्त्विक वाङ्मयाचा प्रसार करणें होय. सुराव्यसनापासून जनांस परावृत्त करण्याचा उत्तम उपाय ज्याप्रमाणें त्यांस सुग्रास व सात्त्विक अन्न आणि पान, त्याप्रमाणें दुष्ट वाङ्मयाच्या प्रतिकारार्थ उपयुक्त विषयांवर विद्वान् लोकांनीं लिहिलेले ग्रंथ होत.

हा हेतु समोर ठेवून आम्ही “ उपयुक्त साहित्य-ग्रंथमाला ” प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे. या मालेंत रा. व. अण्णासाहेब महाजनि यांचे लेख आणि भाषणें देण्याचा आमचा विचार आहे. तसेंच प. वा. मंगेश जिवाजी तेलंग यांचे लेखही या मालेंत देण्याचें योजिलें आहे. प. वा. हरि माधव पंडित या मार्मिक लेखकांचे परीक्षण-लेखही संग्रहीत करण्याचा विचार आहे. रा. व. चिंतामण विनायक वैद्य यांचे विविध विषयांवरील लेखही प्रसिद्ध होतील. त्यांपैकीं त्यांच्या वाङ्मयात्मक लेखांचा संग्रह या पुस्तकांत केला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत मराठी भाषा आणि तिच्यावर इतर भाषांचा परिणाम यावरील निबंधास अग्रस्थान दिलें आहे. या निबंधांत मराठी भाषेचा संस्कृत व प्राकृत भाषांशीं असलेला संबंध यापासून आरंभ करून त्यानंतरच्या काळांत आरबी, फारशी, उर्दू, व इंग्रजी, वगैरे परकीय भाषांचा तिच्यावर कसकसा परिणाम घडत गेला, तें थोडक्यांत दाखविलें असल्यामुळें हा निबंध मराठी भाषेच्या इतिहासाचें अध्ययन करणाऱांस फार महत्त्वाचा वाटेल अशी आमची खात्री आहे. दुसऱ्या निबंधांत परकीय भाषांच्या संसर्गाचा विचार न करतां खुद्द मराठी भाषेचें अंतर्गमि कसकसें परिपक्व होत गेलें, व कवि हे परिस्थित्यधीन असतात कीं यदृच्छधीन असतात, वगैरे वादग्रस्त पण महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा विचार करून अलीकडे झालेल्या कित्येक ग्रंथांचें मार्मिक परीक्षण केलें आहे. तिसऱ्या निबंधांत मराठी भाषेची प्रगति

निरनिराळ्या शतकांत निरनिराळ्या रूपानें कशी झाली व ती होण्यास राजाश्रय कितीसा कारण झाला, या प्रश्नाचें मार्मिक विवरण आहे. चवथ्या निबंधाचा विषय मराठी गद्यरचना हा आहे. यांत गद्य व पद्य या वाङ्मयाच्या दोन्ही अंगांचें सापेक्ष महत्त्व किती आहे, गद्यरचनेचा प्रारंभकाळ कोणता, पाश्चात्य व प्राच्य वाङ्मयांत गद्याची वाढ कसकशी होत गेली आहे, वगैरे गोष्टी सांगून गद्यलेखकांनीं विशेष लक्षांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी कोणत्या आहेत तें फार सुंदर रीतीनें दाखविलें असल्यानें होतकरू लेखकांस हा निबंध उत्तम मार्गदर्शक होईल. हे निबंध ठाणें व मुंबई येथील ग्रंथसंग्रहालयांत अध्यक्षान्या नात्यानें केलेल्या भाषणांच्या रूपानें, व तसेंच पुणें व बडोदें येथील साहित्यसंमेलनांच्या प्रसंगीं केलेल्या भाषणांच्या रूपानें लोकांच्या परिचयाचे झालेले आहेत व विद्वान् आणि रसिक वाचकांस अत्यंत मान्य झालेले आहेत. याच्यापुढचे म्हणजे ज्ञानेश्वरीचे व्याकरणावरील टीकापर लेख हे मराठी भाषेतल्या एका सन्मान्य वृत्तपत्रांत अग्रलेखांच्या रूपानें प्रसिद्ध झालेले असून जुन्या मराठी भाषेच्या व्याकरणाची प्रकृति व शब्दांचीं निरनिराळ्या काळीं झालेलीं रूपांतरें यांचा परिचय करून घेऊं इच्छिणारांस हे लेख अमोल साधन होतील अशी आमची खात्री आहे. बाकीच्या निबंधांसंबंधानें विशेष कांहीं निर्देश केला पाहिजे असें नाही. हे सगळेच निबंध आपापल्या परीनें उत्कृष्ट असून मराठी भाषेचा अभ्यास करणारांस तर ते विशेष महत्त्वाचे वाटतील. मराठी वाङ्मय हल्लींच्या काळीं जर संपन्न व्हावयाचें असेल, तर तें अशाच प्रकारच्या विद्वत्तापूर्ण व शाश्वत टिकणाऱ्या लेखांमुळे होईल असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही असें आम्हास वाटतें.

आमच्या या प्रयत्नानें इष्ट हेतु अंशतः जरी सफल झाला तरी आम्ही स्वतःस कृतकृत्य मानूं.

प्रकाशक

अनुक्रमणिका

१ मराठी भाषा आणि तिच्यावर झालेला इतर भाषांचा परिणाम				
[१९०६ साली, ठाणे येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक समारंभाच्या वेळीं अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण.]	...	...	...	१
२ महाराष्ट्र देश, महाराष्ट्र भाषा, व महाराष्ट्र वाङ्मय				
पुणे येथे १९०८ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनांत अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण.]	...	...	...	१२
३ मराठी भाषेचा इतिहास				
[बडोदे येथे १९०९ साली भरलेल्या साहित्यसंमेलनाकरिता लिहिलेला निबंध.]	...	...	...	३४
४ मराठी गद्यरचना				
[मुंबई मराठी-ग्रंथ-संग्रहालयाच्या ता. ७।२।१९०० रोजी झालेल्या वार्षिक समारंभाच्या वेळीं अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण.]				६०
५ ज्ञानेश्वरी मराठीचे व्याकरण	लेखांक	१		९०
”	”	२		९८
”	”	३		१०६
”	”	४		११४
”	”	५		१२२
६ मुक्तेश्वराचे वनपर्व				
[विविधज्ञानविस्तारच्या १९११ च्या जून महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झालेला लेख]	.....	.....	.....	१३२

प्रस्तावना

माझे ज्येष्ठ मित्र रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांच्या सर्व स्फुट लेखांची संकलित आवृत्ति निघत आहे ही फार आनंदाची गोष्ट होय. सदर आवृत्तीस प्रस्तावना लिहिण्यास सांगून, रा. रा. मोरमकर यांनी माझा बहुमानच केला असें मी समजतो. या आवृत्तीचा ग्रंथ बराच मोठा होणार आहे; तथापि त्याचा हा पहिला भाग मुंबईस भरणाऱ्या साहित्य संमेलनाच्या वेळीच वाचकांस सादर करण्याचें त्यांनीं योजिलें असल्यानें, माझ्या सविस्तर प्रस्तावनेचा भागही ' यथा यक्षस्तथा बलिः ' या न्यायानें या खंड-आवृत्तीवरोबरच प्रसिद्ध करणें जरूर आहे असें प्रकाशकांचें मत पडल्यामुळें मी या चार ओळी प्रस्तावनेदाखल जोडीत आहे.

प्रस्तुत खंडांत प्रसिद्ध होणारे रा. व. वैद्य यांचे निबंध एका दृष्टीनें सर्वांत अधिक महत्त्वाचे आहेत. मराठी भाषा व वाङ्मय यांसंबंधीचे ते निबंध असल्यानें साहित्य-संमेलनाच्या प्रसंगीं ते वाचकांचे हातीं पडणें हें विशेष उचित होय. सदरहु निबंध रा. व. वैद्य यांच्या शोधक, चिकित्सक व मार्मिक बुद्धीची उत्तम साक्ष पटवीत असल्यामुळें एकंदर लेखसंग्रह किती संग्राह्य व आदरणीय होईल याविषयीं निराळें लिहिण्याचें प्रयोजनच नाही.

असो. समग्र लेखांचें पुस्तक लवकरच प्रसिद्ध होऊन वाचकांच्या हातीं पडेल व सविस्तर प्रस्तावना लिहून या कामीं मजकडून होणारी अल्प सेवा करण्याची माझी इच्छा त्याच वेळीं पूर्ण होईल अशी आशा प्रदर्शित करून ही खंडप्रस्तावना पुरी करितों.

नरसिंह चिंतामण केळकर

वैद्य यांचे निबंध आणि भाषणे

“ मराठी भाषा आणि तिच्यावर इतर भाषांचा परिणाम. ”

[१९०६ साली ठाणे येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक समारंभाचे

वेळी अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण.]

मराठी भाषेवर इतर भाषांचे परिणाम काय व कसे झाले आहेत, हें पाहण्यास प्रथम मराठी भाषा कोणती हें समजलें पाहिजे. मूळ मराठी भाषा कोणती हें पाहून ती कशी व केव्हां उत्पन्न झाली हें पाहिलें पाहिजे, व तिचा उगम महाराष्ट्रांतच आहे किंवा ती बाहेरून आली, हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. या प्रश्नांसंबंधानें बराच मतभेद असून प्रमाणभूत साधनेही बरीच थोडी आहेत व त्यांचा व्हावा तितका अभ्यास झालेला नाही. तथापि मराठी भाषा इसवी सनाच्या ५००-६०० वर्षांपासून सुरू झाली हें निर्विवाद व सर्वसंमत आहे. यापूर्वी ‘ या देशांत लोक कानडी भाषा बोलत होते ’ असें हल्लीं केसरींत “ मराठी भाषेची वाढ ” म्हणून लेख येत आहेत, त्यांतोळ पहिल्या लेखांत लिहिलेलें माझ्या पाहण्यांत आलें आहे. हें विधान गैरसमजानें झालें असावें, असें मला वाटतें. महाराष्ट्र देशांत मराठे, किंवा रट्टी व महारट्टी, या नांवाचे आर्य लोक वसति करीत होते, अशा-विषयीं पुरावा प्रथम अशोकाच्या कोरीव लेखांत आपल्यास सांपडतो. तो इसवी सनापूर्वी २०० वर्षांच्या सुमाराचा आहे. याच वेळेपासून, किंबहुना यापूर्वीपासूनही, प्रतिष्ठान किंवा पैठण या शहराचें नांव प्रसिद्ध आहे. पैठण हें महाराष्ट्राचा मध्यबिंदु आहे असें म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे पूर्वेस नागपुरापासून तों पश्चिमेस सुरतेपर्यंत, व उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस तुंगभद्रेपर्यंत जो मुळुख आहे, त्यांत हल्लीं मराठी भाषा बोलतात, आणि या प्रदेशाचा पैठण हा मध्यबिंदु आहे. या देशांतील आर्य लोक प्रारंभीं संस्कृताची एक सोपी केलेली भाषा बोलत असावेत, असें दिसतें. त्यालाच प्राकृत व्याकरणाचे कर्ते ‘ महाराष्ट्र अपभ्रंश ’ असें म्हणतात. ‘ दक्षिणेंत भाषा पाहिजे तशी वेडीवांकडी बोलतात, ’ असा मृच्छकटिकांतील एका वाक्यांत उल्लेख आहे. या महाराष्ट्र अपभ्रंशापासून अथवा दक्षिणात्य भाषेपासूनच

मराठी उत्पन्न झाली, असें स्पष्ट अनुमान निघते. अमुक एक भाषा अमुक भाषे-
 षासून निघाली आहे, असें दोन तीन गोष्टींवरून सांगतां येते; प्रथमतः विभक्ति व
 क्रियापदांचीं रूपे हीं मोठीं महत्त्वाचीं आहेत. तसेंच सर्वनामें, सार्धीं नामें व क्रियापदें
 हींही पाहिलीं पाहिजेत. या गमकांवरून पाहतां महाराष्ट्र अपभ्रंशावरूनच मराठी
 निघाली आहे, यांत शंका नाही. उदाहरणार्थ—मी, तूं, हीं सर्वनामें संस्कृत भाषेतूनच
 मराठींत आलीं आहेत. मराठींतल स हा चतुर्थीचा व द्वितीयेचा प्रत्यय संस्कृत स्य
 या षष्ठ्यंत प्रत्ययापासून निघाला असावा. संस्कृतांत 'तव्य' हा प्रत्यय धातूला लाविला
 म्हणजे विध्यर्थी रूप होतें. जसें, कर्तव्यः. यावरूनच 'करावें' हें रूप मराठींत उत्पन्न
 झालें आहे. या लहानशा उदाहरणावरून मराठीची उत्पत्ति मूळ संस्कृत भाषेतूनच
 झाली आहे हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

महाराष्ट्रांत, म्हणजे वर मर्यादा सांगितलेल्या देशांत, इ० स० पूर्वी २०० पासून
 इ० स० ५००।७०० वर्षांपर्यंत संस्कृताची एक अपभ्रष्ट स्वरूपाची भाषा बोलत
 असत, त्यालाच व्याकरणकार 'महाराष्ट्र अपभ्रंश' म्हणत, म्हणजे संस्कृताचीं रूपा-
 न्तरें निरनिराळ्या देशांत कमजास्त प्रमाणानें निरनिराळीं झालीं, त्यांत महाराष्ट्र
 देशांतल स्वरूपास 'महाराष्ट्र अपभ्रंश' म्हणत असत. ज्या देशांत राजकीय स्थिति
 चांगल्या प्रकारची असेल त्या देशांतल भाषेस चांगलें स्वरूप आलेंच पाहिजे. या
 न्यायानें या वेळच्या अपभ्रष्ट भाषेस जें दरबारी स्वरूप आलें होतें, त्यास 'महा-
 राष्ट्री' अशी संज्ञा मिळाली. हिची गणना हिंदुस्थानच्या प्रमुख प्राकृत भाषांत आहे.
 हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत स्वतंत्र प्राकृत भाषा चांगल्या स्थितीस आल्या
 होत्या. त्यांचीं नांवें प्राकृत व्याकरणांतून आढळतात, तीं शौरसेनी, मागधी, अर्ध-
 मागधी व महाराष्ट्री अशीं आहेत. त्या भाषा कोणकोणत्या देशांत चालू होत्या हें
 नांवांवरूनच व्यक्त होत आहे. महाराष्ट्री भाषा ही पुष्कळ ग्रंथांतून हल्लीं वापरलेली
 दिसते. जशी मागधी—किंवा तिचेंच निराळें स्वरूप झालेली पाली भाषा—बौद्ध ग्रंथां-
 तून आढळते, तशीच महाराष्ट्री भाषा ही काठेवाडांत जैन ग्रंथांतून दिसते. महाराष्ट्री
 भाषा ही शौरसेनीपासून निघाली असावी, असा कांहीं युरोपियन पंडितांचा अभिप्राय
 होता, पण तो हल्लीं बदलला असून, महाराष्ट्र अपभ्रंश म्हणून जी भाषा या देशांतल
 गांवढळ लोक बोलत असत, तिचेंच विशिष्ट स्वरूप महाराष्ट्री आहे असें आतां
 निर्विवाद सिद्ध झालें आहे. प्रसिद्ध ग्रंथकार दण्डी, काव्यादर्शाचा कर्ता, यानें लिहिलें
 आहे:—“महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टां प्राकृतां विदुः” म्हणजे 'महाराष्ट्राचा आश्रय

धरून ही प्राकृत भाषा आहे. ” या दण्डीच्या वाक्यावरूनही वरील गोष्ट सिद्ध होते. दण्डी हा इ० स० ५ व्या किंवा ६ व्या शतकांत झाला असावा असे अनुमान आहे. महाराष्ट्री भाषेचे अस्तित्व व तिचा प्रकर्ष याहून फारच प्राचीन आहे. हाल म्हणून एक विद्वान् राजा महाराष्ट्रांत इ० स० ६७ वर्षांच्या सुमारास झाला. त्याने खुद्द महाराष्ट्रांत ‘सप्तशती’ नांवाचा एक ग्रंथ केला आहे. त्यावरून उघड दिसते की, महाराष्ट्री नांवाची प्राकृत भाषा इ० स० पूर्वीपासून इ० स० पांचव्या सहाव्या शतकापर्यंत होती, व ती महाराष्ट्रांत प्रचारांत असलेल्या जनभाषेवरून निघाली होती. हीच जनभाषा हल्लींच्या मराठीचे उगमस्थान आहे. सर ग्रीयरसन नांवाचे एक विद्वान् गृहस्थ हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या सर्व भाषांचे परिशीलन करून, त्यांचा एकमेकांशी संबंध कोणत्या प्रकारचा आहे, या विषयावर पुस्तके लिहित आहेत. या कामाला सरकारची मदत आहे हे खरे आहे, तथापि पाश्चात्य लोकांचे विद्यापरिश्रम अत्यंत अभिनंदनीय आहेत, हे या गोष्टीवरून आपणांस प्रांजलपणे कबूल केले पाहिजे. त्यांनी हल्लीं प्रसिद्ध केलेल्या Linguistic Survey of India या पुस्तकमालेच्या मराठी भाषेवरील लिहिलेल्या भागांत असे स्पष्ट लिहिले आहे की “There can not any more be any objection to the derivation of Maharashtra and Marathi from the same base and we must return to the Indian tradition that the Maharashtra and Marathi are based on the same form of speech, just as the two names Maharashtra and Marathi are two different forms of one and the same word.”

वरील उताऱ्यावरून, व ग्रीयरसन साहेबांच्या पुस्तकाचा जो वर थोडक्यांत सारांश दिला आहे त्यावरून, इ० स० २०० पासून इ० स० नंतर ५०० वर्षे पर्यंत या देशांत जी जनभाषा होती व जी संस्कृताचा एक अपभ्रंश या स्वरूपाने होती, त्याच भाषेचे प्रकृष्ट दरबारी रूप महाराष्ट्री होते, व त्याच भाषेपासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली, हे स्पष्ट आहे. मराठीतील साधे शब्द, सर्वनामे, विभक्तिप्रत्यय, क्रियापदांचीं रूपे, हीं मूळ संस्कृतांतून महाराष्ट्र अपभ्रंशाच्या द्वारे कशीं आलीं, व जी महाराष्ट्री भाषा जैन ग्रंथांतून आपल्या दृष्टीस पडते तिच्याशीं त्यांचा मेळ कसा बसतो, हा विषय मोठ्या महत्त्वाचा व मौजेचा आहे. मराठी भाषेत एम्. ए. ची

परीक्षा पास झालेला कोणी तरी गृहस्थ या विषयाचा अभ्यास करून मराठी वाचकांच्या फायद्यासाठी मराठी भाषेत एखादा ग्रंथ लिहील, व तो ग्रंथ दहापांच वर्षांच्या आंत आपल्या या उत्कृष्ट संग्रहालयांत वाचावयास मिळेल, अशी मला पक्की आशा आहे. असेच मराठीचा व हल्लींच्या इतर आर्यभाषांचा संबंध कसा आहे हेही पाहण्यासारखे आहे. ग्रीयरसनचा सिद्धांत Inner and Outer Languages असा आहे, तो महत्त्वाचा आहे. म्हणजे काश्मीरी, सिंधी, मराठी, व बंगाली या भाषा बाह्य वर्गांत येणाऱ्या असून, गुजराथी, हिंदुस्थानी व उरिया ह्या अंतर्वर्गांच्या भाषा होत, असे प्रत्ययांच्या स्वरूपावरून त्याने ठरविले आहे, ते मनन करण्यासारखे आहे. असो.

महाराष्ट्रीय लोकांची विद्याभिरुचि व भाषाप्रावीण्य ही पहिल्यापासून प्रसिद्ध आहेत. राजशेखराने महाराष्ट्राला 'सरस्वतीजन्म-भू' असे म्हटले आहे. महाराष्ट्रांत त्या काळी चांगले ग्रंथ झाले असावेत असे दिसते. परंतु यानंतरचे काळांत कांहीं ग्रंथ झाले आहेत असा दाखला आपल्यास मिळत नाही. पैठण ही जोंपर्यंत राजधानी होती, तोंपर्यंत भाषेस राजाश्रय होता हे साहजिक आहे. पुढे तेथून राजधानी पूर्वेकडे तेलंगण देशांत गेल्यामुळे जनभाषेला राजकीय पाठिंबा राहिला नाही, तो इ० स० ८०० च्या सुमारास दौलताबाद येथे राज्याची गादी आल्यापासून पुन्हां मिळू लागला. या वेळेपासून इ० स० १२०० पर्यंत चारपांचशे वर्षे भाषेला राजाश्रयाचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे, मराठीचे हल्लीचे स्वरूप दिसत आहे त्यासारखी भाषा प्रचारांत आली, व राजाश्रयाने म्हणा किंवा लोकांच्या साहजिक स्फूर्तीने म्हणा, मराठीत ग्रंथ होऊ लागले. त्यांचे शेवटचे उच्चतम स्वरूप म्हटले म्हणजे ज्ञानेश्वराचे ग्रंथ होत.

श्रीमच्छंकराचार्य हे इसवी सनाच्या आठव्या किंवा नवव्या शतकांत झाले. तेव्हांपासून वेदान्तमताला विशेष जोर आला, आणि जैन व बौद्ध मत मार्गे पडले. ही दोन्ही मते महाराष्ट्रांत वरीच प्रबल होती. जनसमूहाला मराठी भाषेत वेदान्तमत समजावून देण्याची फार जरूरी पडली व त्यामुळेच मराठीत ग्रंथ विशेषतः होऊ लागले. यामुळे मराठीवर ज्या भाषेचा पहिला परिणाम घडला, ती भाषा म्हटली म्हणजे संस्कृत होय. वेदान्तविषय कठीण असल्यामुळे संस्कृतांतले शब्द जसेच्या तसेच मराठीत घ्यावे लागले. असे शब्द बाहेरून घ्यावे लागतात किंवा घेण्याकडे मनुष्याची साहजिक प्रवृत्ति होते, हे हल्लीं मुंबईत वोलत असलेल्या भाषेवरून सहज कळून येण्यासारखे आहे. "मी 'अप्लिकेशन' केली, परंतु ती 'रिजेक्ट' झाली," या

वाक्यांत सर्वनामं व क्रियापदं व प्रत्यय मराठी आहेत, पण दोन इंग्रजी शब्द जसेच्या तसेच घेतले गेले आहेत. असाच प्रकार संस्कृताचा झाला, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. मराठी भाषा प्रत्यय वगैरेसुद्धां संस्कृतावरूनच निघाली आहे, पण ती अपभ्रंशावरून आली आहे. तेव्हां तीं स्वरूपें व ते शब्द निव्वळ मराठी होत. यानंतर प्रथम-देवगिरि राजांचे कारकीर्दीत मराठी ग्रंथ होऊं लागले, त्या वेळेस संस्कृत शब्द जसेच्या तसेच घेतले ते शुद्ध संस्कृत होत. उदाहरणार्थ 'घोडा' हा शब्द 'घोटक' या संस्कृत शब्दावरून निघाला आहे, तो निव्वळ मराठी आहे, आणि 'अश्व' हा शब्द संस्कृतांतून घेतला आहे तरी तो निव्वळ संस्कृत आहे. हा भेद संस्कृत शब्द मराठीत निराळ्या रीतीने लिहावे, असें प्रतिपादन करणाऱ्यांच्या लक्षांत आला नव्हता, असें म्हटलें पाहिजे.

संस्कृत शब्दांचा भरणा आंत घेतल्यानें मराठी भाषेला मोठा जोर आला, हें निर्विवाद आहे. परक्या भाषेचा परिणाम दुसऱ्या भाषेवर होतो तो दोन तऱ्हांनीं होतो; एक, शब्द भरण्यानें होतो; दुसरा, एका भाषेतील वाङ्मयानें दुसऱ्या भाषेच्या वाङ्मयावरही परिणाम होतो. संस्कृत भाषेचा जो मराठीवर पगडा बसला, तो वेदान्त-मते मराठीत सांगण्याची जरूरी पडली म्हणून बसला, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. ही मोठी सुदैवाची गोष्ट आहे कीं यामुळे संस्कृतांतील इतर गद्यपद्यात्मक वाङ्मयाचा त्या वेळच्या मराठीवर पगडा बसला नाही. जें संस्कृत वाङ्मय हल्लीं उत्तम म्हणून कालेजांतून शिकविलें जातें, त्यांत माझ्या मते दोन मोठे दोष आहेत:—एक, श्लेषाकडे संस्कृत कवींची ओढ, व दुसरा, त्यांची अश्लील शृंगाराकडे धांव. ह्या गोष्टी इतक्या फाजील स्थितीला पुढेंपुढें पोचल्या कीं, त्यापासून संस्कृत वाङ्मयाला बराच हीनपणा आला. कालिदास-भवभूतीनेंही वर्णिलेला शृंगार ग्राम्य आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. इतर कवींची तर गोष्टच बोलूं नका. प्रस्तुत व अप्रस्तुत रीतीनें संस्कृत कवींच्या डोक्यांत अश्लील शृंगार कसा घोळत होता, हें मयूरकवींच्या खाली दिलेल्या नांवाजलेल्या श्लोकाधीवरून व्यक्त होईल.

“येनाङ्गं परिमृष्य नाकुलमथाकृष्य व्युदस्थायतं ।

चोलं प्राप्य च मध्यदेशमधुना कांच्यां करः पातितः ॥

यासंबंधानें महाभारत व रामायण हे ग्रंथ फारच प्रशंसनीय आहेत. रामायणांत या दोषांनीं व्याप्त अशी पुढें एकच ओळ दिलेली आहे. व तीही प्रक्षिप्त असावी असें

वाटतें. 'अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ।' समग्र महाभारतांत हा दोष कोठेंच आढळवयाचा नाही. असो. आनंदाची गोष्ट ही कीं मयूरादि कवींच्या काव्यांची किंवा रत्नावल्यादि नाटकांची मराठीवर छया सुळीच पडली नाही, व अश्लील शृंगाराला प्रथम तरी थारा मिळाला नाही, हें माझ्या मते फार चांगलें झालें.

या पहिल्या काळातील अत्युत्तम ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' होय. या ग्रंथाचें अर्थगांभीर्य, दृष्टान्तचातुर्य व कल्पनाप्रागल्भ्य हे गुण प्रसिद्धच आहेत. पण भाषेच्या दृष्टीनेंही हा ग्रंथ उत्तम व उदात्त आहे. या ग्रंथानंतर लौकरच महाराष्ट्र राज्य लयाला गेलें, व इ० स० १३०९ पासून १६०० पर्यंत निदान ३००।३५० वर्षे मुसलमानीचा अंमल महाराष्ट्रांत होता. या काळांत ग्रंथरचनेस साहजिकच धक्का बसला. भाषेची वाढ एका रीतीनें खुंटली, तथापि दुसऱ्या एका वाजूनें महाराष्ट्र भाषेस मदत मिळाली. राज्यव्यवहार व राज्यपद्धति सर्वच मुसलमानी असल्यामुळे राजकीय व्यवहाराचे सर्व मुसलमानी शब्द मराठींत घुसले. ते इतके कीं, मध्यंतरीं स्वराज्यस्थापना होऊन हल्लीं इंग्रजी राज्य झालें आहे तथापि ते शब्द गेले नाहींत, किंवा ते आपलेच आहेत असे भासतात. उदाहरणार्थ, काळीच्या संबंधाचे सर्व शब्द फारशी आहेत. मामलेदार, सुभे, सरसुभे, तालुका, जिल्हा, कचेरी, शिरस्तेदार, सवनीस, फडणीस, पोतदार, साहेब वगैरे. जमाखर्चासंबंधानेंही सर्व शब्द फारशी आहेत हें आश्चर्यकारक आहे. कारण, मुसलमानींत जमाखर्च ठेवणारे बहुधा दक्षिणी ब्राह्मण होते. जमाखर्च, कीर्द, खत, गोपवारा, ताळेबंद, वहलमुशाहिरा, खेरीजमुशाहिरा, अमानत, तसलमात, इजाफत, मुसाफत, वेरीज, बाकी, रुपये, आणे, वगैरे शब्द मुसलमानी आहेत. जमीन शब्द मुसलमानी आहे. जमिनीची मोजणी मुसलमानांच्यापूर्वी कशी करीत होते व मुख्य माप काय होतें याचा पत्ता समग्र भारतांत मला लागला नाही. एका श्लोकाच्या टीकेंत 'निवर्तन' हा शब्द आढळला. तो विद्याच्या ऐवजीं असावा असें वाटतें. 'भूमेर्दश निवर्तनानि कर्षति' असा प्रयोग दृष्टीस पडला आहे. असो. विद्या शब्द मुसलमानी आहे असें वाटतें. याचप्रमाणें, न्यायाकडील सर्व शब्द मुसलमानी आहेत. मुनसफ, नाझर, कारकून, फिर्याद, दावा, कैफियत, पुरशिस, जवानी, अर्ज, दर, मुद्दल, फैसला, हुकुमनामा इत्यादि शब्द मुसलमानी आहेत. वादी, प्रतिवादी, साक्षीदार हे संस्कृत शब्द कसे राहिले आहेत याचें आश्चर्य वाटतें. साक्षि एवढ्यानेंच काम होत असून साक्षिदार हें मुसलमानी प्रत्ययान्त रूप कसे प्रचारांत आलें हेंही आश्चर्यजनक आहे. गवाह (साक्षि) गवाही (साक्ष्य) हे फारशी

शब्द कांहीं लोकांच्या तोंडांत आढळतात. कर्जखत, सही, दस्तुरखुद्द वगैरे शब्द फारशी आहेत इतकेंच नव्हे, तर बेशमी हा शब्द परंपरेनें कर्जखत, पावती, वगैरे लिहिणारांना असा चिकटला आहे कीं, तो लिहिल्याशिवाय त्यांची लेखणी पुढें चालतच नाही ! पण बेशमी याचा अर्थ काय आहे ही पृच्छा त्यांना कधीं सुचत नाही. 'कर्जखत बेशमी धोंडो रामचंद्र,' 'पावती बेशमी रामा बाळू,' वगैरे लिहिलेले पाहून प्रथम प्रथम मला वाटे कीं, बेशमी हें बेशमीं याचें एक रूप असावें ! मागाहून उर्दू भाषेचा अभ्यास होऊन उर्दू खतें पाहण्याचा प्रसंग आला तेव्हां कळलें कीं, बेशमी हा 'व इस्म' (नांवाचा,) या शब्दाचा मराठी अपभ्रंश आहे. असो. बेशमीसारखे रोषन होय हे अर्ज दास्त, वगैरे मुसलमानी शब्द लिहिण्याचें अर्जी लिहिणारांच्या अगदीं अंगवळणीं पडलें आहे. मुसलमानी राज्यपद्धति बरीच सुधारलेली होती यांत शंका नाही. त्यामुळें हल्लींच्या राज्यपद्धतींतही उपयोगी पडतील असे त्या भाषेतले पुष्कळ शब्द आपल्यांत शिष्टक आहेत. या राजकीय शब्दांचें मराठीतील अस्तित्व स्वतंत्रताप्रिय शिवाजी महाराजांस सहन न होऊन त्यांनीं एक 'राजव्यवहारकोश' तयार करविला, व प्रत्येक मुसलमानी शब्दाबद्दल संस्कृत शब्द योजून तो वापरण्याविषयीं हुकूम केला. त्यांचे हयातींत हा नियम चालला असेल, पण त्यांच्यानंतर त्यांचें धोरण सर्वच बाबतींत बिघडलें, त्याप्रमाणें याही बाबतींत कायम न राहतां, राजव्यवहारकोश आतां पुस्तकालयांत दृष्टीस पडतो ! त्याचा अंमल झाला नाही.

राजकीय शब्दांशिवाय इतर बारीकसारीक मुसलमानी शब्द मराठींत शिरले आहेत, हा केवळ सहवासाचा गुण होय. अव्ययांतही असे शब्द सांपडतात, हें आश्चर्य आहे. व, हल्लीं, फक्त, विलकुल, हीं अव्ययें मुसलमानी आहेत. कांहीं ठिकाणीं तर या शब्दांना आपण मराठी स्वतंत्र अर्थ दिला आहे. उदाहरणार्थ, 'विलकुल' हा शब्द फारशींत अस्तिपक्षीं व नास्तिपक्षींही योजला जातो, पण मराठींत 'तो विलकुल शाहणा आहे,' 'मला विलकुल पसंत आहे' अशा प्रयोगीं तो वापरीत नाहीत. तर 'तो विलकुल वेडा आहे,' 'मला विलकुल पसंत नाही' अशाच प्रसंगीं 'विलकुल' शब्द उपयोगांत येतो. 'अवलाद' याचा अर्थ मुसलमानींत 'संतति' एवढाच असून मराठींत या शब्दाला गौण अर्थ प्राप्त झाला आहे. सारांश, मराठी भाषेनें कांहीं कांहीं मुसलमानी शब्द आपले केले आहेत, हें मुसलमानांची चारपांचशें वर्षे सत्ता येथें होती हें लक्षांत आणिलें असतां आश्चर्यकारक नाही.

फारशी वाङ्मयाचा मराठी भाषेवर परिणाम घडल्याचें मुळींच दिसत नाही, हें

साहजिकच आहे. कारण फारशी भाषा त्या वेळचे लोक कामापुरतेच शिकत होते व फारशी राज्यकर्त्यांनी इंग्रजी राज्यकर्त्यांप्रमाणे फारशी भाषा शिकविण्याचा आग्रह धरिला नाही किंवा सार्वत्रिक प्रयत्नही केला नाही. नाही म्हणावयास मुसलमानी संपल्यावर व स्वराज्यस्थापना झाल्यावर ऐतिहासिक गद्यग्रंथ व पद्ये लिहिण्याचा संप्रदाय सुरू झाला. त्यांची फारशी नावे आपल्यांत प्रसिद्धच आहेत. 'वखरी' या फारशी इतिहासाच्या अनुकरणाने झाल्या असे मला वाटते. तसेच पोवाडे करणारे 'शाहीर' हेही फारशी वाङ्मयाच्या परिणामाने झाले असे वाटते. एरव्ही या लोकांस 'शाहीर' ही फारशी संज्ञा मिळाली नसती. 'शाहीर' हा फारशी शब्द केवळ कवि-वाचक असून, मराठीत तो विशिष्ट कवींचा वाचक झाला आहे. 'मोरोपंत शाहीर होता' असे मराठीत कोणी म्हणणार नाहीत.

मुसलमानांच्या राजनीतीमुळे धर्माच्या बाबतीत हिंदु लोकांत, विशेषतः महाराष्ट्रांत, फारच धामधूम व खळबळ उडाली, व त्यामुळे महाराष्ट्रांत स्वराज्यस्थापना झाली. या वेळेस एकनाथ, तुकाराम, रामदास, इत्यादि साधुकवि मराठीत झाले, व एकनाथांनी ज्ञानेश्वरीचे पुनरुज्जीवन केले. या कवींच्या काव्यांत मुसलमानी शब्द फार थोडे सांपडतात हे आपल्यास लक्षांत ठेविले पाहिजे. कदाचित् मुसलमानी शब्द त्यांनी मुद्दाम वगळले असतील, किंवा फारशी शब्द फक्त राजकीय व्यवहारांतच उपयोगांत येत असत, एकंदर भाषेत आले नव्हते, असे म्हणावे लागते. या कवींच्या लेखांतूनही कोठे कोठे फारशी शब्द आढळतात हे कवूल केले पाहिजे, व ते दुर्निवारच होते यांत संशय नाही.

स्वराज्यस्थापना झाल्यानंतर मराठी भाषेस पुन्हा जोर आला. या वेळेस ग्रंथकारांनी संस्कृताची पुन्हा मदत घेतली हे साहजिकच आहे. ज्ञानेश्वरांनी मराठीत संस्कृत शब्द वापरले त्यापेक्षा मोरोपंतांनी जास्ती वापरले आहेत. तसेच शब्दचित्रकाव्ये करण्याकडे मोरोपंतांचे लक्ष गेले हेही संस्कृत वाङ्मयाच्या परिणामाचे फळ होय. मराठीत सर्व प्रकारची संस्कृत वृत्ते घेऊन वामनांनी प्रथम पद्यरचना केली. तोपर्यंत मराठी वृत्तेच वापरीत होते, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. यमकाला संस्कृतांत प्राधान्य नसून मराठीत आहे, हा विशेष मराठीचाच आहे असे दिसते. एकंदर मराठी कवि साधु असल्याकारणाने संस्कृत शृंगारिक काव्यांचा व काव्यरचनेचा मराठीवर या वेळीही पगडा बसला नाही, व मराठीत नाटके व कादंबऱ्या झाल्या नाहीत. याप्रमाणे या वेळीही मराठीची वाढ प्रशंसनीय झाली. पहिल्या स्वराज्याचा

ग्रंथमुकुटमणि जसा 'ज्ञानेश्वरी' होय, तसा या दुसऱ्या स्वतंत्रतेच्या काळांतल ग्रंथरचनेचें शिखर म्हटलें म्हणजे मोरोपंतांचें 'महाभारत' होय. या दोहोंची तुलना करण्याचा माझा हेतु नाहीं; तथापि जोरदार मराठींतल हीं दोन्ही अत्युत्तम रत्ने आहेत, हें निर्विवाद होय.

हल्लीं इंग्रजांचें राज्य महाराष्ट्रांत आहे, तेव्हां इंग्रजी भाषेचा मराठीवर परिणाम होणें स्वभाविकच आहे. शब्दांसंबंधानें पाहिलें तर ज्या गोष्टी अगदीं नव्या आहेत, त्यांचीं नांवां इंग्रजींतून प्रथम जशींच्या तशींच मराठींत आलीं, हें युक्तच आहे. बुक्, तिकिट, स्टांप, कोर्ट, कलेक्टर वगैरे शब्द इंग्रजींतून जसेच्या तसेच मराठींत आले आहेत, व ते प्रत्येक मनुष्यास समजण्यासारखे आहेत. कांहीं कांहीं पदार्थांना इकडील नांवां असतील. पण तीं नांवां असून ते पदार्थ निराळ्या स्वरूपानें हल्लीं आले असल्यानें, इंग्रजी शब्दांना कांहीं विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो. जसें, बुक् म्हणजे बांधलेलें पुस्तक; व पोथी म्हणजे सुटें पुस्तक; ज्याप्रमाणें पूर्वीं सर्वच पुस्तकें असत, त्या प्रकारचें. क्रियापदें नवीन उत्पन्न होत नाहींत. कारण नवीन क्रिया नवीन पदार्थांप्रमाणें अस्तित्वांत येऊं शकत नाहींत. तथापि हल्लीं संयुक्त क्रियापदांऐवजीं इंग्रजी क्रियापदांच्या धरतीवर एकाच क्रियापदाचा प्रयोग करण्याचा प्रघात रा. हरि नारायण आपटे यांनीं सुरू केला आहे. 'त्याणें उत्तर केलें' या ऐवजीं इंग्रजी प्रयोगाप्रमाणें 'तो उत्तरला' असा प्रयोग घालण्याचा त्यांनीं परिपाठ सुरू केला आहे ! सारांश इंग्रजी भाषेचा मराठीवर बराच परिणाम होणार आहे, व तो केवळ नामांचा नसून इतर शब्दांचा व वाक्यरचनेचाही होणार आहे असें वारकाईनें पाहणाराच्या तेव्हांच लक्षांत येणार आहे.

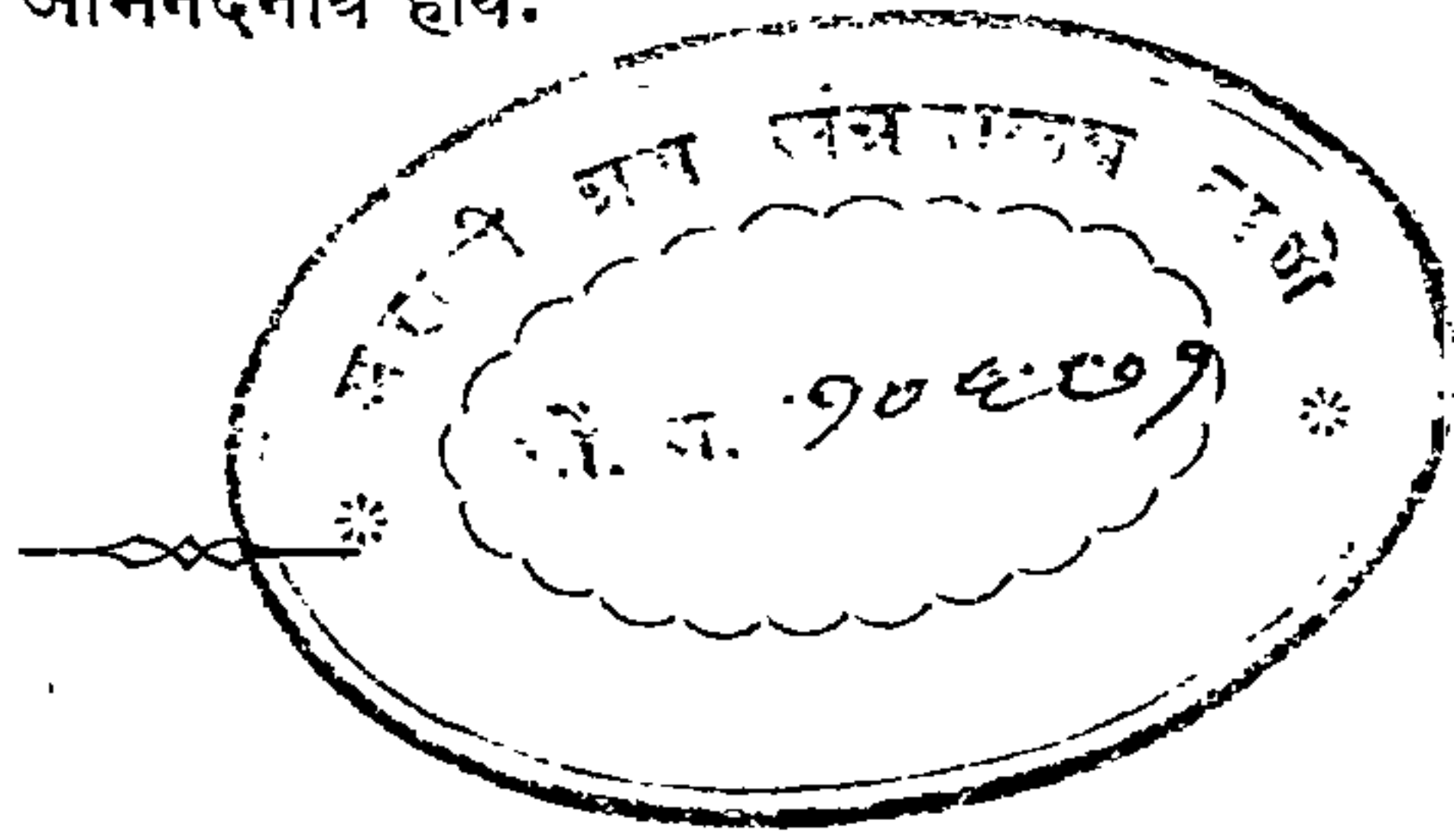
याहीपेक्षां इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठीवर परिणाम फार जबरदस्त व विशेष हितावह होणार आहे असें अनुमान दिसतें. इंग्रजी वाङ्मय अत्यंत विस्तृत असून फार उदात्त आहे, इतकेंच नव्हे, तर तें निरनिराळ्या दिशेचें आहे. विशेषतः इंग्रजी गद्य वाङ्मय फार जोरदार व विशेष किंमतीचें आहे. मराठींत हा वेळपावेतो वखरींशिवाय गद्यरचना नव्हती असें म्हटलें असतां चालेल. गद्यग्रंथ इंग्रजी राज्य झाल्यापासून मराठींत चांगले होऊं लागले आहेत हें निर्विवाद आहे. निबंधग्रंथांत कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या ग्रंथांस पहिला मान दिला पाहिजे. भाषा जोरदार असून इंग्रजींत ज्यास Rhetoric म्हणतात त्याचा उपयोग ज्यांत केला आहे व दृष्टान्तांचा भरपूर ओघ ज्यांत विषयसिद्धीकडे उपयोगांत आणला आहे, अशी रीति विष्णुशास्त्री

यांणींच प्रथम लोकांपुढें ठेविली. कादंबऱ्या प्रथम अगदीं वाईट व अश्लील किंवा अनुदात्त शृंगारानें भरलेल्या निघाल्या; पण अलीकडे आपटे यांच्या कादंबऱ्या नांवाजण्यासारख्या झाल्या आहेत. ' पानिपतचा मुकाबला ' ही कादंबरी ऐतिहासिक असून स्कॉटच्या धरतीवर लिहिली आहे. कांहीं कांहीं अप्रयोजक * शृंगारपर वर्णनें व कांहीं फाजील वाढलेलीं अप्रस्तुत स्थळें काढून ही कादंबरी ३/४ ठेविली तर ती उत्तम होईल अशी माझी समजूत आहे. मनुष्यस्थिति व वस्तुस्थिति यांचीं अगदीं वारीक वारीक गोष्टींपर्यंतचीं हुबेहुब चित्रें डोळ्यांपुढें उभीं राहतील अशी वर्णनें या कादंबरींत वरींच आहेत. इतिहासावरचे ग्रंथ वाङ्मयांत घेण्यासारखे अद्याप झाले नाहींत, तथापि ते लौकरच होतील अशी उमेद आहे. इंग्रजींत ज्यास Humour म्हणतात, त्या रसाचे ग्रंथ आपल्यांत अद्याप होणें आहेत. सुश्लिष्ट शब्दरचना करण्याचें सामर्थ्य ईश्वरदत्त असतें. अशा परमेश्वरानें दिलेल्या म्हणा किंवा निसर्ग-प्राप्त म्हणा शक्तीचे ग्रंथकार मराठी भाषेंत इंग्रजी वाङ्मयाचे अनुकरणानें पुढें उत्पन्न होतील यांत तिलप्राय शंका नाहीं. महाराष्ट्रभूमि म्हणजे सरस्वतीजन्मभूमि आहे, हें पूर्वकाळापासून प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें यापुढेंही मराठी भाषेच्या वाङ्मयांत उत्तम गद्य व पद्य ग्रंथ उत्पन्न होण्याची चांगली आशा आहे. येथें आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. इंग्रजींत जीस style असें म्हणतात, ती अद्याप आपल्यांत विशिष्ट व निरनिराळ्या तऱ्हेची उत्पन्न झालेली नाहीं. संस्कृतांत यास ' रीति ' म्हणतात. संस्कृतांत दोन रीति परिगणित आहेत—एक वैदर्भी व दुसरी गौडी. वैदर्भी रीति म्हणजे लहान लहान शब्द वापरून जोरदार भाषा लिहिली असते ती; व कठीण, लांब लांब समासयुक्त भाषा ही गौडी रीति होय. प्रत्येकाची style अथवा रीति निराळी असते हें सर्वास ठाऊकच आहे. जसें प्रत्येकाचें चालणें निराळें असतें, जसें प्रत्येकाचें लिहिणें—म्हणजे अक्षराचें वळण—निराळें असतें, तशी प्रत्येकाची भाषाशैली निराळी असते; परंतु तिला style म्हणतां येणार नाहीं. कारण, style म्हणजे भाषाशैली कांहीं विशिष्ट जोरदार प्रकारची असली पाहिजे. माझी खात्री आहे कीं, जेव्हां चांगले चांगले ग्रंथकार मराठींत होतील, तेव्हां येथेंही भाषाशैलीचें वैचित्र्य रमणीय दिसूं लागेल. विदर्भ म्हणजे महाराष्ट्राचाच एक भाग आहे. तेव्हां

* शेवटच्या लढाईच्या पूर्वेरात्रीं सदाशिवरामभाऊ व विश्वासराव यांचा जो शृंगार वर्णनाचा प्रवेश दाखविला आहे, तो टाकाऊ आहे. निदान स्त्री-पुरुषांच्या भाषणांचा विषय व रोंख अगदीं भिन्न पाहिजे होता.

संस्कृतांत नांवाजलेल्या वैदर्भी रीतीचें श्रेय महाराष्ट्रासच आहे. महाष्ट्रांतील बुद्धिमा-
लोक इंग्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणानें म्हणा किंवा स्वतंत्र. तन्हेनें म्हणा, मराठी भाषेंत
निरनिराळ्या रीतींत गद्यग्रंथांची चांगली भर घालतील अशी उमेद आहे. मराठी-
लाही इंग्रजी वाङ्मयामुळें निराळी दिशा लागली आहे. महाभारत, रामायण इत्यादि
पूर्वग्रंथांला धरूनच यापूर्वी कविस्फूर्ति असे, ती आतां स्वतंत्र विषयांवर लुब्ध होऊं
लागली आहे. याप्रमाणें मराठी भाषेवर व वाङ्मयावर इंग्रजी भाषेचा व वाङ्म-
याचा चांगला परिणाम होत आहे हें अभिनंदनीय होय.

महाराष्ट्र देश, महाराष्ट्र भाषा व महाराष्ट्र वाङ्मय

[पुणे येथे १९०८ साली भरलेल्या ग्रंथकारांच्या संमेलनांत

अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण.]

मराठी भाषा ही प्रत्येक महाराष्ट्रीयस अत्यंत प्रिय आहे हे सांगणे म्हणजे प्रत्येक प्राण्यास त्याचा प्राण प्रिय आहे, यासारखेच ठोवळ आहे. मराठी भाषेची जन्म-भूमि कोणती, ती कशी व कधी उत्पन्न झाली, तिचा उत्कर्षापकर्ष कसा झाला, हल्ली तिची स्थिति कशी आहे, इत्यादि अनेक प्रश्नांची चर्चा अशा या प्रसंगी अध्यक्षांच्या भाषणांत यावी असे आपणांस वाटणे साहजिक आहे, व त्याचप्रमाणे या मुद्द्यांसंबंधाने आज मी आपल्यासमोर बोलणार आहे. यांपैकी कित्येक मुद्द्यांवर पाश्चात्य पंडितांनी लिहिलेले लेख आधार घेण्यासारखे आहेत हे येथे नमूद करणे गैरवाजवी होणार नाही. पाश्चात्यांचा, विशेषतः जर्मन पंडितांचा, विद्याव्यासंग खरोखर प्रशंसनीय आहे. नवीन प्रसिद्ध झालेल्या Linguistic Survey of India “हिंदुस्थानची भाषाविषयक पाहणी” या मालिकेत प्रसिद्ध झालेल्या डॉक्टर ग्रीयरसन यांच्या मराठी भाषेवरील लेखांत आजवर या विषयांसंबंधाने झालेल्या सर्व चर्चेचे थोडक्यांत संकलन केलेले आहे. याशिवाय माझ्या पाहण्यांत नॉर्वेतील ख्रिश्चियानिया युनिव्हर्सिटीतले प्रोफेसर स्टेनकोनाऊ यांचा “महाराष्ट्री व मराठी” या मथळ्यासाली इंडियन अंटिक्वरी, व्हा० ३२ मध्ये प्रसिद्ध झालेला लेख आला आहे, तो फार सन्माननीय आहे. इतक्या दूर प्रदेशांतील विद्वान् लोक निरपेक्षबुद्धीने केवळ ज्ञानवृद्धीकरिता अशा विषयांचा अभ्यास करितांत, हे पाहून मोठे आश्चर्य वाटते. आपल्या इकडेही केवळ निरपेक्ष बुद्धीने ज्ञानवृद्धयर्थ अशा विषयांचा निस्सीमभक्तीने अभ्यास करणारे. रा. राजवाडे, चांदोरकर इत्यादि सन्माननीय एकांतिक लोक आहेत, त्यांचे आम्हांस भूषण वाटणे योग्य आहे. अशा सन्मान्य पाश्चात्य व पौरात्य विद्वानांच्या लेखाधाराने व कांहीं माझ्या माहितीने मी या विषयाची चर्चा करणार आहे.

मराठी भाषेची हल्लीची व्याप्ति पाहिली तर हिंदुस्थानच्या नकाशावर पूर्वेस नागपुरापासून पश्चिमेस सुरतेच्या खाली रेघ ओढावी व पुन्हा पश्चिम किनाऱ्यावरील

गोव्याच्या खालीं अजमासें गोकर्णापासून नागपुरापर्यंत दुसरी रेघ ओढावी अशा या दोन रेघा व तिसरा आरबी समुद्राचा किनारा, यांमधील त्रिकोणाकृति प्रदेशांत मराठी भाषा प्रचलित आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्या ठिकाणचे शेतकरी व इतर सामान्य लोक जी भाषा बोलतात त्या ठिकाणची ती भाषा आहे असें साधारण रीत्या समजलें जातें. या नियमाप्रमाणें मराठी भाषा अद्यापि इंदूर, ग्वालेर, बडोदा, तंजावर, मद्रास इत्यादि ठिकाणीं कांहीं विशिष्ट लोक बोलतात; तत्रापि ती त्या ठिकाणची भाषा नव्हे हें उघड आहे. वर निर्दिष्ट केलेल्या त्रिकोणांत नागपूर, वर्धा व वऱ्हाड हे प्रांत येत असून मुंबई इलाख्यांतील नगर, नाशिक, सोलापूर, सातारा, ठाणें, कुलाबा, रत्नागिरी हे जिल्हे व यांशिवाय कोल्हापूर संस्थान व सांगली, मिरज वगैरे संस्थानें व हैदराबादचे औरंगाबाद, धाराशीव व बीड असे तीन जिल्हे आहेत. या त्रिकोणांत खानदेश येत असून तो जिल्हा डॉ० ग्रीयरसन यांनीं मराठीच्या व्याप्तीच्या बाहेर ठेविला आहे. याचें कारण असें आहे कीं, त्यांच्या मते खानदेशी ही मराठीची पोटभाषा नसून ती एक निराळी भाषा आहे. नागपुरी, वऱ्हाडी, देशी, कोंकणी, व मालवणी अथवा कुडाळी, अशा मराठीच्या ५ पोटभाषा आहेत, असें डॉ० ग्रीयरसन मानितात. खानदेशी ही मराठीची पोटभाषा नाही असें जें त्यांचें मत आहे तें विचारणीय आहे. असो. स्थूल मानानें सांगावयाचें म्हणजे, तापी नदी ही मराठीची उत्तर मर्यादा होय, व कृष्णा नदी ही दक्षिण मर्यादा होय. मर्यादेतील मराठी बोलणारांची संख्या डॉ० ग्रीयरसन यांनीं दिली आहे, ती येणेंप्रमाणें :—

देश,	...	६१,९३ हजार
वऱ्हाड व नागपूर.	...	७६,७७ ,,
कोंकण,	...	२३,५० ,,
मालवण व गोंवा	...	१५,५९ ,,
	एकूण	१,७७,७९ ,,

यांत खानदेश जिल्ह्याचा वगळलेला भाग मिळविला, तर सरासरीनें या देशांतील मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या एक कोटी ऐशीं लक्ष आहे असें दिसतें.

वर निर्दिष्ट केलेला मराठीचा प्रांत असाच पूर्वकाळापासून आहे, किंवा पूर्वी याहून कमीजास्त होता, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न येथें उपस्थित होतो. हा प्रश्न म्हणजे महाराष्ट्रदेश पूर्वी केवढा समजला जात होता या प्रश्नाशीं समान आहे. महाराष्ट्रदेशाच्या व्याप्तीसंबंधानें मी येथें थोडीशी विस्तारानें चर्चा करणार आहे. ती वरील प्रश्नाशीं संगत असल्यानें अस्थानीं होणार नाही, असें मला वाटतें.

महाभारतांत भीष्मपर्वीत ९ व्या अध्यायांत हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांची यादी दिली आहे. हा अध्याय फार महत्त्वाचा आहे. माझ्या मताप्रमाणें ही यादी मेगास्थेनीसनंतर व अशोकाच्यापूर्वी महाभारताला शेवटचें स्वरूप प्राप्त झालें त्या वेळची आहे. या यादींत महाराष्ट्र हें नांव आपल्यास आढळत नाहीं हें जरी खरें आहे, तरी या यादीचा जरा खोल विचार केला तर महाराष्ट्राचा उगम या यादींत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मेगास्थेनिसानें ११८ हिंदी लोकांची यादी आपल्या ग्रंथांत दिली होती व ती स्ट्रबो यानें उतरून घेतली आहे, अशाबद्दल एक उल्लेख मी म्यॅक्झिंडलच्या पुस्तकांत वाचला आहे. परंतु अद्याप ही यादी मला सांपडली नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. ही यादी व महाभारतांतील यादी यांची तुलना फारच फायदेशीर झाली असती. असो. महाभारताच्या यादींत आर्यावर्तातील १५६, दक्षिणेकडील ५०, व उत्तरेकडील म्लेच्छ २० इतक्यांचीं नांवां दिलेलीं आहेत. दक्षिणेकडील लोकांतल्या यादींत आपल्यास महाराष्ट्रीयांचा उगम लागत नाहीं हें साहजिक आहे. उत्तरेकडील यादींत विदर्भ, रूपवाहिक, अश्मक, पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र व मल्लराष्ट्र असे जे लोक दिलेले आहेत, तेच महाराष्ट्रीयांचे पूर्वज होत असें मला वाटतें. ज्या अर्थी हे लोक आर्य होते व आर्यभाषाही बोलत होते त्या अर्थी त्यांचा समावेश अपरांताप्रमाणेंच उत्तरेकडील लोकांत केला गेला असावा.

पाणिनीय कालीं नर्मदेच्या दक्षिणेस आर्यांची वसति नव्हती व ती कात्यायनाचे-पूर्वी झाली, म्हणजे इ० स० पूर्वी ५०० पासून ८०० च्या काळांत ही वसति झाली, असा डॉ० भांडारकर-प्रभृति विद्वानांचा अभिप्राय आहे. त्यांत प्रथमतः विदर्भ म्हणजे वन्हाडांत आर्यांची वसति होणें साहजिक आहे. महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं विदर्भ यास दक्षिणात्य ही संज्ञा दिलेली आढळते. रुक्मी हा विदर्भाचा राजा होता व रुक्मिणी ही विदर्भाच्या राजाची मुलगी होती असें महाभारतांत सांगितलें आहे.

आकृतीनामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ।

दाक्षिण्यात्यपतेःपुत्रो दिक्षु रुक्मोति विश्रुतः ॥

असा रुक्मीविषयीं महाभारतांत उल्लेख आहे. यावरून विदर्भ व दक्षिणात्य देश एक होते हें स्पष्ट आहे. विदर्भांत पयोष्णि नदी व भोजकट नांवाचें शहर होतें. याच नांवांचीं ठिकाणें उत्तरहिंदुस्थानांत दुसरींही असावीं असें दिसतें, व तेथून भोज हें दक्षिणेंत आलें असावें. एका ठिकाणचे लोक दुसऱ्या ठिकाणीं गेले असतां त्या ठिकाणीं आपल्या पूर्वठिकाणचीं नांवां नेतात हें प्रसिद्धच आहे. चौलाहून लोक मुंबईस आले,

त्यांनीं दादर, चेऊल वगैरे पूर्वीचीं नांवां आपल्यावरोवर आणलीं, हें याचें अगदीं अलीकडचें उदाहरण आहे. असो. मेगास्थेनीसच्या वेळीं विदर्भ हें दाक्षिणात्यांचें मुख्य स्थान होतें असें दिसतें. विदर्भ आणि दाक्षिणात्य हीं नांवां एका देशाचीं होतीं हें वरील श्लोकावरून दिसतें, इतकेंच नव्हे तर पुढची परंपराही अशीच आहे. साहित्यदर्पणांत दाक्षिणात्या व वैदर्भिका ह्या एकच भाषा आहेत असें स्पष्ट म्हटलें आहे. महाराष्ट्राच्या भाषाप्रवीण्य पहिल्यापासून प्रसिद्ध आहे असें वैदर्भी रीति या नांवावरून उघड होतें. दंडीनें संस्कृत लिहिण्याच्या ज्या रीति अथवा शब्दरचना वर्णिल्या आहेत त्यांत गौडी व वैदर्भी ह्या मुख्य आहेत. गौडी रीति हल्लींच्या गौड भाषेप्रमाणेंच कठीण व लांबलचक शब्दांनीं भरलेली असून वैदर्भी रीति ही मराठी भाषेच्या हल्लींच्या डौलप्रमाणेंच अर्थगांभीर्यानें युक्त व लहानलहान शब्दांनीं भरलेली अशी आहे. वैदर्भी रीतींत लांबलचक समास नसावेत असा दंडीनें स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे. असो. महाराष्ट्रापैकीं पहिला मोठा देश विदर्भ होय. विदर्भ देशाची व्याप्ति हल्लीं आहे त्यापेक्षां पूर्वी मोठी असावी असें मला वाटतें. हैद्राबाद संस्थानांतील मराठी मुलखाचा मोठा भाग विदर्भांत मोडत होता असें दिसतें. विदर्भाची हद्द वेदर शहरापर्यंत असली पाहिजे. कारण 'वेदर' हें विदर्भ शब्दाचें रूप आहे. शांकरदिग्विजयांत शंकराचार्यांचें जें परिक्रमण दिलें आहे, त्यांत आंध्र देशांतून आचार्य विदर्भांत गेले व विदर्भांतून कर्नाटकांत गेले असें लिहिलें आहे, यावरूनही विदर्भाची व्याप्ति वरीच मोठी असावी.

महाभारताच्या यादींत विदर्भानंतर रूपजीविक व अश्मक हीं दोन नांवां आहेत. रूपजीविक कोण होत हें समजत नाहीं, पण अश्मक हे मराठे लोकांपैकीं एक होते याचा पुरावा आपल्यास बौद्ध ग्रंथांत मिळतो. बुद्धाच्या वेळीं प्रसिद्ध असलेल्या ज्या सोळा लोकांची यादी बौद्ध ग्रंथांत दिली आहे, त्यांत अश्मक हें नांव आहे. बुद्धाच्या वेळेस अश्मक हे लोक गोदावरीच्या वरच्या भागाच्या तीरावर होते असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अश्मकांची राजधानी पैठण ही होती. अश्मकांचे नांव पाली भाषेंत अस्समक असें लिहिलें आहे. अस्समक हें 'अश्वक' शब्दाचेंही रूप होतें, यावरून अश्वक नांवाचे लोक असावेत अशा तर्कावरून कोठें अश्वक हें नांव दिलेलें आहे. परंतु ही चुकी आहे असें प्रो० रिस डेव्हिडसही म्हणतात. (Budhist India, पान २८) महाभारताच्या यादींत अश्वक लोक कोठेंच दिलेले नाहीत, अश्मकच दिले आहेत. या अश्मकांचें नांव पुढें लुप्तप्राय झालें असावें. अश्मकानंतर महाभारतांत

सांगितलेलीं नांवे पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र हीं आहेत. हीच राष्ट्रिकांची मूळपीठिका होय. अशोकाच्या स्तंभावरील लेखांत राष्ट्रिक आणि पैट्रिनिक असे दोन लोक सांगितले आहेत, हेच मुख्यतः मराठे लोक होत असें म्हटलें तरी चालेल. गोदावरीच्या कांठीं प्रतिष्ठान अगर पैठण शहर असून ती ख्रिस्ती सनापूर्वी मराठ्यांचा मूळ राजधानी होती. त्याच प्रतिष्ठान नगरांत पुढें हाल राजानें इ० स० ६० त महाराष्ट्री भाषेंत 'सप्तशति' नांवाचा ग्रंथ रचिला. यावरून महाराष्ट्र देश व महाराष्ट्री भाषा यांचें अस्तित्व ख्रिस्ती सनापूर्वीपासून असलें पाहिजे. बुद्धाच्या वेळेला म्हणजे इ० स० पूर्वीच्या सहाव्या शतकांत प्रतिष्ठान शहर होतें असें बुद्धाच्याच वेळच्या हकीकतीवरून सिद्ध आहे. अशोकाच्या वेळेसही हें शहर होतें. आंध्रभृत्यांची म्हणजे शातवाहनाचीही तीच राजधानी होती. टालमीच्यापूर्वी लिहिलेल्या Periplus मध्येही या शहराचा उल्लेख आहे. येथें पूर्वकालापासून आजपर्यंत भाषानिपुण महाराष्ट्रीय ग्रंथ रचीत आले आहेत, असा या भूमीचा महिमा आहे.

महाराष्ट्रांत अंतर्भूत होणारा तिसरा भाग म्हटला म्हणजे अपरांत व कोंकण—म्हणजे ठाणा व रत्नागिरी जिल्हा, हा होय. दोन्ही नांवे महाभारताच्या यादींत आहेत. मात्र अपरांत उत्तरेकडील लोकांच्या यादींत आहे. यावरून कोंकणांत तेव्हां आर्यांची वसति नसावी. अपरान्तांतील शूर्पारिक शहर फार जुनें आहे. त्याचा नामनिर्देश बुद्धाच्या इतिहासांत असून महाभारतांतही आहे. येथें एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. ती ही कीं, परशुरामाची भूमि अपरान्त देश होय असें महाभारतांत म्हटलें आहे. महाभारतांत पूर्वसमुद्रावरही महेंद्रपर्वतावर परशुरामाचें स्थान दिलेलें आहे. पण पश्चिमसमुद्रावर परशुरामाचें जें स्थान दिलें आहे, तें हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या परशुरामक्षेत्राहून भिन्न आहे असें म्हणावें लागतें. पांडव तीर्थयात्रा करीत असतां शूर्पारिक येथें पोहोचून तेथून समुद्रकिनारा सोडून आंत परशुरामाची वेदी पाहण्यास गेले असें वर्णन आहे. याजवरून शूर्पारिक अथवा सोपान्याजवळील तुंगार पर्वतावर किंवा दुसऱ्या एखाद्या उंच पर्वतावर परशुरामाची वेदी त्या वेळेस असावी असें दिसतें. * असो. अपरान्त अथवा शूर्पारिक देश व कोंकण हा महाराष्ट्राचाच भाग आहे असें पूर्वी मानीत असल्याचा पुरावा पेरिप्लसमध्ये दिसतो. पेरिप्लसमध्ये देश व उत्तर व दक्षिण कोंकण या तीन्ही भागांना मिळून Ariake

* चौकशी करतां परशुरामाचें एक स्थान यांगेरायपाशीं वज्रेश्वरीपासून जवळच अद्याप आहे असें कळतें.

अथवा आर्यस्तान हें नांव दिलें आहे. याजवरून या तीन्ही देशांतील लोक एक असून त्यांची भाषा एक असावी असें अनुमान निघतें. आर्यस्तान अथवा Ariake या देशांत शूर्पारक, प्रतिष्ठान व तगर अशीं तीन शहरें आहेत, असेंही तेथें म्हटलें आहे. वरील सर्व गोष्टींचा एके ठिकाणीं समन्वय केला, तर महाराष्ट्र देशाची व्याप्ति बहुतेक हल्लींप्रमाणेंच ख्रिस्ती सनाच्या पूर्वीपासून आहे असें दिसतें. प्रारंभीं म्हणजे इ० स० पूर्वी पांचव्या किंवा चौथ्या शतकांत विदर्भ, अश्मक, पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अपरान्त, कोंकण अशीं निराळीं नांवें होतीं. अशोककालीं राष्ट्रिक हें नांव पुढें सरसावलें व ख्रिस्ती सनापूर्वीं सर्वांचा महाराष्ट्र या नांवाखालीं समावेश होऊं लागला.

महाराष्ट्र असें देशाचें नांव प्रथम वराहमिहिराच्या ग्रंथांत आढळतें असें डॉ० ग्रीयरसन यांनीं लिहिलें आहे. याजवरून इ० स० च्या पांचव्या शतकाच्यापूर्वीं हें नांव नव्हतें असें मात्र मानतां येत नाहीं. कारण, महाराष्ट्री भाषा हें नांव जर इ० स० ६० त प्रसिद्ध होतें व या सनांत हाल राजानें त्या भाषेंत 'सप्तशती' ग्रंथ लिहिला, तर महाराष्ट्र लोक किंवा महाराष्ट्र देश हें नांव याहीपूर्वींपासून प्रसिद्ध असलें पाहिजे हें उघड आहे. 'महाराष्ट्री' प्राकृत भाषेचें नांव वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणांत आहे. वररुचि कधीं झाला हें माहित नाहीं असें डॉ० ग्रीयरसन म्हणतात, पण वररुचि इ० स० पूर्वीं झाला असें निश्चितपणें सांगतां येतें. निदान हाल राजाच्या 'सप्तशती' ग्रंथावरून महाराष्ट्री ही प्राकृत भाषा इ० स० पूर्वींची आहे हें निर्विवाद आहे. महाराष्ट्रांत टालमीनें लिहिल्याप्रमाणें त्याचे वेळेस दोन तीन राज्यें असतील; पण महाराष्ट्र देशांतील लोक व भाषा एक असल्यामुळें ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वींपासून तो एक विशिष्ट भाग मानला जात होता, हें वर दिलेल्या माहितीवरून स्पष्ट आहे. या देशाची व भाषेची व्याप्ति बहुतेक हल्लींप्रमाणेंच होती हेंही वरील वर्णनावरून सिद्ध होतें. महाराष्ट्र देश म्हणजे विदर्भ व कुंतल मिळून होतो अशावद्दल वर्णन केल्याचें डॉ० स्टेन कुनौ यांनीं साधार लिहिलें आहे तेंही योग्यच आहे. कुंतल देश म्हणजे कृष्णा-नदीच्या उगमाच्या दक्षिणेचा देश होय. या सर्व देशांत मराठी ही एक आर्यभाषा बोलत होते, ही गोष्ट मराठीला कानडींत 'आर्यमातु,' म्हणतात याजवरूनही व्यक्त होते. विदर्भांत भोजांनीं वसति केली त्याप्रमाणें कुंतल देशांत व इतर भागांत यादवांनीं वसति केली, असें दिसतें; कारण हरिवंशांत यदूच्या एका मुलानें वेणानदीच्या प्रांतांत राज्य स्थापिलें असें वर्णन आहे.

येथवर महाराष्ट्र देश, महाराष्ट्र लोक व त्यांच्या भाषेची व्याप्ति यांजवढल विचार केला. आतां महाराष्ट्र भाषेच्या उत्पत्तीविषयीं विचार करूं. प्राकृत व्याकरणकार असें म्हणतात कीं, विंध्याच्या उत्तरेकडील लोक दोन भाषा बोलत होते. ह्या भाषा संस्कृतापासून अपभ्रंशरूपानें उत्पन्न झालेल्या होत्या; व त्या शौरसेनी व मागधी होत. विंध्याच्या दक्षिणेस दक्षिणात्य देशांत, अर्थात् महाराष्ट्रांत, महाराष्ट्र अपभ्रंश भाषा बोलली जात होती व त्याचेंच ग्रंथांतील स्वरूप म्हणजे महाराष्ट्री होय, असें प्राकृत व्याकरणकार लिहितात. महाराष्ट्र देशांतल्या भाषेचा आश्रय धरून महाराष्ट्री ही प्रकृष्ट प्राकृत आहे असें दंडीनें लिहिलें आहे. याप्रमाणें आपल्याकडील पूर्व आचार्यांचें मत असतां त्या मताविरुद्ध अलीकडील कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें मत पडलें. महाराष्ट्र देशांतील भाषेवरून म्हणजे महाराष्ट्र अपभ्रंशावरून महाराष्ट्री निघाली आहे असें व्याकरणकारांचें मत नाकवूल करण्यास कांहीं पाश्चात्य विद्वान् असें कारण पुढें आणूं लागले कीं, महाराष्ट्री भाषा पुष्कळ अंशीं शौरसेनी भाषेवरूनच निघाली आहे. दुसरे लोक उलट पक्षीं ती अर्धमागधीवरून निघाली आहे असें म्हणत. सारांश, महाराष्ट्री या नांवाचा महाराष्ट्राशीं कांहीं संबंध नाही असें मानण्यापर्यंत अनेक युरोपियन विद्वानांची त्यांच्या नेहमींच्या कलाप्रमाणें मजल पोहोचली. महाराष्ट्री ही शौरसेनीचीच एक पोटभाषा असून ती बहुधा गीतांत उपयोगांत आणिली जाते, यावरून महाराष्ट्र हें नांव महाराष्ट्र देशाला अनुलक्षून नाही, तर वर्णनात्मक ' एका मोठ्या देशांतील ' या अर्थानें गंगा-यमुना यांजमधील व भोंवतालच्या मोठ्या प्रदेशांत बोलली जाणारी भाषा असें समजून वररुचीनें तें नांव दिलें असावें असें डा० हर्न्ल यांणीं मत ठोकून दिलें. डा० ग्रीयरसनही याच मताला पूर्वी अनुकूल होते, व मराठीचा मागधी व अर्धमागधी या भाषांशीं वराच संबंध जुळतो असें त्यांनीं कारण दाखविलें. डा० स्टेन कुनौ यांनीं इंडियन् अँटिक्वरी व्हा० ३२ मधील आपल्या लेखांत या मतांचें चांगलें परीक्षण करून प्राकृत व्याकरणकारांचेंच मत खरें आहे व महाराष्ट्री भाषा ही महाराष्ट्र देशांतील अपभ्रंशावरूनच निघाली असें त्यांनीं सिद्ध केले आहे. हेंच मत आतां ग्राह्य झालें आहे असें दिसते; कारण डा० ग्रीयरन यांनींही हल्लींच्या Linguistic Survey of India या ग्रंथांतील आपल्या लेखांत अखेरीस हेंच मत स्वीकारलें आहे.

महाराष्ट्रीचा शौरसेनीशीं वराच मेळ मिळतो याचें मुख्य कारण पाश्चात्य विद्वानांच्या लक्षांत आलें नाही असें म्हटलें असतां चालेल. साङ्ग्या मते ज्या अर्थीं

महाराष्ट्रांत वसाहत करणारे आर्यलोक भोज व यादव या जातीचे होते, त्या अर्थी त्यांची मूळ भाषा शौरसेनीला लागूनच असली पाहिजे हें उघड आहे. आतां कांहीं बाबतींत मागधीशीं व विशेषतः अर्धमागधीशीं महाराष्ट्रीचा मेळ जमतो याचें कारण, पूर्वेच्या वाजूनें त्या लोकांशीं महाराष्ट्राचें दळणवळण होतें हें होय. शौरसेनी किंवा मागधी भाषांपेक्षां महाराष्ट्री भाषा (म्हणजे दक्षिणात्यांची वोलण्याची भाषा जिला महाराष्ट्र अपभ्रंश म्हणत ती) दक्षिणेंतील द्राविडी भाषांच्या संपर्कांनै अधिक दूषीत असणें हेंही साहजिक आहे. महाराष्ट्राच्याभोंवतीं पूर्व व दक्षिण वाजूनें द्राविडी भाषांचें कडे हल्लींप्रमाणें पूर्वीं होतें, तेव्हां त्या भाषांचा परिणाम मराठी भाषेवर अधिक झाला यांत नवल नाहीं. याच परिस्थितीला अनुलक्षून मृच्छकटिकांत चंदनकाचें महत्त्वाचें वाक्य आहे. चारुदत्ताच्या गाडींत आर्यक वसला नसून वसंतसेना वसली आहे असें दाखविण्याचा त्याच्या आशय असून त्याच्या तोंडांतून चुकीनें आर्य असा शब्द निघाला, तेव्हां तो म्हणालाः—

“ वयं दक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः, खस स्वत्ति खट कडत्थ विलभ
कर्णाट कर्णप्रावारणक द्रविड चोल चीन वत्सर खेर खानमुस्व मधुघात-
प्रभृतीनां म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञाः यथेष्टं मंत्रयामो दिष्टो
दिष्टावा अज्जो अज्जुआ वा । किं शब्दविचारः स्त्रीपुन्नपुंसकमप्रस्तुतम्

—अंक ६

वरील उताऱ्यावरून दोन तीन अनुमानें निघतात. दक्षिणात्य शब्दानें त्या वेळेसही महाराष्ट्रीयांचाच बोध होत होता, व ते आपणास आर्य म्हणत असत; व द्रविड चोल वगैरे म्लेच्छ समजले जात. दुसरें, महाराष्ट्राच्या भोंवतालीं अनार्य भाषांचें कडे होतें व त्यांच्या भाषांत स्त्रीपुन्नपुंसकांचा विचार नव्हता. यामुळें हल्लीं जसें तेलंगे ‘वाईसाहेब आला’ वगैरे बोलतात त्याप्रमाणें पूर्वीं त्यांची मराठी किंवा महाराष्ट्री बोलण्यांत गडबड होत असे. असो. इतिहासाचा व परिस्थितीचा विचार करतां महाराष्ट्र अपभ्रंशावरून झालेली महाराष्ट्री भाषा ही शौरसेनीची वहीण आहे, व तिजवर द्राविडी भाषेचा व मागधी भाषेचा संपर्कांनै परिणाम घडला आहे असा सिद्धांत करणें वावगें होणार नाहीं. महाराष्ट्री भाषेंत उत्तम पद्यें होऊं लागल्यानें, विशेषतः हल्लींच्या मराठीतील लावण्यांसारखीं शृंगारगीतें महाराष्ट्रींत पूर्वींही चांगलीं होत गेल्यामुळें पुढें महाराष्ट्री ही प्राकृत भाषा एक प्रकारें सर्व हिंदुस्थानची भाषा झाली; व नाट्यशास्त्रकर्त्यांनीं जेथें पात्रें शृंगारगीत म्हणतील, तेथें महाराष्ट्रीचा उपयोग करावा

असा सर्वसाधारण नियम घालून दिला. सारांश, गद्यांत बोलणें तर शौरसेनींत व पद्यांत गाणें तर महाराष्ट्रींत असा या दोन प्राकृतांचा निकट संबंध उत्तरोत्तर वाढत गेल्यामुळे त्यांतील साम्य आणखी वाढलें. असें जरी आहे तरी महाराष्ट्री व शौरसेनी या निराळ्या भाषा असून महाराष्ट्र अपभ्रंश ही अगदीं स्वतंत्र भाषा होती, व तिचेंच हल्लींचें स्वरूप मराठी हें झालें आहे असें डॉ० ग्रीयरसन हल्लीं कबूल करितात.

Marathi is the only Modern vernacular derived from Maharashtra Apabhramsha. The latter form of speech had a distinct character of its own and it is therefore to be expected that Marathi occupies a somewhat independent position, sometimes agreeing outer with and sometimes with the inner groups.

या ठिकाणीं आंतील भाषावर्ग कोणता व बाहेरील भाषावर्ग कोणता, व मराठी या दोहोंहून कशी भिन्न आहे, हें सांगितलें पाहिजे. हिंदुस्थानांत संस्कृतापासून निघालेल्या जितक्या हल्लींच्या भाषा आहेत, त्यांचे भाषाकोविदांनीं मुख्यतः दोन वर्ग केले आहेत ; एक बाहेरील भाषावर्ग व दुसरा आंतील भाषावर्ग. बाहेरील व आंतील हे शब्द भूगोलदृष्टीनें वापरले आहेत. काश्मीरी, पंजाबी, सिंधी व बंगाली हा बाहेरील वर्ग होय; हिंदी, गुजराथी, राजस्तानी, उरिया हा आंतील वर्ग होय. मराठी ही बाहेरील वर्गापैकी भाषा भूगोलपरत्वेन येते. परंतु तिची स्थिति स्वतंत्र आहे व ती वर लिहिल्याप्रमाणें बाहेरील व आंतील दोन्ही भाषांहून कांहीं अगदीं भिन्न व कांहीं त्यांशीं मिळती अशी आहे. या मिळतेपणाच्या व भिन्नपणाच्या स्टेन कोनो यांनीं दिलेल्या कांहीं कांहीं गोष्टी आपल्यापुढें माहितीच्या दृष्टीनें मांडण्यासारख्या आहेत. पहिली गोष्ट, उच्चारांत मराठीचें व आंतील भाषावर्गाचें साम्य आहे. फक्त मालवणींत मात्र अ कांहींसा बंगाली ओ सारखा 'शीशी' वगैरेप्रमाणें उच्चारिला जातो. *

२. मराठींत सकार व शकार निराळे असून मराठीची सकाराकडे विशेष प्रवृत्ति आहे. बंगालीप्रमाणें शकाराकडे नाहीं. उदाहरणार्थ, मराठी 'केस,' संस्कृत व बंगाली 'केश'.

३. मराठींत व आणि व चा पूर्ण भेद आहे. बंगालींत नुसता वच आहे हें प्रसिद्ध आहे. जसें बंदेमातरम्. ४ मराठींत गुजराथी व पश्चिम हिंदीप्रमाणें तीन लिंगे आहेत. ५. भूतकाळीं नेहमीं सकर्मक क्रियापदांच्या प्रयोगांत कर्ता तृतीया विभक्त्यंत असतो. ६. जो, तो हीं रूपें मराठींत ओकारांत हिंदीप्रमाणें आहेत. आतां उलट पक्षीं

* येथील सारस्वत ब्राह्मण गौड आहेत हें यावरूनही प्रत्ययास येतें असें म्हटलें असतां चालेल.

बाहेरील भाषावर्गाशी मराठीचें साम्य आहे अशी स्थलें आहेत तीं येणेंप्रमाणें; १ विभक्तिप्रत्ययापूर्वी नामाचें रूप बदलतें; जसें बाप बापा. कोंकणांत सकार आणखी लागतो; जसें बापासनें. २ द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं क्रियापदाचें रूप बहुधा सकारांत असतें; जसें 'जातोस.' हिंदींत असें नाही. ३ भूतकाळीं रूपें लकार लागून होतात. हा लकार हिंदी भाषेंत नाही हें प्रसिद्ध आहे. 'मारा' असें हिंदी रूप होतें, 'मारिलें' असें मराठींत होतें. बंगालींत 'मारिलो' असें होतें. हा लकार 'इल्ल' या प्राकृत प्रत्ययाचा शेष आहे असें मानितात. हा 'इल्ल' प्रत्यय फक्त महाराष्ट्रींत व अर्धमागधींत लागतो; इतर प्राकृतांत लागत नाही. हा कोठून आला हें एक गूढ आहे. परंतु मराठी भाषेंत या प्रत्ययांगाचा मोठा जोर आहे. कारण भविष्यकाळींही तो दृष्टीस पडतो. ४ भविष्यकाळीं ल व न असे दोन प्रत्ययांग लागतात. असो. याप्रमाणें कांहीं बाबतींत आंतल्या भाषावर्गाशी मराठीचें साम्य आहे, तर कांहींत बाहेरच्या भाषावर्गाशी मराठीचें साम्य आहे. आतां कित्येक बाबतींत मराठी दोन्ही वर्गांहून भिन्न आहे. १ चतुर्थीचा 'स' हा प्रत्यय मराठींत अगदीं भिन्न आहे. बंगालींत 'रा' प्रत्यय लागतो. हिंदींत 'को' प्रत्यय लागतो. 'रामास' मराठी, 'रामारो' बंगाली व 'रामको' हिंदी अशीं निराळीं रूपें होतात. २ पन्नास हें रूप मराठींत सर्वांहून भिन्न आहे. ३ ऊन प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययें मराठींत आहेत तशीं इतर भाषांत नाहीत. ४ षष्ठीचा प्रत्यय मराठींत 'चा' आहे. प्रत्येक भाषेंत हा प्रत्यय निराळा दिसतो. हिंदुस्तानींत 'का' आहे. राजस्थानींत व बंगालींत 'रा' आहे. गुजराथींत ना व रा आहेत. कारण मारो तारो असेंही रूप गुजराथींत आहे, व 'माणसनो' असेंही आहे. ५ च, छ, हा दंततालव्य उच्चार मराठींतच आहे. तो फक्त दुसरे ठिकाणीं संस्कृतापासून निघालेल्या भाषेंत राजस्थानांत आढळतो. तो मुळचा तेलगू भाषेंत आहे. तेथून मराठींत आला असावा असें म्हणतात. संस्कृत किंवा संस्कृतोत्पन्न शब्द असतील तेथें च वर्गाचा उच्चार संस्कृताप्रमाणें होतो, व निव्वळ देशी किंवा मराठी शब्दांत 'च' असा होतो. येथें एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. कित्येक लोक म्हणजे, पाहिजे या शब्दाचा म्हणजे पाहिजे असा उच्चार करितात ते मला वाटतें योग्य नाही. म्हणजे व पाहिजे हीं रूपें संस्कृत कर्मणी रूपांवरून आलीं आहेत असें मान्य आहे. असो. याप्रमाणें मराठीची वाढ इतर भाषांना जशी लागून आहे, तशी कित्येक बाबतींत ती स्वतंत्रही आहे, व महाराष्ट्र देशांतील लोकांप्रमाणें तिची स्वातंत्र्यप्रियता अनेक ठिकाणीं दृग्गोचर होते यांत शंका नाही.

मराठी भाषेची स्वतंत्रता, तिची सजीवता व तिची प्राचीनता, आणखी एका दिशेने व्यक्त करितां येईल असें भिवंडीचे रा. रा. मोरोपंत करवे यांनीं या विषयावर लिहिलेला एक लेख मजला नुकताच दाखविला, त्याजरून म्हणण्यास साधन उत्पन्न झालें आहे. रा. कर्वे यांचा लेख अद्याप प्रसिद्ध झाला नाहीं व त्यांच्या लेखास परिपूर्णता येण्यास अद्याप त्यांस वरीच माहिती गोळा करावी लागणार आहे. पण त्यांच्या विचाराची परिणामिका येथें नमूद करण्यासारखी आहे. मराठींत व इतर लोकभाषेंत प्राकृत व्याकरणशास्त्रकार तीन प्रकारचे शब्द मानितात—तद्भव, तत्सम, व देशी—हे प्रसिद्ध आहे. तद्भव म्हणजे संस्कृतापासून महाराष्ट्री इत्यादि प्राकृतांत दिसतात त्याप्रमाणें अक्षराची बदल होऊन आलेले शब्द; जसें आम्र—आंवा, तडाग—तळें, वगैरे. तत्सम म्हणजे केवळ संस्कृत स्वरूपानेंच घेतलेले शब्द; उपवनादि. या दोहोंखेरीज राहिलेले शब्द देशी असा एक साधारण वर्ग केला जातो. पण हे देशी शब्द आले कोठून हा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ते सर्व देशी म्हणजे आर्यापूर्वी येथें असलेल्या द्राविडी भाषांतील आहेत, असा एक सरसकट समज आहे. हा समज वऱ्याच अंशानें अग्राह्य आहे असें अनुमान होणें साहजिक आहे. कारण हा शब्दसमूह कांहीं लहान नाहीं. मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार केला तर या शब्दांपैकीं पुष्कळ शब्द अगदीं नेहमींच्या प्रचारांतले आहेत, यामुळें ते आर्यभाषेंतलेच असले पाहिजेत हें उघड आहे. संस्कृत भाषा आज शेंकडों, किंवा हजारां वर्षे कोशांत व पुस्तकांत व पंडितांच्या तोंडांतच राहिली असल्यामुळें, ज्या वेळेस आर्य लोक आर्य भाषा बोलत होते, त्या वेळेस जे शब्द भाषेंत होते त्यांपैकीं कित्येक शब्द या पुस्तकी संस्कृतांत नसणें साहजिक आहे. किंवा अनेक विद्वानांचें असें मत आहे कीं, वेदरचनाकालीं-सुद्धां लोकभाषा कांहीं अंशीं निराळी—म्हणजे व्याकरणानें व कोशानें वेदभाषेपेक्षां कांहीं विस्तृत असली पाहिजे. हीच लोकभाषा महाराष्ट्रीयानीं दक्षिणेंत आणिली व तिलाच प्राकृत व्याकरणशास्त्रवेत्त्यांनीं महाराष्ट्र अपभ्रंश हें नांव दिलें आहे. याच लोकभाषेचें हल्लींचें रूप मराठी आहे. सारांश, पुस्तकी संस्कृतांत जे मराठी शब्द सांपडत नाहींत, ते देशी या सदरांत घातल्यानें द्राविडी होत नाहींत. प्रचीन शास्त्रकारांस हल्लीं उपलब्ध झालेली इतर आर्यभाषांची माहिती नव्हती, याजमुळें त्यांजला देशी हें एक साधारण सदर घालवें लागलें. परंतु हल्लीं जर्मन, गाथिक, ग्रीक, लाटिण, स्लाव्ह वगैरे अनेक जुन्या आर्यभाषांचें ज्ञान झालें आहे. या भाषांच्या आधारे आपल्यास कित्येक मराठी शब्दांचा मूळ पत्ता आर्यभाषेंतच आहे असें दाखवितां येतें. अशा

कांहीं शब्दांची यादी रा. कर्वे यांनी केली आहे. उदाहरणार्थ, मुलगा, लहान, पोर, वाईट इत्यादि शब्द आर्य आहेत असे त्यांनी दाखविले आहे. असो. अशी यादी तयार करतांना महाराष्ट्री व द्राविड या भाषांचे चांगले ज्ञान असणे जरूर आहे; कारण अमुक शब्द तद्भव नाही हे प्रथम पूर्ण ओळखले पाहिजे; व नंतर तो द्राविडी भाषेत-लाही नाही हेही ठरले पाहिजे. यानंतर अशा शब्दाचा माग प्राचीन आर्यभाषेत आहे की नाही, हे पाहणे फायदेशीर होणार आहे. असो. ही विचाराची दिशा योग्य निघाली आहे असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. मात्र तिचा मार्ग यथाशास्त्र साधनांनी आक्रमित पाहिजे. नाही तर कित्येक प्रसंगी शब्दाचा माग काढतांना 'पिकविक'-सारखी अवस्था होणे संभवनीय आहे. एका थट्टेखोर गृहस्थाने 'सोंवळे' शब्दाची उत्पत्ति 'कोंबडे' या शब्दापासून फारच थोडक्या श्रमाने एकदां काढिली, हे उदाहरण सांगितले म्हणजे शब्दव्युत्पत्तीचा व्यासंग किती श्रमाचा व चाणाक्षपणाचा आहे हे वाचकांच्या लक्षांत येईल.

येथवर महाराष्ट्र भाषा मूळ संस्कृत किंवा आर्यभाषेपासून कशी निघाली याचे विवेचन झाले. आतां मराठीच्या हल्लीच्या स्वरूपास केव्हां व कसा प्रारंभ झाला याजविषयी थोडक्यांत विचार करूं. महाराष्ट्र लोक पहिल्यापासून भाषाप्रवीण आहेत. त्यांस पंडित किंवा पंत हे उपपद हमेशा इतर लोकांनी दिलेले आहे. राजशेखर कवीने महाराष्ट्राला तर 'सरस्वतीजन्मभूः' असे नांव दिले आहे. असो. पूर्वी हे कवि बहुधा महाराष्ट्रांत किंवा संस्कृतांत काव्यरचना करित असल्याकारणाने मराठीला प्राचीन काळी जोर आला नाही. कोणत्याही भाषेला वाङ्मय उत्पन्न झाल्याखेरीज जोर येत नाही, प्रतिष्ठा येत नाही किंवा सारखेपणाही येत नाही हे उघड आहे. एखादा जगन्मान्य ग्रंथ एखाद्या भाषेत झाला म्हणजे त्या भाषेला स्थैर्य व शक्ति प्राप्त होते व लहानसहान देशपरत्वे असलेले भाषाभेद नाहीसे होतात. होमरचे इलियड झाल्या-नंतर ग्रीक भाषेला स्थैर्य व एकरूपत्व आले. शेक्सपीयर, मिल्टन इत्यादिकांच्या ग्रंथांपासून इंग्रजी भाषेची एकरूपाने जोरदार वाढ झाली. मराठी भाषा फार जुनी आहे हे निर्विवाद आहे, व महाराष्ट्र अपभ्रंशाचे अस्तित्व ख्रिस्ती सनापूर्वीचे आहे हे वर दाखविलेच आहे. परंतु मराठी भाषेला बरीच वर्षे वाङ्मय उत्पन्न झाले नाही. याचे कारण वर दिलेच आहे. विद्वान् लोक प्रारंभी वराच काळपावेतो महाराष्ट्रांत व संस्कृतांत ग्रंथ लिहित होते. लोकसमूहांत बौद्ध धर्माचा जास्ती प्रसार असल्या-कारणाने व पाली भाषेत त्यांचे धर्मग्रंथ असल्याकारणाने मराठीकडे त्यांची प्रवृत्ति

झाली नाही. श्रीमच्छंकराचार्यांनी बौद्धधर्माचा पाडाव करून लोकसमूहास अद्वैतमतांत ओढल्यानंतर ही प्रवृत्ति उत्पन्न होऊन मराठीत ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात सुरू झाला. परंतु पुढे पुन्हां जैनमताचा वराच पगडा राष्ट्रांत सरसावला. यानंतर रामानुजांनी भागवतधर्माचा पाया घातला, तेव्हां विद्वानांस लोकसमूहास आपल्या जुन्या धर्माचा उपदेश करणे विशेष जहूर पडलें व असा उपदेश करतांना त्यांनी लोकभाषेचाच अवलंब केला हें साहजिक आहे. यामुळे मराठी भाषेच्या वाङ्मयाला खरा व जोरदार प्रारंभ झाला इतकेंच नव्हे, तर मराठी भाषेला व्यवस्थित व कायमचें स्वरूप प्राप्त झालें असें मी समजतो.

मराठीत सर्वांत जुने ग्रंथ मानभावी पंथाचे आहेत व ते अकराव्या शतकांतले आहेत, असें रा. राजवाडे यांनी सांगितलें आहे. पण मराठीतला पहिला राष्ट्रीय ग्रंथ म्हटला म्हणजे ज्ञानेश्वरी होय. हा ज्ञानेश्वरमहाराजांनी शके १२१२ म्हणजे इ० स० १२८० त लिहिला. हा ग्रंथ मध्यंतरीं लुप्तप्राय झाला होता तो एकनाथांनी पुन्हां प्रसिद्धीस आणला व त्याची माहिती तेव्हांपासून उत्तरोत्तर वाढतच आहे. ज्ञानेश्वराचे पूर्वकालीन किंवा समकालीन असे नामदेव व मुकुंदराज मानतात. नामदेवांचे अनेक अभंग व मुकुंदराजांचा विवेकसिंधु ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. या तीन ग्रंथांनी मराठी वाङ्मयाचा पाया घातला असें म्हटलें पाहिजे. धर्मस्फूर्तीमुळे स्वधर्मी व स्वजातीय राजांच्या अंमलाखाली मराठी वाङ्मयाच्या इमारतीला प्रारंभ झाला, तो लवकरच मुसलमानांचें राज्य व त्यांचा धर्मप्रसार झाला तेव्हां वंद पडला. नामदेव, ज्ञानदेव व मुकुंदराज यांच्यानंतर दोनतीन शतके चांगल्या मराठी कवींचे व मराठी ग्रंथांचे नांव आपल्या फारसें दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. परंतु पुन्हां जेव्हां परधर्मीयांच्या छळा-मुळे धर्मजागृति उत्पन्न झाली व परतंत्रतेचें जूं अयंत त्रासदायक होऊन तें फेकून देण्याची महाराष्ट्रीयाना स्फूर्ति होऊं लागली, तेव्हां पुन्हां सन्मान्य भगवद्भक्त कवींची मालिका सुरू झाली. एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास हे जगद्वंद्य पुरुष सतराव्या शतकांत निर्माण होऊन मराठी वाङ्मयांत अजरामर भर पडली असें म्हटलें तरी चालेल. एकनाथाचें भागवत, मुक्तेश्वराचें महाभारत, तुकारामाची अभंग-गाथा व रामदासांचा दासबोध हे ग्रंथ मराठी वाङ्मयाच्या इमारतीचीं चार भव्य दालनें होत. यानंतर श्रीशिवाजीमहाराजांनी स्वराज्य स्थापन केलें. या स्वराज्याच्या अमदानेंत मराठी वाङ्मयप्रासादावर निरनिराळे सुंदर मनोरे कांहीं लहान, कांहीं मोठे असे बांधले गेले. वामन पंडित यांचे ग्रंथ चित्रविचित्र रंगानें सुशोभित केलेल्या मनोऱ्या-

प्रमाणें रमणीय दिसतात. मोरोपंत यांचा मनोरा तर सर्वांत उंच व रचनाकलेच्या प्रार्वाण्यानें भरलेला असा आहे; श्रीधर व महीपति यांचेही ग्रंथ मराठी वाङ्मयाला शोभा आणीत आहेत. या चार उंच मनोऱ्यांशिवाय लहान लहान कित्येक मनोरे मराठी वाङ्मयप्रासादावर रघुनाथ पंडित, अमृतराय, रामजोशी वगैरे अनेक कवींनीं बांधिले आहेत. त्यांचें थोडक्यांत वर्णन करणें शक्य नाहीं. असो. तर याप्रमाणें ही मराठी वाङ्मयाची इमारत सोज्वळ धर्मजागरूकता व नीतिमत्ता यांनीं प्रेरित झालेल्या साधुकवींनीं बांधली असल्यानें ती आम्हां महाराष्ट्रीयं अत्यंत भूषणावह व तशीच अत्यंत प्रिय आहे, यांत आश्चर्य काय ? प्रत्येक मराठी भाषाजिज्ञासूनें किंवा मराठी राष्ट्र विद्यार्थ्यानें या रमणीय प्रासादाची यथाशक्ति ओळख करून घेतली पाहिजे, हें सांगणें जरूर नाहीं.

या भव्य व मनोहर प्रासादांत आतां आपण कांहीं भर घालूं असें मला संभवनीय दिसत नाहीं; किंवा मराठी वाङ्मयाचें सुंदर मंदिर ज्या स्थितीत हल्लीं आपणासमोर उभें आहे व आपणास पूज्य झालें आहे, त्या स्थितीतच तें राहावें असा परमेश्वराचा संकेत दिसतो. कारण, यानंतर देशाची परिस्थिति पुन्हा बदलली. सन १८१८ नंतर महाराष्ट्रांत पुन्हा स्वराज्य नष्ट होऊन हळूहळू स्वधर्माची जागृति कमी पडली, ही गोष्ट महेशूर आहे. प्रथम प्रथम तर पूर्वीचें आपलें सर्वच वाईट व पाश्चात्यांचें सर्वच चांगलें असें आपणास भासत होतें. १९ व्या शतकाचा बहुतेक भाग अशा स्थितीत गेला. सुदैवानें या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं स्वदेश व स्वराज्य ह्यांच्या अंधुक कल्पना आपल्यासमोर उभ्या राहूं लागल्या. या कल्पनांनीं महाराष्ट्रांतील प्रतिभेला पुन्हा स्फूर्ति होण्यास अवकाश सांपडला. महाराष्ट्रभाषेच्या विस्तीर्ण पटांगणांत या नवीन परिस्थित्यनुरूप एक नवीन इमारत बांधली जाईल हें उघड आहे. जुन्या महाराष्ट्रवाङ्मयरूपी मंदिराची अधिष्ठात्री देवता जर भगवद्भक्ति होती, तर महाराष्ट्रांतील या नवीन वाङ्मयाची अधिष्ठात्री देवता स्वदेशप्रीति ही आहे. पूर्वीच्या अनेक साधुकवींनीं अद्वैत-तत्त्वाच्या उच्च पायरीवर बसून भगवद्भजनानंदांत जे जे प्रासादिक वोल काढिले, ते जसे अत्यंत रमणीय झाले आहेत, त्याप्रमाणें भावी मराठी ग्रंथकार स्वराज्याच्या उच्च पायरीवर बसून स्वदेशभक्तीनें जेव्हां तल्लीन होतील तेव्हां तेव्हां स्वार्थत्याग, बंधुप्रीति इत्यादि श्रेष्ठ मनोविकारांच्या अनेक स्फूर्तींनीं ओथंबलेले त्यांचे लेख स्पृहणीय व जगद्वंद्य होतील हें निर्विवाद आहे. कवित्वस्फूर्तीस कोणत्या तरी एका अत्यंत श्रेष्ठ व पवित्र मनोविकाराचा पाठिंबा लागतो. रामदासांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं,

देवाचेनि प्रसन्नपणें । जें जें घडे वोलणें ।
 तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें । या नांव प्रासादिक ॥
 भक्तिविण जें कवित्व । तें जाणावें ढोंगमत ।
 आवडीविण वक्तृत्व । कंटाळ्वाणें ॥
 भक्तिविण अनुवाद । तोचि जाणावा विनोद ।
 प्रीतीविण संवाद । घडे केवि ॥

—दा०, द० १४, स० ३

असो. तर पूर्वकवींच्या व ग्रंथकारांच्या कवित्वाचा ओघ भगवत्प्रीतीनें प्रसन्न व शांत झाला होता, तर भावी मराठी वाङ्मयाचा ओघ स्वदेशप्रीतीच्या प्रभावानें उचंबळलेला व दर्शनीय होईल, यांत संशय नाही. सारांश, आमच्या हल्लींच्या स्थितींत पाश्चात्य सुधारणेच्या सहवासानें उत्पन्न झालेल्या महत्त्वाकांक्षा, विचार व कल्पनातरंग अगदीं निराळ्या प्रकारचे असल्यानें जुन्या मराठी वाङ्मयप्रासादाच्या शेजारीं त्याला शोभेल अशी आपणास नवीन इमारतच बांधणें शक्य आहे; व त्याप्रमाणें हळूहळू या नवीन इमारतीचा आरंभही झाला आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

या दोन्ही प्रासादांच्या अधिष्ठात्री देवतांत जसा फरक आहे, तसा त्यांच्या रचनेंतही फरक होणें साहजिक आहे. जशी एखादी इमारत मुख्यतः पांढऱ्या दगडांची असून तिला मधून मधून काळे किंवा तांबडे दगड शोभेकरितां लाविले जातात, त्याप्रमाणें जुन्या मराठी वाङ्मयाच्या प्रासादाची गोष्ट आहे. जुनें मराठी वाङ्मय बहुतेक पद्यमय असून त्यांत मधूनमधून वखरी व थोर पुरुषांचे पत्रव्यवहार इत्यादि लहान लहान परंतु सुंदर गद्यग्रंथांची भर घातलेली आहे. नवीन इमारत याच्या उलट प्रकारची सुरू झाली आहे. नवीन वाङ्मय प्राधान्यतः गद्यमय असून कमाना, वेळी वगैरे ठिकाणीं पद्यमय पांढऱ्या दगडांची योजना झाली आहे. या इमारतीचे भागही पूर्वींच्या इमारतीहून भिन्न व अनेक आहेत. नवीन वाङ्मयांत नाटकें, कादंबऱ्या, इतिहास, चरित्रें, निबंध, शास्त्रीय ग्रंथ, इत्यादि अनेक तऱ्हेच्या गद्यरचना असून, पद्यरचनेचेही स्वरूप बदलत चाललें आहे, हें चाणाक्ष वाचकांच्या नजरेस सहज येणार आहे. शृंगार व शांत रस आजपर्यंत प्रधान होते, तर यापुढें वीर, हास्य व करुण या रसांना विशेष महत्त्व येत आहे. उपमा व उत्प्रेक्षा या अलंकारांचें प्राधान्य कमी होऊन स्वभावोक्ति व विरोध (Antithesis) यांस विशेष महत्त्व येत आहे. अशा अनेक कारणांनीं नूतन वाङ्मयाची इमारत निराळ्या प्रकारची व निराळ्या सौंदर्याची होणार आहे, हें सविस्तर सांगणें नको.

अशा या नूतन वाङ्मयाच्या इमारतीचा पाया कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेनें घातला. मराठी नूतन वाङ्मयांत शास्त्रीबोवांचे ग्रंथ अजरामर झाले आहेत, याजविषयीं कोणाचा मतभेद असेल असें मला वाटत नाहीं. पण शास्त्रीबोवांची मराठी लिहिण्याची अनुपम शैली, स्वदेशभक्ति, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य-प्रीति इत्यादि नूतन उत्पन्न झालेल्या स्पृहणीय मनोविकारांनीं अधिक रमणीय झाली आहे, ही गोष्ट विसरतां कामा नये; व म्हणूनच त्यांचे ग्रंथ या नूतन वाङ्मयाच्या इमारतीचे पायारूप आहेत, असें मी म्हणतो. जुन्या मराठी वाङ्मयासंबंधानें बोलूं लागलें म्हणजे जसें ज्ञानेश्वरीपासून आरंभ करणें योग्य आहे, त्याप्रमाणेंच नूतन मराठी वाङ्मयासंबंधानें बोलणें म्हणजे शास्त्रीबोवांच्या ग्रंथांचा आद्यस्थानीं उल्लेख करणें अवश्य आहे. शास्त्रीबोवांनंतर जे जे ग्रंथकार झाले, त्या सर्वांविषयीं या समयीं उल्लेख करणें शक्य नाहीं. यांपैकीं जे खरे राष्ट्रीय ग्रंथ आहेत, ते काळाच्या चाळणींतून खालीं पडणार नाहीत हें उघड आहे. बाकीचे ग्रंथ जसजसा काळ लोटत जाईल तसतसे मागे पडत जातील व पडत चालले आहेत हें निःसंशय आहे. गेल्या वर्षीत मात्र जे कित्येक चांगले ग्रंथ प्रसिद्ध झाले त्यांचें थोडक्यांत वर्णन केल्यास या विषयाचें माझ्या मताप्रमाणें दिग्दर्शन होईल, म्हणून त्यांचा ऊहापोह मी करित आहे.

हा विषय घेण्यापूर्वीं कवीचा उदय परिस्थित्याधीन आहे किंवा यदृच्छाधीन आहे, या वादग्रस्त मुद्द्याचा थोडक्यांत विचार करणें मला जहूर दिसतें. माझ्या मतें उत्तम ग्रंथकार अथवा प्रतिभावान् कवि इतर महापुरुषांप्रमाणें यदृच्छेनें म्हणजे परमेश्वरेच्छेनें उत्पन्न होतात, परिस्थितीनें उत्पन्न होत नाहीत. कालिदास, शेक्सपीयर, गीथी वगैरे जगन्मान्य कवि ज्या वेळेस उत्पन्न झाले त्या वेळची परिस्थिति म्हणजे त्यांच्यासारख्या पुरुषांच्या उत्पत्तीस कांहीं विशेष अनुकूल होती, असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं. हिंदुस्थानांत बौद्धधर्म हजार वाराशें वर्षे धुमाकूळ घालीत होता, इतक्या अवधींत शंकराचार्यासारखा महापुरुष निर्माण होण्यासारखी परिस्थिति कित्येक वेळीं आली असेल. बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद ज्या वेळेस सृष्टीच्या रंगावर अवतीर्ण झाले, ती वेळ पूर्वींच्या वेळेपेक्षां कांहीं विशिष्ट तऱ्हेनें अनुकूल होती, असें म्हणतां येत नाहीं. याशिवाय परिस्थितीच्या अगदीं उलट माणसें निर्माण झाल्याचाही दाखला आपल्यास इतिहासांत दृष्टोत्पत्तीस येतो. फ्रान्स देशांत १८ व्या शतकांत जी परिस्थिति होती व जिच्यामुळे फ्रान्सांतच नव्हे, तर बाहेरसुद्धां प्रजासत्ताक राज्यमताची प्रचंड लाट

उत्पन्न झाली, त्याच लाटेवरोवर, फ्रान्सांतच नव्हे तर बाहेरही, अनियंत्रित एकछत्री साम्राज्य स्थापन करणारा नेपोलियन वर आला. सारांश, अलौकिक बुद्धिमत्तेचीं माणसें परिस्थितीनें उत्पन्न होत नाहीत, तर हिंदुस्थानच्या वातावरणांत वर्षाकाळीं उत्पन्न होणाऱ्या वादळाच्या केंद्राप्रमाणें यदृच्छेनें उत्पन्न होतात, किंवा त्यांच्या उत्पन्न होण्याच्या कांहीं निराळ्या सृष्टिनियमाप्रमाणें उत्पन्न होतात, असें म्हटलें तरी चालेल. यावरून परिस्थितीचा मोठ्या व्यक्तीच्या चळवळीशीं किंवा कृतीशीं कांहींच संबंध नाही, असें मात्र समजतां कामा नये. किंबहुना महापुरुषाचें निर्माण होणें, हेंही एक परिस्थितीचें अंगच आहे. वादळाचें केंद्र वर्षाकृतूंत उत्पन्न झालें, तर जसें हजारों कोस जमिनीवर पर्जन्याच्या धारा पडून पृथ्वी जलमय होते, त्याप्रमाणें परिस्थिति अनुकूल असली तर महापुरुषाचें येणें अत्यंत फलद्रूप होतें. परंतु वर्षाकाळांत वादळाचें केंद्र उत्पन्न झालेंच पाहिजे, असा मात्र नियम नाही. कारण, आपण पाहतों कीं कधीं कधीं वर्षाकाळांत वादळ उत्पन्न होत नाही, इतकेंच नव्हे, तर पांढऱ्या ढगाचा तुकडाही कधीं कधीं दिसत नाही. असो. महापुरुषाचा व परिस्थितीचा कार्यकारणसंबंध नसून पोष्यपोषकसंबंध आहे. माझे मत याहूनही पुढें जातें. माझ्या मते महापुरुष परिस्थितीनें उत्पन्न होत नाहीत, पण उलटपक्षीं महापुरुष अनुकूल परिस्थिति निर्माण करूं शकतात. असो. या विषयावर याहून जास्त लिहिणें येथें योग्य होणार नाही. एवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, कवीची प्रतिभा ही ईश्वरदत्त आहे. शेक्सपीअरची ग्रंथरचना सर्व परिस्थितीस लागू असून तिचें रमणीयत्व त्रिकाळीं अबाधित आहे हें सर्वमान्य आहे. अशा निसर्गप्रतिभेचे लोक महाराष्ट्रांत वारंवार उत्पन्न होत आले आहेत, व पुढेंही होतील अशी मला उमेद आहे.

या सालांत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांपैकीं अर्वाचीन भक्तलीलामृताचा कर्ता दासगणू अशा निसर्गप्रतिभेचा कवि आहे, असें मला वाटतें. हा कवि माझ्या परिचयाचा आहे. तो मोठासा विद्वान् नाही, तथापि त्याची वाणी रसाळ व त्याची कल्पनाशक्ति प्रतिभावान् आहे. हा ग्रंथ त्यानें कसा रचिला व त्याजला कोणी प्रोत्साहन दिलें वगैरे हकीकत ग्रंथकर्त्यानें ग्रंथाच्या शेवटल्या अध्यायांत फारच मनोहर रीतीनें सांगितली आहे. महीपतीनें आपल्यापूर्वीं झालेल्या सर्व संतांचीं चरित्रें आपल्या भक्तलीलामृतांत गाइली आहेत, त्याच नमुन्यानें दासगणूनें महीपतीपासून आजपर्यंत झालेल्या व हल्लीं हयात असलेल्या सर्व साधूंचीं चरित्रें आपल्या गोड व रसाळ वाणीनें या ग्रंथांत दिली आहेत. हा ग्रंथ महीपतीच्या ग्रंथासारखाच कवित्वानें व भक्तिरसानें ओथंबलेला आहे, असें

म्हणण्यास मला हरकत दिसत नाही. कवीची वर्णनशैली थोडक्यांत मार्मिक व जोरदार रीतीने सांगण्याची कशी आहे, हे एकाच उदाहरणावरून व्यक्त करितां येईल. “ इकडे दिनमणि अस्ता गेला । रात्रीचा तो समय झाला । नभोरूप करंडा भरला । अंधकार काजळनें ॥ सभेंत नसतां पंडित । मूर्ख वादविवाद करिती तेथ । तशीं नक्षत्रें अगणित । चमकूं लागलीं गगनोदरीं ॥ ” अध्याय ३. या कल्पना जुन्या आहेत असें मला आठवत नाही. वर्णनाची हातोटी दासगणूस कशी साधली आहे, हे जास्त पाहणें असल्यास वाचकांनीं ३९ वा अध्याय जरूर वाचून पाहावा. वाचणारा कोणत्याही मताचा असला तरी त्याचें हृदय करुणायुक्त होऊन त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु आल्या-वांचून राहावयाचे नाहींत. सारांश, हा ग्रंथ राष्ट्रीय ग्रंथमालिकेंत वसण्यासारखा असून त्याची योग्यता जुन्या वाङ्मयाच्या इमारतींत एकपक्षीं मोडण्यासारखी आहे असें जरी आहे, तत्रापि याही ग्रंथावर नूतन मराठी वाङ्मयाच्या निराळ्या स्फूर्तीची झांक पडली आहे, हे आपल्यास जागोजाग दृष्टीस पडतें. प्रारंभीच महीपतीचें चरित्र वर्णन करतांना तुकाराममहाराजांनीं महीपतीच्या स्वप्नांत येऊन त्यास जो उपदेश केला आहे, तो या गोष्टीची साक्ष देत आहे.

राष्ट्र व भाषा एकवद्दन । होय समाजाचें कुंपण ।
 त्यांत फूट पडल्या जाण । आंत घुसती लांडगे ॥ १ ॥
 असो वापा ऐशा रीती । भरतखंडाची राष्ट्रशक्ति ।
 नष्ट झाली, हीन स्थिति । देशालागीं पातली ॥ २ ॥
 मग सर्वेचि द्वेष वळावला । गुजराथी नोळखी पंजाव्याला ।
 मारवाडी म्हणे मजला । काय करणें दक्षिण्याशीं ॥ ३ ॥
 ऐसा प्रकार झाल्यावर । एकी कोटून राहणार ।
 हें पाहून परमेश्वर । द्रवला असे मानसीं ॥ ४ ॥
 त्याणें अन्य अन्य जातींत । निर्माण केले भगवद्भक्त ।
 एकी अवघ्यांची करण्याप्रत । राष्ट्रशक्ति वाढवाया ॥ ५ ॥

तसेंच—

तीच आहे येथें स्थिति । राष्ट्र हा देह निश्चिती ।
 धर्म हेंच पित्त मागुती । कला व्यापार कफवात ॥ ६ ॥
 म्हणूनी त्या सद्भक्तांनीं । धर्मरूप पित्तालागुनी ।
 वाढविलें ये अवनीं । राष्ट्रपुरुष रक्षावया ॥ ७ ॥

या प्रकारचे तुकाराममहाराजांचे उदार वाचतांना पूर्वीच्या विचारांस नवीन स्फूर्तीनें कसें निराळें वळण मिळालें आहे, हें पूर्ण प्रत्ययास येतें.

स्वराज्य निश्चये सौख्यखाणी । स्वराज्य वैभवनर्भीचा वासरमणि ।

स्वराज्य हाचि चिंतामणि । चिंतिलें फल देणारा ॥ १ ॥

एकी स्वराज्याची जीवनकळा । एकी स्वधर्माचा पुतळा ।

एकी व्यापाराचा मळा । आहे धनत्तर बागाइत ॥ २ ॥

आपमतलब हेवा द्वेष सकळ । हे एकीचे शत्रु प्रवळ ।

विघ्नसंतोषी दुर्जन खळ । त्यांचा त्याग करावा ॥ ३ ॥

स्वराज्याचा वृक्ष जाण । निर्माण एकीपासून ।

तो तूं करावा फार जतन । हे सर्वाई माधवा ॥ ४ ॥

या ग्रंथाच्या ३१, ३२ व ३३ व्या अध्यायांत शिरडीकर साईबोवा यांचें चरित्र वर्णन केलें आहे. हे भगवद्भक्त अद्याप ह्यात असून यांचेच आज्ञेवरून हा ग्रंथ दासगणूनें लिहिला आहे. या साधुमहाराजांनीं आपल्या शिष्यास जो उपदेश केला आहे तो मार्मिक रीतीनें दासगणूनें वर्णिला आहे. साईबावा म्हणातत—

कर्तव्य आपण करावें । कर्तृत्व ईश्वरासि द्यावें ।

फळही त्यासच समर्पावें । अलिप्त आपण राहावया ॥ १ ॥

उत्तम कार्य हातीं घ्यावें । तें तें प्रयत्नें शेवटास न्यावें ।

कीर्तिरूप उरावें । मेल्यावरी मागुती ॥ २ ॥

अंगीं असावें कर्तृत्व । न राहावें निर्माल्यवत ।

हाच पुरुषाचा पुरुषार्थ । किती सांगूं तुजप्रती ॥ ३ ॥

कर्तृत्व करितां अभिमान । वहावा वापा मनीं जाण ।

फळ येतांचि व्हावें लहान । अभिमान झुगारोनी ॥

वरील सर्व वेंच्यांवरून याही भक्तिप्रधान ग्रंथाला नवीन स्फूर्तीचें वळण लागलें आहे हें दिसून येईल. असो. या ग्रंथांत अर्वाचीन संतचरित्रें वन्याच परिश्रमानें शोधून काढून दासगणूनें आपल्या प्रेमळ व प्रासादिक वाणीनें जगापुढें ठेविल्याचें श्रेय घेतलें आहे, इतकें नमूद करून आपण दुसऱ्या ग्रंथांकडे वळूं

इतिहासाकडे—विशेषतः आपल्या देशाच्या इतिहासाकडे—मराठीतील ग्रंथकारांचें लक्ष वरेंच लागलें आहे, ही समाधानाची गोष्ट होय. इतिहासग्रंथांत मराठीतील प्रसिद्ध इतिहासकार रा. सरदेसाई यांनीं केलेला ग्रीस देशाचा इतिहास आपल्यासमोर

प्रथम मांडला पाहिजे. विद्याप्रसार करण्याकरितां अत्यंत मेहनत घेणाऱ्या व विद्याप्रसारास उदार प्रोत्साहन देणाऱ्या व यामुळे हिंदुस्थानास ललामभूत झालेल्या श्री० सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्या हुकमावरून हा ग्रंथ सरदेसाई यांनी विद्यार्थ्यांकरितां तयार केला आहे; व ग्रंथकाराच्या उद्देशाप्रमाणे तो सुबोध, संकलित व मनोरंजक झाला आहे. ग्रीसचा इतिहास देतांना मधून मधून हिंदुस्थानच्या सांप्रत किंवा पूर्वीच्या स्थितीशी त्याचे कसे साम्य आहे किंवा त्याजपासून काय बोध होण्यासारखा आहे हे ग्रंथकर्त्याने कोठेही दाखविले नाही. ही गोष्ट उणावेत दाखल होऊ शकते किंवा नाही हा मतभेदाचा विषय होईल. परंतु ग्रंथकर्त्याने ग्रीस देशातील प्रसिद्ध पुरुषांच्या स्वदेशप्रीतीने किंवा स्वाभिमानाने भरलेल्या गोष्टी व उदार ठिकठिकाणी दिले असते तर ग्रंथास अधिक उपयोगित्व प्राप्त झाले असते. ग्रीस देशाचा इतिहास सर्व जगास कां वंध झाला आहे व तो इतर देशांनी कां शिकावा, याचे योग्य व मार्मिक विवेचन ग्रंथकर्त्याने उपोद्घातांत थोडक्यांत केले आहे. परंतु याप्रमाणे इतिहास लिहितांना जितका हा भाग ग्रंथकर्त्याने आपल्यासमोर ठेवावयास हवा होता तितका ठेवला गेला नाही. एकच उदाहरण यासंबंधाने पुरे आहे. ग्रीस देशाचे दोन वकील इराणच्या बादशाहाकडे जात असतां एशियामायनरच्या एका सुभेदाराने त्यांस आपले सर्व वैभव दाखवून असा आग्रह केला कीं तुम्हीं इराणच्या बादशाहाचे नोकर व्हावे. त्या वेळेस त्या वकिलांनी उत्तर दिले तें येथे देण्यासारखे आहे. “अथेन्स येथील स्वातंत्र्यसुखाचा अनुभव तुम्हीं घेतला असता तर तुम्हांस या तुमच्या वैभवाची कधीच थोरवी वाटली नसती.” अशा प्रकारच्या गोष्टी ग्रीस देशाच्या इतिहासांत अवश्य आल्या पाहिजेत. हा एकच मोठा दोष वाटला. दुसरे कांहीं लहान सहान दोष या पुस्तकांत आहेत, परंतु त्यांचा ऊहपोह करणे जरूर नाही.

‘नानाचा अधिकारयोग’ हा एक ऐतिहासिक ग्रंथ रा. खरे यांनी लिहिला आहे. तसेच रा. भागवत यांनी ‘थोरले सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचा इतिहास’ या नांवाचा ग्रंथ अनेक आधारांवरून बडोदे सरकारच्या आश्रयाखाली प्रसिद्ध केला आहे. तिसरा रा. हर्डीकर यांनी ‘आदिलशाहीतील कारस्थाने’ या नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत विजापूरच्या दरवाराशी शिवाजीने काय काय कारस्थाने केलीं हे एका मुसलमानी वखरीच्या आधारें वर्णिले आहे. चौथा ग्रंथ ‘जिववादादा वक्षी यांचे चरित्र’ हा होय. हा ग्रंथ बऱ्याच माहितीच्या आधारें लिहिला असून तो विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज माधवराव शिंदे यांजला अर्पण केला आहे. हे चारी ग्रंथ जरी मी वाचले

नाहींत, तरी त्यांचा येथे उल्लेख करणे अवश्य आहे. पांचवा ग्रंथ म्हटला म्हणजे मी प्रसिद्ध केलेला 'माझा प्रवास' हा होय. यांत १८५७ सालच्या वंडाच्या वेळेस एका विद्वान् भिक्षुकानें उत्तर हिंदुस्थानांत पाहिलेली व ऐकलेली हकीकत मार्मिक रीतीनें लिहून ठेविलेली मी प्रसिद्ध केली आहे. याजविषयीं मला जास्ती बोलण्याचा अधिकार नाही. हे सर्व ग्रंथ हिंदुस्थानच्या भावी स्वदेशी इतिहासकारांस फार उपयोगी पडतील यांत संशय नाही.

या सालांत इतर वाङ्मयाचे भागांतील ग्रंथ म्हणजे कादंबरी सदराखालीं वंगाली ग्रंथावरून भाषांतर केलेला "ही रामाची अयोध्या" नांवाचा रा० का० र० मित्र यांनीं केलेला ग्रंथ आहे. ही मराठी कादंबरी फारच मनोरंजक आहे; व यांतील भाषाही चांगली आहे. 'रिएन्झी' च्या आधारें रा. आपटे यांनीं केलेली 'मूर्तिमंत देशाभिमान' ही कादंबरीही सांगितली पाहिजे. काव्यांत माझे मित्र कै. मल्हार खण्डेराव चिटणीस-कृत 'नवकुसुममाले'चा उल्लेख केला पाहिजे. टीकात्मक ग्रंथांत "नाट्यकलारुक्कुठार" हें पुस्तक नवीन तऱ्हेचें व मनोरंजकही आहे. भाषा सदराखालीं प्रोफेसर पाटणकर यांनीं केलेला 'मराठी शब्दांचे भाग' व विद्याधर वा० भिडे यांनीं केलेलें 'मराठी शब्दांचें उद्घाटन' हीं दोन्ही पुस्तके माझ्या मते मार्मिकपणें लिहिलीं गेलीं आहेत. शेवटीं रा. चांदोरकर यांनीं केलेल्या 'आर्यलिपि' या पुस्तकाचा उल्लेख केला पाहिजे. चांदोरकर यांनीं निरनिराळी महत्त्वाची माहिती देऊन जीं मते यांत प्रतिपादन केलीं आहेत तीं मान्य होण्यासारखीं आहेत असें मला वाटतें. मोडीच्या उत्पत्तीसंबंधानें मात्र मतभेद होण्याचा संभव आहे. मला चांदोरकर यांची विचारसरणी ग्राह्य वाटते. 'मौर्यी' लिपि होती हें सिद्ध झाल्यास 'मौर्यी'पासून 'मोडी' हा शब्द साहजिक निघतो, व या सिद्धातांचा हेमाडपंतांनीं लंकेंतून मोडी आणली या जनवार्तेशीं बराच मेळ बसतो. मोडी अक्षरें पाली अक्षरांशीं जुळतात हें चांदोरकर यांनीं दाखविलें आहे; व मोडी लिपि मुसलमानी नव्हे हेंही त्यांनीं दाखविलें आहे. मुसलमानांपासून हेमाडपंतानें मोडी अक्षरांची कल्पना घेतली हें इतिहासदृष्ट्या संभवतही नाही. सारांश, चांदोरकर यांचें मत बरेंच सयुक्तिक आहे असें मला वाटतें.

सद्गृहस्थ हो ! वर लिहिलेल्या पुस्तकांच्या अपुऱ्या यादीवरून आपल्या लक्षांत येईल कीं, गेल्या वर्षांत बरीच चांगली पुस्तके निरनिराळ्या विषयांवर लिहिलीं गेलीं आहेत, व नूतन मराठी वाङ्मयाच्या भावी वाढीचें हें सुचिन्ह आहे. देशाच्या उन्नतीला वाङ्मयाच्या वाढीची अत्यंत आवश्यकता आहे. देशाच्या उन्नतीचें

वाङ्मय एक जबर साधन आहे. वाङ्मयानें ज्ञान वाढतें; नीतीचा प्रसार होतो; स्वाभिमान जागृत होतो; आणि विद्वानाविद्वानांस आनंदाचें साधन प्राप्त होतें. साधुवर्य रामदासानें वाङ्मयाची थोरवी फारच गोड वर्णन केली आहे. ती अशी:—

‘ कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे ओघ लोटले ।

नाना सुखाचें उचंबळलें । सरोवर हें ॥ १ ॥

कीं हीं विवेकनिधीचीं भाण्डारें । प्रकट झालीं मनुष्याकारें ।

नाना वस्तूंचेनि विचारें । कोंदाटलीं ॥ २ ॥

कीं हीं सुखाचीं तारवें लोटलीं । अक्षय आनंदें उत्तटलीं ।

विश्वजनासि उपेगा आलीं । नाना प्रयोगां कारणें ॥ ३ ॥

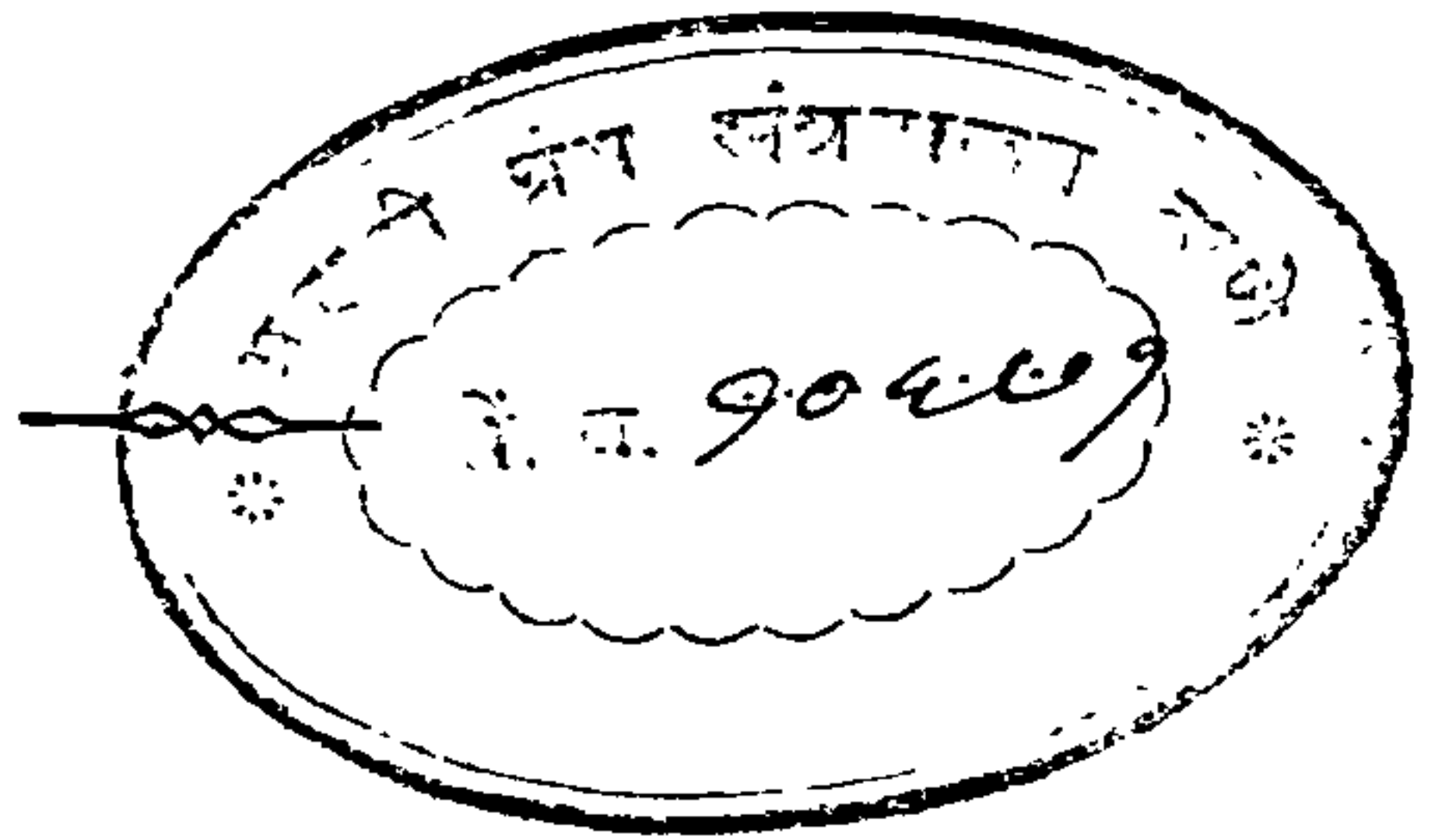
कीं हीं निरंजनाची संपत्ति । कीं हे विराटाची योगस्थिति ।

कीं हे भक्तीची फलश्रुति । फळास आली ॥ ४ ॥

कीं हे ईश्वराचा पवाड । पाहतां गगनाहून वाड ।

ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंधरचना ॥ ५ ॥

अशी ही ज्ञान, उन्नति, नीति, आनंद इत्यादि वाढविणारी कविरचना उत्तरोत्तर मराठींत वाढत जावो अशी जगन्नियंत्याजवळ प्रार्थना करून हा लेख पुरा करतो.

मराठी भाषेचा इतिहास

[बडोदे येथे १९०९ साली भरलेल्या साहित्यसम्मेलनाकरिता
लिहिलेला निबंध.]

मराठी भाषेचा इतिहास म्हणजे एकाद्या थोर पुरुषाचें चरित्र होय. मराठी भाषा कोणत्या उच्च कुलांत उत्पन्न झाली, तिचा जन्म कोठें व कधी झाला, तिची जननी, बहीण वगैरे कोण आहेत, तिची वाढ कशी झाली, तिच्या हातून कोणकोणत्या स्मरणीय गोष्टी झाल्या, तिच्यावर कोणकोणते प्रसंग आले, तिची हल्ली प्रगति कोठ्वर आली आहे, इत्यादि प्रश्न थोर पुरुषांच्या चरित्राप्रमाणेंच मराठीसंबंधानें आपल्यासमोर उभे राहतात. या प्रश्नांविषयीं चार शब्द लिहिण्याचें मीं या निबंधांत योजिलें आहे.

भरतखण्डांत सुमारे सहा हजार वर्षांपूर्वीं आर्य लोक वायव्य दिशेकडून प्रथमतः आले ही गोष्ट आतां बहुतेक निर्विवाद ठरली आहे. पंजाबांत आर्य लोकांची प्रथम वस्ती झाली त्या वेळेस तेथील मूळचे रहिवाशी फार थोडे असावे अशी माझी कल्पना आहे. या लोकांना ऋग्वेदांत दस्यु, दास वगैरे नांवें दिलीं आहेत. हे लोक आर्यांहून सर्व प्रकारें भिन्न होते ते द्राविडी जातीचे असावे असा अंदाज आहे. हे लोक हिंदुस्थानांत वरच्या भागापर्यंत दक्षिणेकडून पसरत गेले होते. द्राविड लोक मूळचे आस्ट्रेलियापासून सिंहलद्वीपापर्यंत पसरत गेलेल्या व हल्लीं अंशतः पाण्यांत बुडालेल्या एका मोठ्या खण्डांत राहत होते अशी पाश्चात्यांची कल्पना आहे. ब्रह्मदेवानें राक्षस व यक्ष समुद्राच्या रक्षणाकरितां उत्पन्न केले अशी कथा रामायणांतही आहे. सारांश, भरतखंडांत आर्य लोक वायव्येकडून आले व द्राविडी लोक दक्षिणेकडून आले असा सिद्धांत कायम करण्यास हरकत दिसत नाही.

पंजाबांत आर्य लोकांची संस्कृति फारच उन्नत दशेला गेली असें दिसतें. ऋग्वेदादि चार वेद व त्यांचीं ब्राह्मणें यांची रचना पंजाबांत झाली. आर्यांच्या मूळच्या भाषेस संस्कृत हेंच नांव देण्यास हरकत नाही. ऋग्वेदाची भाषा जुनी संस्कृत होय. ऋग्वेदानंतर झालेल्या वैदिक ग्रंथांत या भाषेचें स्वरूप कांहीं बदललेलें दिसतें. संस्कृत भाषा पंजाबांत बोलली जात होती हें निर्विवाद आहे. ही वैदिक संस्कृत भाषा मराठीची आव्य जननी होय. या भाषेसंबंधानें प्राचीन आर्य ऋषींनीं इतका उत्तम व

खोल विचार केला आहे की, त्यांचें नांव आज सर्व पृथ्वीवर या बाबतींत प्रसिद्ध झालें आहे. पाणिनी आणि यास्क यांचीं नांवां घेतल्याबरोबर पाश्चात्य पण्डित असो किंवा प्राच्य पण्डित असो, प्रत्येकास आदर वाटल्याशिवाय राहात नाही. भाषेचीं मुख्य दोन अंगां व्याकरण व कोश हीं आहेत. या दोहोंचा विचार आपल्या प्राचीन आर्य ऋषींनीं जितका केला आहे, तितका आजवर कोणीही केला नाही. त्या विचारांची पराकाष्ठा पाणिनि व यास्क यांनीं केली; यामुळें त्यांचे ग्रंथ वेदाचीं उपांगां म्हणून सर्व आर्यांस मान्य होऊन त्यांचें पठण आज हजारों वर्षे वैदिक लोक करीत आहेत.

पाणिनीची थोरवी जितकी वर्णन करावी तितकी थोडी आहे. पाणिनीचा ग्रंथ व्याकरणशास्त्राच्या विचारांत एक उच्च दीपस्तंभच आहे. त्याचें व्याकरण भारतीय भाषांचा अभ्यास करणारांस मार्गदर्शक आहे इतकेंच नव्हे, तर जगतांतील सर्व भाषांच्या अभ्यासांत तें उपयोगी पडणारें आहे. पाणिनीय व्याकरणाचे नियम माहीत झाल्यापासूनच पाश्चात्य पण्डितांस भाषाशास्त्र समजू लागलें असें म्हटलें असतां चालेल. त्याचे नियम नैसर्गिक असून बहुतेक सर्वच भाषांस कमी अधिक प्रमाणानें लागू पडतात. सारांश, पाणिनीच्या ग्रंथाची योग्यता पूर्ण वर्णन करणें अशक्य आहे. मराठी भाषेचा विचार करतांना पाणिनीचें नांव प्रथम आल्यावांचून राहत नाही, व त्याच्या व्याकरणापासूनच पुढील वाढीचा विचार केला पाहिजे.

पाणिनीची इतकी महती सर्वसंमत असून पाणिनि कधीं झाला, याजविषयीं पाश्चात्य व पौरात्य पण्डितांत फार मोठा मतभेद आहे. ख्रि० स० पूर्वी ४००० वर्षांच्या सुमारास आर्य लोक पंजाबांत आले. ख्रि० स० पूर्वी ३००० वर्षांच्या सुमारास आर्य लोकांनीं गंगा यमुना प्रदेश व्यापला. ज्यास हल्लीं मध्यदेश किंवा आर्यावर्त म्हणतात, त्यांत आर्यांची वस्ती सरासरी पांच हजार वर्षांपासून आहे. या मध्यप्रदेशांत द्राविडी लोकांची पंजाबापेक्षां अधिक वस्ती असावी असा अंदाज आहे. या प्रदेशांत वस्ती करणारे आर्य लोक दुसऱ्या शाखेचे असून ते गंगोत्रीच्या वाजूनें हिंदुस्थानांत आले असा डॉक्टर ग्रीयरसनप्रभृति पाश्चात्य विद्वानांचा अभिप्राय आहे, तो सयुक्तिक दिसतो. या लोकांचें द्राविडी लोकांशीं वरेंच मिश्रण झालें आहे, असें मानण्यास जागा आहे. पंजाबांतील लोक शुद्ध आर्य असून मध्यदेशांतील लोकांत वरेंच मिश्रण आहे, असें गेल्या सेन्सस रिपोर्टांच्या वेळेस मस्तक व चेहरे यांचीं मापें घेतल्यावरूनही सिद्ध झालें आहे. या मिश्रणाचा परिणाम भाषेवर झाल्यावांचून राहिला नाही. हा परिणाम ख्रि० स० पू० ३००० वर्षांपासून होऊं लागला तो बुद्धाच्या-

पूर्वीच पूर्ण झाला असावा असा अंदाज आहे; कारण बुद्धाच्या वेळेस साधारण जनसमूह जर संस्कृत भाषा बोलत असता, तर त्यानें पाली भाषेंत जनसमूहाला कधींच उपदेश केला नसता. बुद्धाच्या वेळेपूर्वीच संस्कृत भाषा मृत झाली होती असें माझे मत आहे. विद्वान् ब्राह्मण व क्षत्रिय संस्कृत भाषा बोलत हे जरी खरे आहे, तरी एवढ्यावरून संस्कृत भाषा जीवंत होती असें म्हणतां येत नाही. ब्राह्मणांच्यासुद्धां स्त्रिया जर प्राकृत भाषा बोलत होत्या, तर संस्कृत भाषा जीवंत होती असें कसें म्हणतां येईल?

अर्थात् पाणिनि हा बुद्धाच्यापूर्वी झाला असला पाहिजे. पाणिनीच्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलली जात होती, हे निश्चित आहे. पाणिनीनें संस्कृत व प्राकृत हीं नांवेच दिलीं नाहींत. त्याच्या वेळेस हा भेद नव्हता. त्याच्या वेळेस जो भेद होता, तो वैदिक भाषा व प्रत्यक्ष व्यवहारांत बोललेली भाषा असा होता. यामुळे “छंदसि” व “भाषायाम्” असे दोन भेद त्याच्या सूत्रांत आहेत. “छंदसि” म्हणजे वैदिक पद्यांत अमुक प्रयोग होतो, व ‘ भाषायाम् ’ अथवा गद्यांत अमुक प्रयोग होतो हाच भेद पाणिनींत आढळून येतो. सारांश, पाणिनि बुद्धापूर्वी होऊन गेला इतकेंच नव्हे, तर तो वैदिक काळाजवळजवळ असावा असें दिसते. डॉक्टर भाण्डारकरांच्या मतेसुद्धां पाणिनि ख्रि० स० पू० आठव्या शतकांत होऊन गेला. बहुधा तो याहूनही प्राचीन असावा. पाश्चात्य पण्डित पाणिनि बुद्धानंतर झाला इतकेंच नव्हे, तर तो अलेक्झांडर-नंतर झाला असावा असें मानतात; कारण पाणिनींत ‘यवनानी’ म्हणजे यवनलिया असें सूत्र आलें आहे. यवनांची व आर्यांची ओळख अलेक्झांडरनंतर झाली असा पाश्चात्य लोकांचा ग्रह आहे. पण तो त्यांच्या कित्येक इतर ग्रहांप्रमाणें चुकीचा ठरेल असा भरंवसा आहे. वेदरचनाकाल पाश्चात्यांच्या मते ख्रि० स० पू० १६०० पासून ५०० पर्यंतचा आहे. सन्मान्य टिळकांच्या मते तो काळ ४००० पासून ३००० पर्यंतचा आहे. ही पाश्चात्य व पौरात्यांमधाल नेहमींची तंट्याची वाव आहे. पाश्चात्यांनीं भारतीय इतिहासाला जितकें होईल तितकें अर्वाचीन रूप द्यावें. पण ऐतिहासिक शोध हळूहळू पाश्चात्यांच्या पदरांत चूक घालीत आहे. नुकताच असीरियांत एक कौलावरचा लेख सांपडला आहे, त्यावरून ख्रि० स० पू० १६०० वर्षांच्या सुमारास तिकडे वैदिक देवता ठाऊक होत्या, असें निष्पन्न झालें आहे. असीरिया वगैरे पाश्चात्य देशांशीं हिंदुस्थानचें फार प्राचीन काळीं चांगलें दळणवळण होतें असें मानण्यास सबळ कारणे आहेत. ग्रीक म्हणजे यवन लोकांची माहिती भारतीय लोकांस फार प्राचीन काळापासून होती असें दिसते. आयोनियन अथवा यवन लोक हे फार प्राचीन आहेत.

इव्हेलिन अँवट यानें नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या ग्रीसच्या इतिहासावरून खालील गोष्टी येथें उतरून घेण्यासारख्या आहेत. “ खुद्द वायव्यलच्या सृष्ट्युत्पत्तीमध्ये ‘ जवन’ हें नांव पाश्चात्य लोकांचा मूळ पुरुष म्हणून आलेलें आहे. आयोनियन लोकांचा उल्लेख होंमरमध्ये आहे. यनियन हें नांव ख्रि० स० पू० १४५० च्या सुमारास ईजिप्त-मधील लेखांत सांपडतें. यवनांची वस्ती एशियामायनमध्ये ख्रि० स० पू० ११५० वर्षांच्या सुमारास पुरी झाली होती. यवनांची म्हणजे ग्रीकांची लिपि ख्रि० स० पू० ८०० च्या सुमारास पूर्णतेस आली होती. स्पार्टा येथील प्रसिद्ध कायदे करणारा लायकर्गस हा ख्रि० स० पू० ८०० च्या सुमारास हिंदुस्थानांत आला होता.” या सर्व गोष्टींवरून पाणिनीस यवनलिपीची माहिती ख्रि० स० पू० ८०० च्या सुमारास असावी यांत मुळीच आश्चर्य नाही. यापेक्षां या मुद्द्यासंबंधानें जास्त लिहिणें जरूर नाही.

पाणिनीनंतर सुमारे ४०० वर्षांनीं कात्यायनानें पाणिनीच्या व्याकरणावर वार्तिकें लिहिलीं आहेत. कात्यायनानंतर सरासरी दोनशें वर्षांनीं पतंजलि झाला. त्यानें पाणिनीय सूत्रांवर व कात्यायनाच्या वार्तिकांवर महाभाष्य लिहिलें आहे. तें सर्वमान्य असून ऐतिहासिक दृष्ट्याही महत्त्वाचें आहे. यांतील कित्येक उल्लेखांवरून ख्रि० स० पू० १५० च्या सुमारास पतंजलि होता, असें डॉक्टर भांडारकर यांनीं प्रथम सिद्ध केले व तें मत हल्लीं सर्वास ग्राह्य झालें आहे. कात्यायनाच्या वार्तिकां-वरून व पतंजलीच्या महाभाष्यावरून डॉक्टरसाहेबांनीं आपल्या विषयासंबंधानें दोन महत्त्वाचीं अनुमानें काढलीं आहेत त्यांचा आपणास येथें ऊहापोह केला पाहिजे.

पाणिनीच्या सूत्रांत हिंदुस्थानांतील उत्तरेकडील बहुतेक आर्य देशांचीं नांवां आलीं आहेत, दक्षिणेकडील एकही नांव नाही. ही उणीव कात्यायनानें आपल्या वार्तिकांनीं भरून काढिली आहे. याचा खरा अर्थ असा आहे कीं, पाणिनीच्या वेळेस विंध्याच्या दक्षिणेस आर्यांची वस्ती झाली नव्हती, ती कात्यायनाच्या वेळेस झाली, हें डॉक्टरसाहेबांचें अनुमान संभवनीय दिसतें. विन्ध्यपर्वत व त्याच्या दक्षिणेस सातपुड्यापर्यंत असणारें निविड अरण्य ह्यांमुळे भारतीय आर्यांच्या प्रगतीस फार वर्षेपर्यंत आडकाठी झाली होती यांत आश्चर्य नाही. रामायणांतील विंध्याचलाच्या व अगस्त्याच्या गोष्टींवरूनही हेंच अनुमान निघतें. सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील गोदा-वरीचा विस्तीर्ण व सुपीक प्रदेश पुष्कळ वर्षेपर्यंत आर्यांस अज्ञात होता. परंतु विंध्याच्या पश्चिमेकडून व पूर्वेकडून अशा दोन्ही बाजूंनीं हळू हळू ह्या प्रदेशांत

आर्यांची वस्ती झाली. हाच आपला मूळचा महाराष्ट्र होय. ह्या प्रदेशांत आपण पाणिनीनंतर व कात्यायनापूर्वी किंबहुना बुद्धापूर्वी आलों. ख्रि० स० पू० ८०० पासून ५०० पर्यंत आपलीं निरनिराळीं राज्यें या प्रदेशांत स्थापित झालीं. त्यांत गोपराष्ट्र, पाण्डुराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, कोंकण, विदर्भ व अश्मक हीं मुख्य होतीं. सर्वांत महत्त्वाचें राष्ट्र गोदावरीच्या किनाऱ्यावर होतें व त्याची राजधानी पैठण शहर होतें. कोणत्याही लोकांची वसति जेव्हां दूरच्या प्रदेशांत होते तेव्हां आपल्या पूर्वप्रदेशांतील नद्यांची त्यांस तशाच नद्या पाहून आठवण होते हें कित्येक देशांच्या इतिहासांवरून सिद्ध करतां येईल. दक्षिणेंत आलेल्या आर्यांना गोदावरीची धन्यता व पवित्रता गंगेप्रमाणें वाटावी यांत आश्चर्य कोणतें ? गोदावरीचें विस्तीर्ण व रम्य पात्र, तिचें स्वच्छ व मधुर जल, तिच्या कांठचा सुपीक व निरोगी प्रदेश, महाराष्ट्राच्या अभिमानास व आदरास पात्र झाला आहे, हें साहजिकच आहे.

कां गौतमाचेनि मिसें । कलिकालु ज्वरितादोसें ।

पाणिढाळु गिरीसें । गंगेचा केला ॥

—ज्ञानेश्वरी

असो. बुद्धाच्या वेळेसही गोदाकांठचें आमचें राज्य होतें, हें बुद्धाच्या इतिहासावरून स्पष्ट दिसतें. सारांश, डॉक्टर भाण्डारकर म्हणतात त्याप्रमाणें ख्रि० स० पू० ८०० नंतर व ५०० च्यापूर्वी आपण हल्लींच्या महाराष्ट्रांत आलों असें मानण्यास जागा आहे.

आपण येथें आलों तेव्हां आपली भाषा कोणती होती हा प्रश्न येथें साहजिक उपस्थित होतो. संस्कृत भाषा या वेळेस बोलण्यांतून गेली होती असें मीं आपलें मत पूर्वीच दिलें आहे. संस्कृत भाषेपासून निघालेली एक प्राकृतभाषा आपण त्या वेळेस वापरीत होतो, असा माझा सिद्धांत आहे. भरतखण्डांतील निरनिराळ्या देशांत थोड्या अधिक फरकानें प्राकृतभाषा या वेळेस चालू झाल्या होत्या; lb त्यांना अद्याप निरनिराळीं नांवें आलीं नव्हतीं ही गोष्ट खरी आहे. डॉक्टर भाण्डारकर यांनीं महाभाष्यांतील एका ठिकाणच्या उल्लेखावरून निरनिराळ्या प्राकृत भाषा पतंजलीच्या वेळेस उत्पन्न झाल्या नव्हत्या, सुशिक्षित लोक त्या वेळेस संस्कृतच बोलत होते, अडाणी लोक मात्र प्राकृत भाषा म्हणजे पाली भाषा बोलत होते असें अनुमान काढलें आहे. अलीकडील प्राकृतभाषांचा जन्म ख्रि० स० पू० १५० नंतरचा आहे, असें त्यांचें मत त्यांनीं आपल्या “ बुइल्सन फायलॉजिकल लेक्चर्स ” मधील व्याख्यानांत प्रतिपादन केलें आहे. महाभाष्यांत इतर प्राकृत भाषांचा उल्लेख नाही, यावरून त्या भाषा

त्या वेळेस अस्तित्वांत आल्या नव्हत्या, असें म्हणतां येत नाहीं. उल्लेख करणें जरूर असून तसा उल्लेख नसेल तर तें प्रमाण महत्त्वाचें होतें हें उघड आहे. बौद्धांनीं जर यापूर्वींच मागधी भाषा हातीं धरली होती, जैनांनीं जर यापूर्वींच महाराष्ट्री भाषा वापरण्याचें सुरू केलें होतें, तर त्या भाषा यापूर्वीं अस्तित्वांत आल्या होत्या असें मानणें अधिक सयुक्तिक आहे. असो. हा मतभेद मोठ्या महत्त्वाचा नाहीं. महाराष्ट्री ही प्राकृत भाषा मराठीची जननी आहे, व तिची उत्पत्ति ख्रि० स० पू० ५००, ६००च्या पूर्वीपासून आहे, असें माझे मत आहे. डॉक्टरसाहेबांच्या मतें महाराष्ट्रीचा जन्म ख्रि० स० नंतरचा आहे.

संस्कृतावरून देशभेदानें थोड्याथोड्या फरकानें प्राकृत भाषा कशा उत्पन्न झाल्या, हा एक मोठा महत्त्वाचा व मनोरंजक प्रश्न आहे. एकाच जातीच्या लोकांची भाषा हळूहळू कालपरत्वेन बदलते. अशा प्रकारचा हा बदल नाहीं असें आपल्या साहजिक लक्षांत येण्यासारखें आहे. कमी संस्कृतीच्या लोकांना एखादी अत्यंत सुधारलेली भाषा उचलणें जरूर पडलें, म्हणजे जो फेरबदल होतो, तो प्राकृतांत दृष्टीस पडतो. प्राकृत-भाषा सामान्य जन वोलूं लागल्यापासून विद्वान् आर्य लोकांनीं प्राकृताचा अभ्यास सुरू केला व प्राकृताचें व्याकरण हळूहळू तयार झालें. पाणिनीच्या व्याकरणप्रमाणेंच प्राकृत भाषांची भिस्त वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणावर आहे. पाणिनीस आधारभूत धरून वररुचीनें आपल्या ग्रंथांत प्राकृत भाषा संस्कृतावरून कशा निघाल्या याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासांत पाणिनीच्या ग्रंथानंतर दुसरा आधारभूत ग्रंथ म्हटला म्हणजे वररुचीचा 'प्राकृतप्रकाश' हा ग्रंथ होय. वररुचि ख्रि० स० पू० च्या पहिल्या शतकांत झाला असा बहुतेक सर्वमान्य सिद्धांत आहे. वररुचि विक्रमाच्या वेळेस उज्जनीस होता, असें बृहत्कथेवरून दिसतें. यापूर्वींही दुसरा वररुचि झाला असावा असें दिसतें. त्याचें दुसरें नांव कात्यायन असें होतें. कात्यायन वार्तिककार आणि वररुचि हे एक होत असें कित्येक मानतात. बौद्ध लोकांत कात्यायनाचें मागधी अथवा पालीचें व्याकरण आहे.

वररुचीच्या वेळेस मुख्यतः चार प्राकृत भाषा प्रचारांत होत्या. त्यांचीं नांवां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची अशीं आहेत. महाराष्ट्री या सर्वांत अधिक सुधारलेली असून तींत वरेंच मोठें वाङ्मय झालें होतें. महाराष्ट्री भाषा महाराष्ट्रांत प्रचलित होती इतकेंच नव्हे, तर ती माळवा व गुजराथ या हल्लींच्या प्रांतांतही प्रच-

लित असावी असें दिसते. * शौरसेनी भाषा मथुरेस मध्य धरून भोंवतालच्या विस्तीर्ण प्रदेशांत प्रचलित होती. मागधी पूर्वदेशांत, व पैशाची काश्मीर, पंजाब, सिंध इत्यादि देशांत चालू होती. काश्मीरच्या एका भागांत पिशाच नांवाचे लोक राहत होते असें दिसते. या चार भाषांचे वंशज म्हटले म्हणजे महाराष्ट्रीची कन्या मराठी होय, व शौरसेनीची हिंदी होय. मागधीच्या वंगाली, वहारी व ऊरिया ह्या कन्या आहेत, व पैशाचीपासून काश्मीरी, मुलतानी व सिंधी या उत्पन्न झाल्या आहेत.

वररुचीनें जे साधारण नियम या चान्ही प्राकृत भाषांसंबंधानें व विशेष नियम प्रत्येकासंबंधानें दिले आहेत, ते अद्यापिही त्या भाषांपासून निघालेल्या या अर्वाचीन भाषांनाही लागू आहेत हें पाहिलें, म्हणजे वंशिक किंवा दैशिक भेद भाषेंत व उच्चारांतही किती दृढ असतात याचें आपल्यास मोठें आश्चर्य वाटतें. यांपैकीं कांहीं ठळक ठळक नियम येथें दिल्यास विषय सहज लक्षांत येऊन कांहीं मनोरंजक माहितीही आपल्यास मिळेल.

प्राकृतांत संस्कृतांतील कठीण उच्चार व रूपें सोडून देण्याचा यत्न केला आहे हें सहजच आहे. ऐ, औ, विसर्ग, ऋ, ॠ, लृ, लृ, प्राकृतांत नाहींत. आत्मनेपदी रूपें बहुतेक टाळलीं आहेत. द्विवचन अजिबात गाळलें आहे. ऐच्या ठिकाणीं ए वापरण्यांत येतो; तैल हा शब्द सर्व प्राकृतांत तैल असा होतो. ऋ ऋच्या ठिकाणीं कोठें इ, कोठें उ, कोठें अ, असे स्वर होतात. घृत हें प्राकृतांत घिअ असें होतें. येथें एक दुसरा महत्त्वाचा नियम सांगितला पाहिजे. वररुचीनें 'क ग च ज त द प य वां प्रायो लोपः अनादेर्युक्तस्य' असा एक नियम दिला आहे. प्रारंभीचे खेरीज करून किंवा जोडाक्षरांत आलेले खेरीज करून क, ग, च, ज, त, द, प, य, आणि व हे उच्चार प्राकृतांत बहुधा लोप पावतात. नारिकेल असा शब्द संस्कृतांत आहे तो नारिऐल असा प्राकृतांत होतो; कुंभकार याचेमधील कचा लोप होऊन कुंभार असें रूप राहतें. सूचीमधील च नाहींसा होऊन सुई असें रूप होतें. राजि यापासून राई हा प्राकृत शब्द निघाला आहे. घृत याचें घिअ असें रूप प्राकृतांत आहे; व तेंच हल्लीं बहुतेक भाषांत घी असें आपणास दिसते. मराठींत व महाराष्ट्रींत मात्र द्राविडांच्या निकट सहवासानें घी शब्द नाहींसा होऊन तूप हा कानडी शब्द आला आहे तो फार जुना आहे. सप्तशतींतही घी शब्द सांपडत नाहीं, तुप्प शब्द सांपडतो. यावरून प्रारंभीचे महाराष्ट्रांतली गवळी

* Gujarati occupied territory which was once held by some other language.

लोक किंवा धनगर लोक द्राविडी असावे. असो. 'प' लोपल्याचें मनोरंजक उदाहरण राऊळ, देऊळ या शब्दांत सांपडतें. राजपुर यांतील ज आणि प नाहींसे होऊन राअउर असें रूप राहतें व प्राकृतांत रोलः असा दुसरा महत्त्वाचा नियम आहे, त्याप्रमाणें रच्या ठिकाणीं ल होऊन राऊळ असें रूप होते. मराठींत राऊळ शब्द प्रसिद्ध आहे. डच्या ठिकाणींही ल होतो. उदाहरण-तडाग हा शब्द तलाअ असा झाला आहे. जोडाक्षरें जेथें येतात तेथें निरनिराळे प्रकार होतात. बहुधा एक अक्षर राहून तें द्वित्त होते. हरिद्रा याचे ठिकाणीं हळद्दा असें रूप प्राकृतांत होते. कोठें एकच अक्षर राहतें. श्मश्रु याचें मत्सु असें रूप होते. याजवरूनच मराठीतील मिशी हा शब्द निघाला आहे. स्पंदनवरून फुंदणें शब्द निघाला आहे. षण याचें न्ह असें रूप होते. उष्णकालः याचें उन्हाळो हें रूप कसें झालें हें सहज लक्षांत येईल. प्रावृष् याचें रचा व वचा लोप होऊन ऋच्या ऐवजीं उ होऊन पाऊस असें रूप सहज झालें. व्यंजनान्त शब्द सर्व अकारान्त होतात. राजन्, जन्मन् इत्यादि नान्त शब्दांत मात्र नकाराचा लोप होतो व राजा, जन्म, असे राहून, प्राकृतांत राआ, जम्म असें रूप होते. मराठींत जन्म शब्द पुल्लिंगी कां आहे, याचें मला बरेच दिवस गूढ होते. कित्येक अधिक सोंवळे लोक 'माझें जन्म' असा प्रयोग करतात; परंतु सर्वसाधारणपणें माझा जन्म, रामाचा जन्म असाच प्रयोग दृष्टीस पडतो. हा लिंगभेद प्राकृतावरून आलेला आहे. प्राकृतांत नकारलोप झाल्यानंतर राहिलेला जन्म शब्द पुल्लिंगी होतो असा नियम आहे, व जन्म शब्द पुल्लिंगी आहे. पाऊस शब्दही प्राकृतांत पुल्लिंगी आहे.

असो. अशा अनेक गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत; परंतु त्या सांगत बसणें या निबंधाच्यावाहेरचें आहे. साधारणपणें संस्कृतांतील कठिण उच्चार गाळण्याकडे प्राकृताचें लक्ष आहे ही गोष्ट वरील उदाहरणांवरून व्यक्त होते. आतां आपण या निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या विशेष गोष्टींकडे वळूं. प्रथमतः ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, न च्या ठिकाणीं ण सामान्यतः महाराष्ट्रींत व इतर प्राकृतांत होतो. पानीय शब्द पानीअ असा सामान्यतः होईल. नकाराच्या ऐवजीं णकार म्हणणें हें एक प्राकृताचें व विशेषतः महाराष्ट्रीचें विशेष लक्षण आहे व तें अजूनही आपल्या महाराष्ट्रास लागू आहे. 'शेनी लोनी तथा पानी रेनुका कनिक भक्षिर्ना' या श्लोकाधीन आपण यजुर्वेदी लोकांची थड्य करतो याचें तरी कारण हेंच आहे. यजुर्वेदी लोकांस अजूनसुद्धां नकार सोडतां येत नाहीं, यावरून हे लोक गुजराथेंतून इकडे आले असा जो समज आहे त्या समजाला बरीच 'बळकटी येते. पैशाची भाषेचा वररुचानें हा एक विशेष नियम

सांगितला आहे की, त्यांत संस्कृतांत ण असेल तेथें न होतो. तरुणी शब्द पेशाचींत तलुनी असा होतो. उत्तरहिंदुस्थानांत णचें प्राबल्य कमी झालें आहे असें दिसतें. साधारण हिंदींत हल्लीं पाणी असें रूप नसून पानी असें आहे, व तेंच रूप गुजरातींतही आपल्यास दिसत आहे. गुजराती ही हिंदीची पोटशाखा आहे, त्यांतही बहुधा न जास्त आहे. उत्तरेकडील भाषांत हा विशेष पेशाचीवरून आला आहे असें म्हणावें लागतें. दुसरें; महाराष्ट्रींत सर्वत्र श, ष च्या ठिकाणीं स होतो. हा नियम बहुतेक प्राकृतांना लागू आहे. मात्र मागधींत याच्या उलट नियम वररुचीनें दिला आहे. मागधींत स च्या ऐवजीं श होतो; म्हणजे महाराष्ट्रीला सकार नांव दिलें असतां मागधीला शकार हें नांव शोभेल. संस्कृत केश शब्द महाराष्ट्रींत केस असा होईल, तर संस्कृतांतील विलास शब्द मागधींत विलाश असा होईल, हा फरक अद्याप आपल्यास दिसून येतो. मराठींत 'स' जास्ती व बंगालींत 'श' जास्ती. पेशाचींत सच्या ऐवजीं पुष्कळदां ह होतो. म्हणजे तेथें हचा भरणा जास्ती. माळव्यांत सोंदिये म्हणोन एक जात आहे, ते लोक हकाराचे कट्टे अभिमानी असून पिशाचांचे वंशज आहेत, असें मला दिसलें. सगा-सोई, सुबे साहव, इत्यादि शब्द त्यांना म्हणतां येत नाहींत. ते हगा होई, हुबे हाव असेंच म्हणूं शकतात. मराठींतही कोठें कोठें हकार आहे. दश शब्द प्राकृतांत दस आहे. तो हिंदींत तसा दिसतो. मराठींतही दसक शब्दांत बाकी आहे. पण नुसता दस शब्द वापरावयाचा असल्यास दहा असा वापरतात. सत्तराच्यापुढेही एकाहत्तर, बाहात्तर अशीं हकारयुक्त रूपें आहेत. अकरा, बारा, तेरा इत्यादि रूपेंही अशींच झालीं आहेत. एकादश, द्वादश, त्रयोदश यांचीं प्रथम एआदस, वादस, तेदस अशीं रूपें होऊन एआदह, वादह, तेदह अशीं रूपें झालीं; व शेवटीं दच्या ठिकाणीं हच्या सान्निध्यानें र झाला. चौदा यांत मात्र द कायम राहिला आहे. हींच रूपें बहुतेक सर्व हल्लींच्या आर्य भाषांत आहेत. विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् यांतही सर्व भाषांत सच्या ऐवजीं प्राकृतांच्या नियमाप्रमाणें स होऊन वीस, तीस, चाळीस, पन्नास अथवा पच्चास अशीं रूपें हल्लींच्या भाषांत आढळतात.

णकाराचें व सकाराचें प्राबल्य प्राकृत भाषांत आहे यावरून प्राकृतभाषा बोलणारांत द्राविडी जातीचें मिश्रण असावें असें अनुमान निघतें. अलबत्ता हें अनुमान विशेष सबळ नाहीं. कारण मागधी भाषेंत स च्या ऐवजीं श म्हणण्याचा विशेष जोर दिसतो. कानडी भाषेंत मूळच्या शब्दांत श ष नाहींत हें खरें आहे, तरी द्राविडी लोकांस श ष उच्चारतां येत नाहींत असें दिसत नाहीं. बंगाली भाषेंत सागर शब्द

लिहिला तरी उच्चार करणारा मागधीप्रमाणें शाअर असा उच्चार अद्यापि करतो, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. मराठी भाषेंत जो दन्ततालव्य चकार आहे, तो तेलगू भाषेंत आहे हें खरें; परंतु तो इतर द्राविडी भाषांत नाही. सारांश, उच्चारभेद जाति-भेदावर कितपत अवलंबून आहे याचा विचार दूरवर केला पाहिजे. खालच्या जातीच्या लोकांस आपण द्राविडी वंशाचे समजतो, पण ते लोक पुष्कळ, केले, पानी, मालनी असे उच्चार करितात व त्यांस आपण हंसतो; परंतु हेच उच्चार संस्कृताला जवळ आहेत. पुष्कळ, केले, पाणी, माळीण हे उच्चार ऐतिहासिक दृष्ट्या प्राकृतांतून आले असल्याकारणानें बरोबर आहेत, व ते आपण आपल्याबरोबर महाराष्ट्रांत आणिले आहेत हें खरें. तथापि खालच्या जातीचे—मुख्यतः कोंकणांतील—लोक संस्कृताला अधिक जवळ उच्चार कसे करितात हें एक गूढच आहे. असो. एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, प्रांतिक उच्चारभेद फार काळपर्यंत टिकतात. निरनिराळ्या प्राकृतांचे जे फरक वररुचीनें दोन हजार वर्षांपूर्वी लिहून ठेविले, ते अद्यापही त्या त्या भाषांच्या देशांत कायम आहेत. त्यांचीं एक दोन उदाहरणें आणखी घेऊं. मागधींत जच्या ठिकाणीं य होतो हा एक विशेष सांगण्यासारखा आहे. इतर प्राकृतांत याच्या उलट य च्या ठिकाणीं ज होतो. यक्ष याचें प्राकृत रूप साधारणपणें जख्ख असें आहे. हा शब्द मराठींत म्हातारा जख्ख किंवा जखीण यांत आपणास दिसतो. मागधींत यच कायम राहतो इतकेंच नव्हे, तर जय, यजमान इत्यादि ठिकाणीं यय, ययमान, अशीं रूपें होतात. क्ष आणि ज्ञ यांच्या उच्चारांत जो निरनिराळ्या प्रांतांत फरक पूर्वीपासून आहे तो अजून आहे. त्वा प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यय संस्कृतांत असतें त्याचे ऐवजीं प्राकृतांत निरनिराळीं रूपें होतात. महाराष्ट्रींत गृहीत्वा याचें घेऊन असें रूप होतें तेंच अद्याप मराठींत आहे. शौरसेनींत त्याच्याऐवजीं जो ' य ' प्रत्यय संस्कृतांत होतो तो मूळभूत धरून घेइ असें रूप होतें, तेंच हल्लीं हिंदींत दिसतें. जुन्या हिंदींत घेइ, करि, चलि, अशीं रूपें आहेत व हल्लींच्या भाषेंत घे, कर, चल असा प्रयोग करतात. पैशाचींत घेतून व मागधींत घेदाणि अशीं रूपें वररुचीनें दिलीं आहेत. तीं नाहीशीं होऊन उत्तर हिंदुस्थानांत बहुतेक हिंदीचेंच रूप प्रचलित झालें आहे. त्वा-त्वान याचें ऊन हें रूप केवळ मराठींतच कायम आहे, एवढ्यावरूनही महाराष्ट्रीची हल्लींची वारस मराठीच आहे, हें सिद्ध होतें.

यावरून हेंही आणखी सिद्ध होतें कीं, महाराष्ट्री प्राकृत भाषा महाराष्ट्रांत एके काळीं प्रत्यक्ष प्रचलित होती. ख्रि० स० नं० ६०० वर्षेपर्यंत ही भाषा बोलण्यांत

येत असावी. ही भाषा फार ऊर्जित दशेला आली होती. महाराष्ट्रांतील लोक पहिल्या-पासून हुशार व विद्यासंपन्न असल्यामुळे महाराष्ट्रीचा उत्कर्ष झाला. उत्तम उत्तम काव्ये या भाषेत झाली व त्यांपैकी वरीच हल्लींही उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । आकरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ हा श्लोक प्रसिद्ध आहे. हाल राजाची सप्तशती सर्वविश्रुत आहे. लक्षावधि कवितेतून ह्या सातशें आर्या निवडल्या गेल्या आहेत असें त्यांत म्हटलें आहे. गुणाढ्य कवीनें पेशाचींत वृहत्कथा-सागर ग्रंथ लिहिला होता. हा गुणाढ्य काश्मीरी पण्डित असावा. त्यानें काश्मीरींत लिहिलेला हा ग्रंथ अर्पण करण्यास पैठणांतील एका शातवाहन राजाकडे आणला, ही गोष्ट आपल्यास अभिमानास्पद आहे. प्राकृत भाषेचा व्याकरणकार वररुचि हाही महाराष्ट्रीसच प्राधान्य देतो. इतर भाषांचे विशेष मात्र त्यानें निराळे दिले आहेत व शेवटीं शेषं महाराष्ट्रीवत् असें साधारण सूत्र दिलें आहे. यावरून महाराष्ट्री भाषा किती ऊर्जित दशेला पोहोचली होती याचें अनुमान होईल. संस्कृत नाटकांत महाराष्ट्रीचा उपयोग पद्यांत करावा असा एक साधारण नियम दिला आहे. गाथासु महाराष्ट्री । नायिकानां सखीनांच शौरसेनी । मागधी राक्षसादीनाम् । चेटानां श्रेष्ठीनां चार्द्धमागधी । इत्यादि सूत्रांवरून कोणकोणत्या पात्रांना कोणकोणती प्राकृत भाषा द्यावी याचे नियम संस्कृत नाटकांतून ठरलेले दिसतात. हे नियम केवळ काल्पनिक किंवा मनसोक्त होते असें वाटत नाही. जसे प्रांताप्रांताचे उच्चार अद्याप कायम आहेत, तसेच प्रांताप्रांताचे धंदे—निदान बाहेर जाणाऱ्या लोकांचे धंदे—पूर्वीं होते तसेच आहेत असें म्हणावें लागतें. हल्लीं जसें सावकार म्हटला म्हणजे गुजराथी किंवा मारवाडी बोलणारा बहुधा असतो, शिपाई किंवा रखवालदार म्हटला म्हणजे हिंदुस्थानी बोलणारा असायचा, तशीच स्थिति पुष्कळ अंशीं दोन हजार वर्षांपूर्वीं होती. महाराष्ट्रांतून बाहेर जाणारा मनुष्य बहुधा कवि किंवा पण्डित असावयाचाच. अजूनही उत्तर हिंदुस्थानांत पण्डित शब्द महाराष्ट्रीयांच्या जातीचा वाचक आहे. सारांश, महाराष्ट्रीयांचें भाषाप्रार्वाण्य फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे, आणि यामुळे महाराष्ट्री भाषा फार ऊर्जित दशेला पोहोचली होती, यांत नवल नाही.

कोणत्याही भाषेचें अत्युत्तम व्याकरण झालें म्हणजे ती भाषा पूर्णतेस पोचली असें म्हणण्यास हरकत नाही. पाणिनीय व्याकरण झाल्यानंतर संस्कृत भाषेचें स्वरूप निश्चित होऊन तिची वाढ खुण्टली असें म्हटलें पाहिजे. वररुचीनें प्राकृत व्याकरण केल्यानंतर प्राकृत भाषांवर असाच परिणाम झाला असावा. प्राकृत भाषा हळू हळू

कृत्रिम रूपांत येऊन निरनिराळ्या देशांत सामान्य लोकांच्या बोलण्याचें स्वरूप भिन्न-भिन्न होत चाललें. ह्या भाषांना प्राकृत व्याकरणाचें वररुचीनंतर परिशीलन करणाऱ्यांनीं अपभ्रंश हें नांव दिलें आहे. निरनिराळ्या देशांतील अपभ्रंशांचीं नांवां कित्येक प्राकृत व्याकरणावर लिहिलेल्या ग्रंथांतून आढळतात. कृष्ण पंडिताच्या प्राकृतचंद्रिकेंत अपभ्रंश हें नुसतेंच नांव सिन्ध देशांतील भाषेस दिलें आहे. डॉक्टर ग्रीयरसन यांनीं लिहिलेल्या सन १९०१ च्या सेन्सस रिपोर्टांतील भाषेवरील निबंधांवरून या सिंधी अपभ्रंशांला ब्राचड असें नांव होतें असें दिसतें. तसेंच आंवत्य, दाक्षिणात्य, नागर इत्यादि निरनिराळे अपभ्रंश होते असें दिसून येतें. हल्लींच्या हिंदुस्थानांतील भाषा या अपभ्रंशांवरून निघाल्या आहेत हें निराळें सांगणें नको. या अपभ्रंशांचा उल्लेख दण्डीनंतरच्या ग्रंथांत सांपडतो, यावरून अपभ्रंशांची उत्पत्ति ख्रिस्ती सनाच्या पांचव्या सहाव्या शतकापासून झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. ख्रि० स० दहाव्या किंवा अकराव्या शतकांत या अपभ्रंशांस हल्लींच्या भाषांचें स्वरूप आलें. प्रत्येक भाषेतील दहाव्या किंवा अकराव्या शतकांतील ग्रंथ उपलब्ध नाहीत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. पण मराठी भाषेतील मानभावी पंथाचे ग्रंथ अकराव्या शतकांतील आहेत, यावरून साधारणपणें मराठी भाषा व इतर भाषा या सुमारास व्यक्त स्वरूपास आल्या असें धरण्यास हरकत नाही. महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा यापूर्वीच प्रचारांतून नाहीशा झाल्या होत्या; तथापि पंडित लोक त्यांचा अभ्यास करीत असत. ज्याप्रमाणें संस्कृत भाषा बोलण्यांतून गेल्यास आज २४०० वर्षे झालीं, तरी तिचा अभ्यास आपण करितों, संस्कृतांत कित्येक ग्रंथ तयार होतात, व क्वचित् दोन चार शास्त्री संस्कृत बोलणारे आपल्यास भेटतात, त्याप्रमाणेंच प्राकृतांची स्थिति आहे असें म्हटलें तरी चालेल. नाटकांचे ठराविक नियम अमलांत आणणारे ग्रंथकर्ते अद्याप आपल्यांत आहेत. रा. पाटणकर यांनीं केलेल्या नूतन संस्कृत नाटकांत पूर्वीच्या नियमाप्रमाणें स्त्रियादि पात्रांच्या तोंडांत निरनिराळ्या प्राकृत भाषा घातल्या आहेत. अशा रीतीनें प्राकृत भाषांचा अभ्यास अजून कायम आहे. हा अभ्यास एका दृष्टीनें निरर्थक आहे, हें उघड आहे; पण इतिहासाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचा आहे. मराठी किंवा इतर आधुनिक भाषांचा खरा इतिहास समजण्यास प्राकृत भाषांची माहिती आवश्यक आहे. प्राकृत भाषांपैकी महाराष्ट्री ही सितंबरी जैनांच्या धर्माची भाषा असल्याकारणानें तिचा अभ्यास जैनपण्डितांनीं उत्तम स्थितींत कायम ठेवला असें म्हणावें लागतें. प्राकृत भाषेवर व प्राकृत व्याकरणावर अनेक ग्रंथ झाले, त्यांत हेमचंद्राचें व्याकरण हें

अत्यंत महत्त्वाचें आहे. हेमचंद्र जैनपण्डित गुजराथचा सिद्धराज जयसिंह याच्या वेळेस होता. हा महापण्डित आपल्या विद्वत्तेनें प्रतिष्ठेस चढून सिद्धराजाच्या दरवारांत मोठी मान्यता पावला. हिंदु लोकांच्याच शास्त्रावरून शिकून हा पण्डित झाला आहे असा हिंदुपण्डितांचा आरोप ऐकून हेमचंद्रानें स्वतः एक व्याकरण रचलें. हें व्याकरण प्रसिद्ध असून त्याच्या आठव्या अध्यायांत प्राकृत भाषांचें व्याकरण दिलें आहे. या व्याकरणाचा सिद्धराज जयसिंहानें एवढा गौरव केला कीं, त्या व्याकरणास आपल्या खास वसायाच्या हत्तीच्या गंडस्थलावर ठेवून चवऱ्या मोरचेल इत्यादि सर्व राजचिन्हांसहित त्याची मिरवणूक काढून तें व्याकरण त्यानें आपल्या राजकीय खजिन्यांत आणून ठेविलें. हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणाची मोठीच योग्यता आहे. हेमचंद्रानें संस्कृत भाषेचा कोशही केला, त्याबरोबर प्राकृत भाषेंत जे देशी शब्द येतात त्यांचाही कोश त्यानें केला आहे; हा 'देशी नाममाला कोश' प्राकृत भाषेंत आर्या छंदांत आहे. हेमचंद्राचे दोन्ही ग्रंथ प्राकृत भाषांच्या व तदनुषंगानें हल्लींच्या अर्वाचीन भाषांच्या इतिहासांत मोठे महत्त्वाचे आहेत. त्यांवरून प्राकृत भाषा-विशेषतः महाराष्ट्री भाषा-ज्या वेळेस प्रचारांतून गेली त्या वेळेस तिचें व्याकरण व तिचा कोश कसा होता हें समजण्यास हें एक अत्युत्तम साधन झालें आहे. वररुचि व हेमचंद्र यांच्या दरम्यान कोण कोण प्राकृत भाषा-ग्रंथकार झाले हें आपणांस समजण्यास साधन नाही. वररुचीच्या सूत्रावर भामहाची वृत्ति आहे. हा भामह हेमचंद्राच्या पूर्वीचा असावा. क्रमदीश्वर, त्रिविक्रम, कृष्णपण्डित वगैरे प्राकृत भाषेवर झालेल्या कित्येक ग्रंथकारांचीं नांवां आपल्यास आढळतात, ते हेमचंद्राच्या नंतरचे असावेत असें वाटतें. तें कांहीं असो, वररुचीच्या ग्रंथानंतर हेमचंद्राचा ग्रंथ सर्वत्र प्रसिद्ध व मान्य आहे, व मराठी भाषेचा जो साद्यंत अभ्यास करूं इच्छितो त्यास तो ग्रंथ माहित असला पाहिजे हें उघड आहे.

मराठी भाषेच्या पूर्वेतिहासांत, किंबहुना हिंदुस्थानांतील सर्व आर्य भाषांच्या पूर्वेतिहासांत, पाणिनि, वररुचि व हेमचंद्र हे तीन मुख्य दीपस्तंभ आहेत. त्यांच्या प्रकाशानें मराठी भाषेचा पूर्वेतिहास आपल्यास चांगला व्यक्त होतो. मराठी भाषेचें उगमस्थान किंवा मराठी भाषेचें कुल संस्कृत भाषा ही होय. मराठी भाषेची जननी महाराष्ट्री प्राकृत आहे. तिचें प्रत्यक्ष जनकत्व महाराष्ट्र अपभ्रंशाकडे द्यावें लागेल. मराठी भाषेचें इतर आर्य भाषांशीं चुलतवहिणीचें नातें मानतां येईल. हिंदी, बंगाली, बहारी, ऊरिया, गुजराथी, सिंधी, मुलतानी, पंजाबी इत्यादि भाषा एकाच कुळांत उत्पन्न झाल्या

आहेत; व त्यांचा परस्परसंबंध प्रत्येक मराठी भाषेच्या इतिहासज्ञास ठाऊक असला पाहिजे. हिंदुस्थानांतील आर्य भाषांचें आंतील व बाहेरील असें जें वर्गीकरण डॉक्टर ग्रीयरसन यांनीं केले आहे, तें कितपत योग्य आहे त्याचा विचार मी येथें करित नाहीं. पण वररुचीनें प्राकृताचे जे चार भेद सांगितले ते महत्त्वाचे आहेत व अद्यापि कायम आहेत, व त्या दृष्टीनें मराठीचें इतर आर्य भाषांशीं चुलतबहिणीचें नातें लागतें. कारण महाराष्ट्रीपासून मराठीशिवाय दुसरी भाषा निघालेली दिसत नाहीं. असो. येथून आपण खुद्द मराठीचाच विचार करूं.

मराठी हा शब्द महाराष्ट्री या शब्दापासून निघाला आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. हेमचंद्रानें आपल्या व्याकरणांत महाराष्ट्र याचें मरेहट किंवा मरहाट हें रूप विकल्पानें कसें होतें हें दाखविलें आहे. महाराष्ट्री याचें मरेहटी किंवा मरहाटी हें रूप होऊन पुढें हकार टकारांत मिळून मरेठी किंवा मराठी असें रूप झालें आहे. पहिलें रूप इतर प्रांतांतील लोक वापरतात. इकडेही मन्हेटी असें रूप जुन्या ग्रंथांत बरेच आढळतें. मराठी हेंही रूप शुद्ध असून महाराष्ट्री याजवरूनच निघालें आहे. सारांश, मरहाटी हें रूप प्राकृत भाषेइतकें जुनें आहे, निदान हेमचंद्रापूर्वीचें आहे यांत शंका नाहीं. राजवाड्यांनीं छापलेल्या ज्ञानेश्वरींत शेवटीं ' आणिला श्रवणपथा । मन्हाटिया ' असा प्रयोग आहे. सारांश, मरेठी, मराठी, मन्हाटी, मराठा, इत्यादि रूपें महाराष्ट्र शब्दावरून निघालेलीं असून तीं फार जुनीं आहेत.

प्राकृत भाषेचें एक स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. प्राकृत भाषेची प्रकृति संस्कृत आहे. शब्द, प्रत्यय, रूपें, प्रयोग, समास बहुतेक संस्कृताप्रमाणेंच असतात. केवळ अडाणी किंवा अप्रबुद्ध लोकांनीं उच्चारलेली संस्कृत भाषा म्हणजे प्राकृत होय. सप्तशतींतील एखाद्या आर्येचा चरण आपल्यासमोर ठेविला म्हणजे ही गोष्ट लक्षांत येईल. " गृहीतार्घ्यपंकजमिव संध्यासलिलांजलिं नमत " हें प्राकृतांत ,, गहि अग्घपंकअं विअ संजासलिलंजलिंणमह " असें होतें. या वाक्यांत व संस्कृत वाक्यांत एवढाच फरक आहे कीं, कांहीं कठीण जोडाक्षरें व उच्चार यांत नरम केलेले आहेत. प्राकृत भाषेचें हें नरम स्वरूप व एकामागून एक येणारे अनेक स्वर कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहेत. हा नरमपणा आणि हा अप्रबुद्धपणा साहजिकच भाषा बोलणारांस कंटाळवाणा झालाच पाहिजे. या प्राकृत भाषांना विशेषतः बौद्ध व जैन धर्माचा आश्रय होता. कित्येक शतकेंपर्यंत या भाषांचें प्राबल्य हिंदुस्थानांत याच कारणामुळें राहिलें असावें. पण हळूहळू या धर्मांचें प्राबल्य कमी

झाल्यावर लोकांस पूर्वधर्माच्या अभिमानानें संस्कृताचा अभिमान वाढूं लागला असावा. संस्कृत भाषेच्या साहाय्यानें भाषेला नवीन जोर येण्यास बरीच मदत झाली. विशेषतः उच्चारदौर्बल्य काढून टाकून ठसठशीत उच्चार करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति झाली हें साहजिक आहे. आपल्यास न उच्चारतां येत नाहीं; श, ष उच्चारतां येत नाहींत; ऋ, ॠ, ए, औ उच्चारतां येत नाहींत; शब्दाच्या मध्यें क, ग, च, ज, त, द, प, य, व आलेले उच्चारतां येत नाहींत, ह्याचें लोकांस-विशेषतः विद्वान् लोकांस-वाईट वाटलें असावें. या बाबतींत प्रचलित अपभ्रंशांत व अस्तित्वांत येणाऱ्या हल्लींच्या आर्य भाषांत संस्कृताच्या साहाय्यानें चांगलाच प्रयत्न केला गेला असावा. मराठींत तर हा प्रयत्न चांगलाच सिद्धीस गेला आहे असें म्हटलें पाहिजे. महाराष्ट्रीय लोकांची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसिद्धीस अनुरूप त्यांनीं आपली भाषा सुधारली व उच्चारदौर्बल्य नाहीसें केले. संस्कृत भाषा शुद्ध उच्चारण्यांत जर कोठें येत असेल, तर ती महाराष्ट्रांतच येते असें मला वाटतें. हिंदु-स्थानांतील इतर प्रांतांचे लोक अद्याप आपल्या उच्चारदौर्बल्यांतून बाहेर पडले नाहीत. इतर प्रांतांतील विद्वान् लोकसुद्धां अजून क्ष, झ, ह्य, स्व इत्यादि जोडाक्षरें नीट उच्चारूं शकत नाहीत. यांत आत्मश्लाघा किंवा परनिंदा नाही; ही एक गोष्ट सर्वांनीं लक्षांत घेण्यासारखी आहे व त्याजविषयीं सुधारणा करण्याचा प्रयत्न सर्वांनीं केला पाहिजे. बंगाली लोक स्वदेशीच्या ठिकाणीं श्वदेशी असा उच्चार करून 'स्वजनः-श्वजनो माभूत्' इत्यादि सुभाषिताची अद्याप आठवण देतात. सुरतेच्या प्रॉव्हिन्शिअल कॉन्फरन्सच्या वेळीं गुजराती लोकांसुद्धां जोडाक्षराचा उच्चार करणें कठीण जात असल्यामुळें 'स्वदेशी'ची याहूनही निकृष्ट स्थिति होऊन 'श्वदेशी' असा शब्द लिहिला गेला होता ! एका कवीनें म्हटलें आहे, 'गुर्जरास्यदोषेण शिवोपि शवतां व्रजेत्.' शिवाचेंसुद्धां शव होते ! ही गोष्ट अद्याप गुजराथेंत आपल्याला दिसून येईल. असो. महाराष्ट्रीचें उच्चारदौर्बल्य सोडून मराठी भाषेनें ठसठशीत व जोरदार उच्चार अंगी-कारिले ही गोष्ट प्रथम नमूद केली पाहिजे. जुने रूढ होऊन गेलेले शब्द तिनें टाकले असें जरी झालें नाही, तरी नवीन संस्कृत शब्द शुद्ध उच्चाराचे मराठीनें उचलले. माणूस हा शब्द मनुष्य शब्दावरून नचा ण होऊन व ष्य जोडाक्षर टाकून षचा स होऊन प्राकृतानें घेतला. मराठींत माणूस शब्दाबरोबर मनुष्य हा खरा संस्कृत शब्दही रूढ झाला. प्रारंभीचा द प्राकृतांत बहुधा ड होतो. दंश याचें डस असें रूप होतें तें कायम राहून दंश हाही शब्द मराठींत आला. अशीं अनेक उदाहरणें देतां

येतील. कांहीं ठिकार्णीं प्राकृतांतील ण वदलून, पूर्वीचा न च मराठीनें ठेविला. घेऊण देऊण अशीं प्राकृतांत रूपें होतीं, तीं वदलून, घेऊण देऊण अशींच रूपें मराठींत रूढ झालीं. याप्रमाणें मराठींत प्रथम उच्चारार्चें दौर्वल्य नाहींसें झालें हा एक महत्त्वाचा विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. इतर आर्य भाषांनींही हा यत्न केला आहे, पण तो मराठीइतका सिद्धीस गेला नाहीं. जोडाक्षरें तर हिंदी भाषांना अजून कठीण जात आहेत. सुमरन, दरसन, वरस इत्यादि उच्चार मराठींतून नाहींसें होऊन स्मरण, दर्शन, वर्ष इत्यादि शब्दच मराठींत हल्लीं रूढ झाले आहेत, म्हणजे सुशिक्षितांच्या तोंडांत कायम झाले आहेत. हिंदी भाषेंतील विद्वान् सुमरन, वरस, असाच उच्चार अव्याप करतात. अशिक्षितांच्या भाषेचा यथें विचार केला नाहीं, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

दुसरा विशेष समासांचा होय. प्राकृतांत संस्कृताप्रमाणें लहानमोठे समास वापरण्याची चाल असे, ती मराठींत अगदीं नाहींशी झाली. बहुधा प्राकृतांतसुद्धां बोलण्यांत समास वापरीत नसावेत; तत्रापि संस्कृत नाटकांतून जीं प्राकृतांतील गद्यें आढळतात त्यांत समास नाहींत असें नाहीं. असे समास मराठींतून वापरणें बंद झालें. जोरदार भाषेंत समास येऊं शकत नाहींत. समासांनीं अर्थबोध तत्काळ होण्यास मोठी अडचण पडते. या कारणानें समास मराठींतून नाहींसें झाले असावे. तिसरी गोष्ट अशी कीं, नामांचीं व धातूंचीं रूपें प्राकृतावरून किंवा संस्कृतावरूनच उत्पन्न झालीं आहेत. पण प्राकृतांत जीं रूपें केवळ संस्कृताचीं शेष किंवा नरम केलेलीं होतीं, तीं सुद्धन नवीन स्वतंत्र रूपें मराठींत उत्पन्न झालीं. उदाहरणार्थ, प्राकृतांत नामांचीं जीं रूपें होतात, तीं किती वेंगरूळ असतात व मराठींत नामांचीं रूपें होतात तीं किती सणसणीत असतात, हें उदाहरणावरून व्यक्त करतां येईल. नदी शब्द घेऊं. नदीचें प्राकृत रूप णई असें आहे. मराठींत हें रूपच प्रथम नाहींसें होऊन नदी हाच मूळचा संस्कृत शब्द रूढ झाला आहे.

प्राकृत.

प्र०	ण ई	ण इ ओ
द्वि०	ण इं	ण इ ओ
तृ०	ण ई अ	ण ई हिं-हि
च०	”	”
पं०	ण ई दो	ण ई हिं तो
ष०	ण ई अ	ण ई णं
स०	ण ई अ	ण ई सु

मराठी.

नदी	नद्या.
नदीस	नद्यांस.
नदीनें	नद्यांनीं.
नदीला-तें	नद्यांना.
नदीहून	नद्यांहून.
नदीचा	नद्यांचा.
नदींत	नद्यांत.

वरील एका उदाहरणावरून प्राकृत भाषा किती परतंत्र व नरम होती व मराठी भाषा किती स्वतंत्र व जोरदार झाली, याची वाचकांस कल्पना होईल. क्रियापदांचीं रूपे तर याहूनही भिन्न व निरनिराळीं अशीं मराठींत रूढ झालीं आहेत, व त्यांत लिंगभेद आणखीं येऊन मिळाल्यामुळे मराठीतील क्रियापदांचीं रूपे फारच वाढलीं आहेत. हें वैचित्र्य प्राकृत भाषांत नाही. ही एक प्रकारची अडचण इतर लोकांस आहे हें खरें. तेलंगी किंवा इंग्रजी भाषा वोलणारे मराठी शिकतात तेव्हां त्यांजला ही अडचण फारच त्रास देते हें खरें आहे; पण या लिंगभेदामुळे मराठीचें रूप वरेंच मनोहर झालें आहे. या बाबतींत बीम्सचें मत येथें उतरून घेण्यासारखें आहे.

It (Marathi) is a copious and beautiful language second only to Hindi. In fact if we were to institute a parallel in this respect, we might appropriately describe Hindi as the English and Marathi as the German of the Indian group, Hindi having set aside whatever could be dispensed with, Marathi having retained whatever has been spared by the action of time. To an Englishman Hindi commends itself by the absence of form and the positional structure of sentences resulting therefrom; to our High German cousins, the Marathi with its fuller array of genders, terminations and inflexions would probably seem the completer and finer language.

बीम्सजीं हीं वाक्यें लक्षांत ठेवण्यासारखीं आहेत. मराठीतील रूपांचें वैचित्र्य व अनेकत्व हीं त्या भाषेला भूषण झालीं आहेत असें जर्मन लोकांचेंच नव्हे तर बहुतेकांचें मत आहे. यापासून कदाचित् परकीय लोकांस ही भाषा शिकण्यास जड झालें असेल; पण त्याजमुळे भाषेला गौरव व शोभा आली आहे हें निर्विवाद आहे.

मराठी भाषा नवीन उत्पन्न होतांना तिनें उच्चारदौर्बल्य टाकलें ही पहिली गोष्ट, प्राकृताहून व संस्कृताहूनही निराळ्या प्रकारचीं व लिंगभेदाचीं रूपे उत्पन्न केलीं ही दुसरी गोष्ट; या दोहोंतही मराठीनें संस्कृताचेंच साहाय्य घेतलें आहे हें निर्विवाद आहे. नवीन रूपे मराठींत उत्पन्न झालीं त्यांत द्राविडी भाषांचें मुळींच अंग नसून तीं संस्कृतावरून व प्राकृतावरूनच निघालीं आहेत. हीं रूपे कशीं निघालीं हें दाखविणारें ऐतिहासिक व्याकरण अद्याप तयार न्हावयाचें आहे. परंतु या रूपांच्या उत्पत्तींत इतर भाषांचें अंग नाही हें हल्लीं सर्वमान्य झालें आहे. या रूपांमुळे मराठी भाषेचें

स्वरूप Synthetical अथवा प्रत्यययुक्तच राहिले आहे. पाश्चात्य भाषाशास्त्रज्ञांनी भाषांचे Agglutinative, Synthetical आणि Analytical असे भेद केले आहेत. प्रथम प्रथम कोणत्याही भाषेत प्रत्ययांचे काम शब्द करितात. पुढे हे शब्द नाहीसे होऊन त्यांचे प्रत्यय बनतात, व शेवटी हे प्रत्यय नाहीसे होऊन व शब्दांचीं रूपे कमी होऊन प्रत्ययांचे काम कांहीं विशिष्ट अव्ययें करित असतात. भाषेच्या या तीन स्थित्यंतरांस वरील नावे दिली आहेत. संस्कृत भाषा प्रत्यययुक्त आहे हे उघड आहे. हिंदी भाषेत प्रत्यय व रूपे कमी झाली; परंतु मराठीत जुने प्रत्यय गेले तरी नवीन प्रत्यय उत्पन्न झाले. याजमुळे तिचे स्वरूप अद्याप प्रत्यययुक्तच आहे. यांत भाषेचे सौंदर्य आहे, तरी तिचे कठीणपण यांतच आहे. इंग्लिश भाषा Analytical म्हणजे प्रत्ययरहित स्थितीत आली आहे, म्हणून इंग्लिश भाषा बोळणारास हिंदी अधिक पसंत पडते असे वीम्सनने आपले मत दिले आहे.

तिसरी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी ही की, मराठी भाषा नवीन बनत असता तिने संस्कृत कोशाचाही बराच आधार घेतला. मराठीने उच्चारदौर्बल्य टाकले, ते तरी संस्कृत शब्दांच्याच जोरावर; मराठीत नवीन प्रत्यय बनले ते तरी संस्कृत शब्दांच्याच साहाय्याने; व मराठीचा शब्दभरणा वाढला तो तरी संस्कृतांतूनच वाढला. कांहीं शब्दांचा भरणा भाषेच्या जोरासाठी समजून उमजून झाला असून कांहीं धर्मजागृतीमुळे जुन्या संस्कृत धर्मग्रंथांकडे लोकांची आवड वळल्याने झाला. या शब्दांना व्याकरणकार 'तत्सम' असे नांव देतात, व जे शब्द प्राकृतांच्या द्वारे आले त्यांस 'तद्भव' असे नांव देतात हे सर्वास ठाऊकच आहे. पाश्चात्य विद्वानांस तद्भवांचा मोठा अभिमान वाटतो व जसा त्यांस पण्डितांचा बहुतेक तिरस्कार आहे त्याप्रमाणे तत्सम शब्दांचाही तिरस्कार वाटतो, असे पाश्चात्य विद्वानांच्या लेखांवरून दिसते. अशा प्रकारचा पंक्तिप्रपंच करण्याचे आपल्यास कारण नाही. भाषेच्या अंगवळणी जे शब्द पडले, ते सर्वच वंद्य आहेत, मग ते तद्भव असोत, तत्सम असोत, किंवा देशी असोत.

असो. उच्चारांचा दुबळेपणा टाकून, रूपांचा नवीन भरणा करून, व संस्कृत शब्दांचे योग्य साहाय्य घेऊन, मराठी भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आली. तिला तेराव्या शतकातील ज्ञानेश्वरांच्या अप्रतिम ग्रंथाने एकदम लौकिकास चढविले. जशी कवीस राजाश्रयाची जरूर आहे, तशीच भाषेस अलौकिक कवींच्या आश्रयाची जरूर आहे. प्रतिभासंपन्न ग्रंथकाराचे ग्रंथ हे भाषेचे किल्ले आहेत. या किल्ल्यांच्या योगाने

भाषेला बळकटी येते, आणि तिच्यावर परभाषांचे हल्ले सहसा होऊं शकत नाहीत. या प्रकारचा किल्ला मराठीस तेराव्या शतकांत सुदैवानें मिळाला. इतकें जुनें व समर्थ वाङ्मय दुसऱ्या कोणत्याही आर्यभाषांत नाही. हिंदीत चंदबरदाई याचा 'पृथ्वीराजरासा' या नांवाचा ग्रंथ यापूर्वीचा आहे हें खरें आहे, व तोही ग्रंथ जोरदार व सन्माननीय आहे; तथापि त्यास धार्मिक जोर नसल्यामुळें त्याचें वर्चस्व नेहमीं जागृत नाही. ज्ञानेश्वरीचें महत्त्व मराठी भाषा आहे तोंपर्यंत जागृत राहिल. जोंपर्यंत संतांचें चरित्र महाराष्ट्र लोकांत प्रिय आहे तोंपर्यंत ज्ञानेश्वरीचें पूज्यत्व कायम राहिल. जोंपर्यंत रसाळ व जोरदार भाषा समजण्याची व तिचा रसास्वाद घेण्याची पात्रता महाराष्ट्रीयांच्या अंगीं वसत आहे तोंपर्यंत ज्ञानेश्वरीची थोरवी अबाधित राहिल.

मराठी भाषेला नवीन आलेलें स्वरूप ज्ञानेश्वरींत पूर्णतेस आलेलें दिसतें. णकार सकाराचें प्राबल्य ज्ञानेश्वरींत नाही. नवीन उत्पन्न झालेलीं रूपें ज्ञानेश्वरींत आपल्यास चांगलीं दिसून येतात. संस्कृत शब्द मराठी भाषेंत किती वापरावे याचा उत्कृष्ट नमुना पाहणें असल्यास तोही ज्ञानेश्वरींत दिसतो. सारांश मराठीचें जोरदार स्वरूप ज्ञानेश्वरींत चांगलें दिसून येतें. ज्ञानेश्वरीनंतर लवकरच महाराष्ट्रांत स्वराज्य नष्ट झालें व भाषेच्या वाढीचें एक साधन नाहीसें झालें. तीनशें वर्षेपर्यंत देश परकी लोकांच्या अंमलाखालीं होता. फारशी, आरबीसारख्या सुधारलेल्या व जोरदार भाषांना राजकीय महत्त्व येऊन त्यांचा पगडा तीनशें वर्षेपर्यंत देशांत होता. तथापि मराठी भाषेवर त्या भाषांचा फारसा परिणाम झाला नाही. याचें कारण ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव इत्यादि मराठी भाषेचे किल्ले होत. राजकीय भाषेंत, दरवारच्या लिहिण्यापुसण्यांत कदाचित् कांहीं परिणाम झाला असेल; कित्येक परकी शब्द विशेषतः सरकारदरवारच्या संबंधाचे मराठींत शिरले; परंतु भाषेचें स्वरूप बदललें नाही व भाषेची नैसर्गिक साधारण वाढ थांबली नाही. कोणत्याही भाषेवर दुसऱ्या भाषेचा पगडा वसणें म्हणजे त्या भाषेच्या शब्दांच्या रूपांवर परिणाम होणें असें मानावें लागतें. परकीय लोक आपल्या देशांत येऊन आपल्या धर्मांत मिसळून गेले असतां त्यांच्या परकीयत्वाचा आपल्यावर जसा परिणाम होत नाही, त्याप्रमाणेंच परकीय शब्द आपल्या भाषेच्या कोशांत घुसून आपल्या भाषेच्याच प्रक्रियेंत गुंतून गेले असतां परकीय भासत नाहीत. अशा प्रकारची स्थिति मराठीची आहे. मराठीची प्रक्रिया कोणत्याच अंशानें मुसलमानी भाषांच्या सहवासानें बदलली नाही. मराठी स्वराज्याच्या उदयाच्या वेळेस जे अलौकिक बुद्धिमत्तेचे ग्रंथकार उत्पन्न झाले, त्यांच्या

भाषेंत व ज्ञानेश्वरीच्या भाषेंत फरक आहे. पण ही भाषेच्या प्रक्रियेची वाढ स्वतंत्र झालेली आहे. त्यांत परकीय भाषेचा गंध नाही. एकनाथ, तुकाराम, रामदास, वामन, मुक्तेश्वर यांचे ग्रंथ पाहिले म्हणजे मुसलमानांच्या भाषांचा मराठीवर कांहीं परिणाम झाला नाही असें दिसून येईल. कित्येक मुसलमानी शब्द मराठी कोशांत नवीन आले. परंतु त्यांस मराठी स्वरूप मिळून मराठी प्रक्रियाच लागू झाली. त्या वेळचे सरकारदरवारचे लेख व वरील संतकवींचे लेख ताडून पाहिले म्हणजे आमची धर्माची व व्यावहारिक भाषा मुसलमानी भाषांच्या संसर्गापासून किती अलिप्त राहिली होती याची सहज कल्पना येईल.

सोळाव्या शतकातील संतकवींत तुकाराम हा अत्यंत सरळ व सोपे लिहिणारा असून त्याची भाषा फार गोड, मार्मिक व हृदयांत घुसणारी आहे अशी सर्वांची समजूत आहे; व ती यथार्थही आहे. तुकारामाच्या भाषेंतही संस्कृत म्हणजे तत्सम शब्द भाषाप्रौढीकरितां पुष्कळ येतात, ही गोष्ट मात्र आपण विसरतां कामा नये. तुकारामाचे कोणतेही अभंग घ्या; त्यांत तत्सम शब्दांची योग्य भरती केलेली असते हें आपणांस आढळेल. “नीचपण वरवें देवा । न चले कोणाचाही हेवा ॥ महापुरें झाडें जाती । तेथें लव्हाळे राहती ॥ येती सिंधूच्या लहरी । नम्र होतां जाती दुरी ॥ तुका म्हणे कळ । पाय धरिल्या न चले वळ ॥ ” हा अभंग साधा अभंग आहे, तरी यांतही संस्कृत शब्दांची योजना ठिकठिकाणीं प्रमाणशीर व गोड केलेली आहे. कित्येक अभंगांत ती पुष्कळच दिसून येते. “सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरलें । भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ मुक्ताफळहार खरासि घातला । कस्तूरी सुकरा चोजविली ॥ वेदपारायण बधिरा सांगे ज्ञान । त्याची ते खूण काय जाणे ॥ तुका म्हणे ज्याचें तोचि एक जाणे । भक्तीचें महिमान साधु जाणे ॥” वरील अभंगांत श्वान, खर, बधिर इत्यादि शब्द संस्कृतांतून मुद्दाम घेऊन वापरल्यानें अभंगांस गोडी आली आहे, हें सहृदय वाचकांस निराळें सांगणें नको.

सोळाव्या शतकातील मराठी भाषेंत व तेराव्या शतकातील मराठी भाषेंत बराच फरक आहे, हें ज्ञानेश्वराच्या व तुकारामाच्या ग्रंथांची भाषा ताडल्यानें तेव्हांच लक्षांत येते. ज्ञानेश्वराच्या समकालीन नामदेव होता ही गोष्ट निर्विवाद आहे. किंवाहुना नामदेवाचे कित्येक अभंग शीख धर्माचा संस्थापक नानक यानें घेतले आहेत व अद्याप नानकाच्या पूज्य ग्रंथांत गोंविलेले ते सांपडतात. नामदेवाचे इतर उपलब्ध अभंग, तसेंच नानकानें घेतलेले वर निर्दिष्ट केलेले अभंग, यांची भाषा

अर्वाचीन भाषेसारखी, निदान तुकाराम-रामदासाच्या भाषेसारखी कां दिसते व ज्ञानेश्वराची भाषा नामदेवाच्या भाषेहून निराळी व जुनी कां भासते, हें एक मला गूढ आहे. कदाचित् नामदेवाचे अभंग आपल्यांत दुरुस्त झालेल्या स्थितींत उपलब्ध आहेत हें त्याचें कारण असेल तर न जाणे. असो. या गोष्टीचा उल्लेख करून आपण राहिलेल्या विषयाकडे वळूं. सतराव्या अठराव्या शतकांत मराठी राज्याची सत्ता होती. मराठी राज्य वैभवास चढलें, त्यामुळें मराठी भाषेची वाढही पुष्कळ झाली हें निर्विवाद आहे. मराठी भाषेचा विस्तार वाढला. गोदावरी मध्यें, तापी व कृष्णा दोन्ही सीमांवर, अशा या आपल्या महाराष्ट्राची व मराठीची जुनी सीमा होती, त्याच्याबाहेर मराठी भाषा उत्तर, दक्षिण, पश्चिम, पूर्व जेथें जेथें मराठी राज्य गेलें तेथें तेथें गेली. उत्तरेस ग्वाल्हेर, झांशी, इंदूर; पूर्वेस ओरिसा; दक्षिणेस मद्रास, तंजावर, म्हैसूर; व पश्चिमेस बडोदें, अमदाबाद इत्यादि ठिकाणीं मराठीचा प्रसार झाला.

“It (Marathi) has travelled with the Maratha conquerors. There are large colonies of its speakers in Baroda, in Saugor and in several parts of Central India.” (Last Census Report.)

ह्या विस्तारामुळें मराठी भाषेचा निरनिराळ्या हिंदी भाषांशीं सहवास घडून तिजवर बरेच परिणाम घडले आहेत. यापूर्वीं मराठी भाषा बहुतेक आपल्याच मुलखांत कोंडलेली होती ती आतां अनेक देशभर पसरली. या वेळच्या राजकारणांत, परस्पर दळणवळणांत, बखरी वगैरे ऐतिहासिक लेखांत, परभाषांतील शब्द आणि विशेषतः फारशी शब्द फारच भरलेले आढळतात. निरनिराळ्या विषयांची चर्चा करण्याचें सामर्थ्य भाषेंत बरेंच आलें. आपल्या देशांतील ग्रंथकर्ते व कवि यांची भाषा स्वराज्याच्या साहजिक अभिमानानें अधिक संस्कृतमय झाली, ही मात्र एक विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे. मोरोपंतांचें काव्य संस्कृतशब्दप्रचुर आहे; पण त्यामुळें त्याच्या जोरदारपणांत यत्किंचित्ही न्यूनता आली नाही.

मराठी राज्याच्या संबंदानें मराठी भाषेचा उत्कर्ष झाला ही गोष्ट बाजूस ठेविली तर, मराठी राजांच्या कारकीर्दींत मराठी भाषेला समजून उमजून उत्तेजन मिळालें असें दिसत नाही. मराठी राज्यकर्त्यांस लढाईतून अगोदर फुरसत मिळत नव्हती हें खरें आहे. त्यांतल्या त्यांत श्रीशिवछत्रपतींनीं मराठी भाषेंतून फारशी शब्द काढण्याविषयीं खटपट केली हें त्यांस केवढें भूषणावह आहे व यावरून त्यांची स्वदेशप्रीति व स्वभाषाभिमुखि कित्ती होती, हें व्यक्त होतें. असा सार्वत्रिक बुद्धिमत्तेचा

पुरुष संबंध मराठी राज्यांत दुसरा झाला नाही. छत्रपतींच्या घराण्यांत किंवा पेशव्यांच्या घराण्यांत कोणी विद्याव्यासंगी पुरुष झाला नाही; आणि त्यांना या व्यासंगकरितां फुरसतही नव्हती हें उघड आहे. तथापि पेशवाईत विद्येकडे लक्ष नव्हतें असें नाही; पण तें धार्मिक दृष्टीनें होतें. वेदाध्ययन व शास्त्राध्ययन करणारास चांगला राजाश्रय होता. खास मराठीलाही थोडाबहुत कवि कथेकरी वगैरेंच्या पारितोषिकरूपानें आश्रय होता असें मानण्यास हरकत नाही. तथापि एकंदरीत सतरावें व अठरावें शतक मराठीच्या उत्कर्षाचें होय असें म्हटलें असतां चालेल. श्रीधर, मोरोपंत, रामजोशी, रघुनाथ पण्डित वगैरे नामांकित कवि या काळांत झाले; व अनेक बखरीही याच काळांतली होत.

एकोणीसाव्या शतकांतली मराठी भाषेचा इतिहास विस्तारानें लिहिणें आजच्या निबंधांत शक्य नाही; कारण हा निबंध बराच लांबला आहे. एक दोन ठळक गोष्टी लिहून हा निबंध आटोपतो. एकोणीसाव्या शतकाच्या पहिल्या चौथाईत इंग्रजी राज्य हिंदुस्थानांत बहुतेक सर्व ठिकाणीं कायम होऊन देशांत स्वस्थता झाली व इंग्रजी अंमलाखालीं छापखान्याची कला लवकरच पसरून मराठी गद्य वाङ्मयाला जोर येऊन त्याचा भाषेवर सुपरिणाम होऊं लागला. इंग्रजी विद्वान् सहज विद्याभिरुचीनें म्हणा, राजकीय गरजेनें म्हणा, किंवा धर्मप्रसाराच्या भाविक इच्छेनें म्हणा, देशी भाषांचा अभ्यास करूं लागले. तेव्हां साहजिकच मराठीच्या कोशाकडे व व्याकरणाकडे त्यांनीं लक्ष दिलें. भाषा बोलणारास कोशाचें व व्याकरणाचें महत्त्व वाटत नाही हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. भाषा जोपर्यंत वाढत्या व तरुण स्थितीत आहे, तोपर्यंत भाषेत व्याकरण व कोश उत्पन्न होत नाहीत. एकोणीसाव्या शतकापर्यंत मराठीत कोश व व्याकरण उत्पन्न झालीं नाहीत, याचें आश्चर्य नाही. परकी लोकांना मराठीचा अभ्यास करतांना व्याकरणाची व कोशाची गरज प्रथम उत्पन्न झाली. यापूर्वी मराठीचें एक व्याकरण पोर्तुगीज लोकांच्या अमदानींत अशाच कारणानें तयार झालें होतें, ही गोष्ट नमूद केली पाहिजे. ऐतिहासिक दृष्ट्या कोंकणांतली भाषेचें १६ व्या शतकांत तयार झालेलें व्याकरण फार महत्त्वाचें आहे. असो. सन १८३१ मध्ये कॅप्टन मोल्स्वर्थ यांनीं मराठीचा कोश तयार करून प्रसिद्ध केला. हा कोश तयार करतांना मोल्स्वर्थ यांनीं अनेक विद्वान् पंडितांचें साहाय्य घेतलें होतें, शब्द जमविणारे लोक निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून शब्द जमवून आणून ते एका पंडितांच्या कमिटीस देत, व ती कमिटी त्या शब्दांची विल्हेवाट लावी, ह्याप्रमाणें तयार झालेला हा कोश ऐतिहासिक दृष्ट्या

महत्त्वाचा आहे. या कोशावरून मराठीची शक्ति केवढी वाढली होती याचें अनुमान करतां येतें. भाषेंत एका शब्दावरून अनेक साधित शब्द उत्पन्न करण्याची जितकी जास्ती शक्ति असेल तितका त्या भाषेला जोर अधिक असतो हें प्रसिद्ध आहे. मराठी भाषेची अशा तऱ्हेची शक्ति किती आहे, हें मोल्स्वर्थच्या कोशावरून दिसून येईल. हा कोश तयार करण्यांत धार्मिक हेतूही होता हें नमूद करून ठेविलें पाहिजे. प्रत्येक हिंदी भाषेंत वायवलाचें भाषांतर व्हावें याकडे पाश्चात्य विद्वानांचें लक्ष असतें ही गोष्ट मोठी आश्चर्यकारक नव्हे. गेल्या सेन्सस रिपोर्टांतील भाषांवरील निबंध लिहितांना डॉक्टर ग्रीयर्सन यांनीं प्रत्येक भाषेचें वर्णन करतांना त्या भाषेंत वायवलाचें भाषान्तर झालें आहे कीं नाहीं व झालें असल्यास कधीं झालें ही महत्त्वाची गोष्ट समजून ठिकठिकाणीं दिली आहे.

पाश्चात्यांचें मराठीच्या व्याकरणाकडे लक्ष याच वेळेस लागलें. मराठीचे हल्लींचें व्याकरण इंग्रजी धर्तीवर झालें आहे याचें कारण तरी हेंच. मराठीचें व्याकरण तयार करण्याचें काम इकडील पण्डितांनींच जरी केलें आहे, तरी तें केवळ इंग्रजी व्याकरणाच्या धर्तीवर केलें आहे; यामुळें मराठी भाषेचें ऐतिहासिक दृष्ट्या खरें व्याकरण अद्याप व्हावयाचें आहे. मराठीचा कोशही एतद्देशीय विद्वानांच्या हातून होणें जरूर आहे. परंतु अशा गोष्टी होणें राजाश्रयावर किती अवलंबून असतें याचा विचार केला म्हणजे परकीं अमलाखालीं एतद्देशीय विद्वानांचे हातून असे कोश किंवा व्याकरण होणें फारच कठीण आहे. तथापि लोकांत जागृति होऊन मराठी भाषेसंबंधानें अभिमान उत्पन्न झाला आहे, ही आनंदाची गोष्ट होय. राजवाड्यांसारखे मराठी भाषेचा एकान्तिक अभ्यास करणारे विद्वान् लोक महाराष्ट्रांत होऊं लागले आहेत. राजवाडे यांचें मराठीवरचें व्याकरण लौकरच वाहेर पडणार असल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. व तें व्याकरण ही भाषेची उणीव थोडी तरी भरून काढील अशी मला उमेद आहे.

मराठी भाषेचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार करणारे पाश्चात्य विद्वान् आजपर्यंत बरेच झाले आहेत, ही गोष्ट कवूल केली पाहिजे. कांहींसा नैसर्गिक दुरभिमान व कांहींसा निष्कारण दुराग्रह या गोष्टी वाजूला ठेविल्या तर पाश्चात्य लोकांची विद्याप्रियता प्रशंसनीय आहे यांत शंका नाहीं. विशेषतः जर्मन पंडित मोठे शोधक व मेहनती असतात. वीम्स, हॅर्नेल, कुनौ, ग्रीयर्सन् प्रभृति पाश्चात्य विद्वानांनीं मराठीचा व हिंदुस्थानांतील इतर आर्यभाषांचा चांगला अभ्यास केला आहे व त्यांचे लेख व पुस्तकें वाचण्यासारखीं व मनन करण्यासारखीं आहेत. डॉक्टर ग्रीयर्सन यांनीं सरकारच्या

साहाय्याने हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांचें परीक्षण व वर्गीकरण करण्याचें काम चालविलें आहे व तें बहुतेक संपन्न आलें आहे. त्यांनीं मराठीवर लिहिलेला भाग महत्त्वाचा असून गेल्या सेन्सस रिपोर्टांतील 'भाषा' या सदरावरील त्यांनीं लिहिलेली प्रस्तावनाही वाचण्यासारखी आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासाचा अभ्यास करूं इच्छणाऱ्या एतद्देशीय विद्वानांस या साधनांचा चांगला उपयोग होतो.

मराठी भाषेची प्रगति, या काळांत परिस्थिति विशेष अनुकूल नसतांही, वरीच झाली आहे हें सांगावयास आनंद वाटतो. पाश्चात्य विद्वान्सुद्धां मराठीची वंगालीच्या खालोखाल आधुनिक वाङ्मयांत प्रगति झाली आहे असें कबूल करतात. वंगालींतील कित्येक उत्तम पुस्तकांप्रमाणें किंवा तुकारामाच्या अभंगांच्या गाथेप्रमाणें मराठींतील आधुनिक ग्रंथांपैकीं एकाचेंही भाषान्तर इतर भाषांत झालें नाहीं ही गोष्ट खरी आहे. तथापि हा दोष भाषेचा नाहीं. मराठी वंगालीपेक्षां कमी दर्जाची भाषा आहे असेंही नाहीं. किंबहुना मराठीचा दर्जा वरिष्ठ आहे, हें पाश्चात्य त्रयस्थ विद्वान्ही कबूल करतात. मराठीच्या अंगीं सुधारलेल्या आधुनिक देशांचे सर्व व्यवहार व्यक्त करण्याची शक्ति आहे. राजकीय व्यवहार व न्यायासनांतील व्यवहार मराठींत उत्तम रीतीनें चालूं शकतात. नाना प्रकारचे युक्तिप्रधान वादविवाद मराठींत होऊं शकतात. हजारों श्रोत्यांचें मन तल्लीन करून सोडण्याचें वक्तृत्वसामर्थ्य मराठींत आहे. वेदान्त, न्याय, योग इत्यादि गहन विषयांना सुगम करून देण्याची शक्ति मराठीच्या अंगीं आहे. यद्यपि पाश्चात्य पदार्थविज्ञानशास्त्रें व इतर भौतिकशास्त्रें हीं अद्याप मराठींतून चांगलीं सांगतां येऊं शकत नाहींत, तथापि हा दोष मराठीचा नसून तिचा उपयोग पाठशाळांतून या विषयांत केला जात नाहीं म्हणून ही स्थिति आहे. परंतु हळूहळू हाही प्रयत्न होत आहे, व हिंदी भाषांत मराठीची योग्यता या बाबतींत कमी नाहीं हेंही लवकरच सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. सारांश, जर उणीव असेल तर ती लोकांच्या प्रयत्नांची आहे. मी पूर्वीच सांगितलें आहे कीं भाषेला आश्रय विद्वानांचा पाहिजे, व विद्वानांना आश्रय राजाचा पाहिजे. आजपर्यंत विद्वानांनीं मराठीला जसा आश्रय दिला पाहिजे होता तसा दिला नाहीं. मराठीचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश कित्येक वर्षेपर्यंत नसल्याने येथवर स्थिति झाली कीं, आमच्या विद्वानांचें विचार करणें किंवा बोलणेंसुद्धां मराठींत नाहींसें झालें. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं ही दुःस्थिति बदलण्याचा यत्न करून मराठीचें सामर्थ्य लोकांच्या नजरेस आणून दिलें. तेव्हां-पासून विद्वान् लोक मराठीच्या बाजूला वरेंच वळले आहेत. स्वदेशप्रीति व स्वभाषा-

प्रीति यांची सांगड आहे. स्वदेशप्रीतीची ज्योत महाराष्ट्रांत जागृत झाल्यापासून विद्वान् लोकांना मराठी भाषेचें रहस्य व गोडी कळूं लागली आहे. मराठी भाषेचा व्यासंग करणारे विद्वान् लोक पूर्वीपेक्षां आतां पुष्कळ झाले आहेत. यामुळें मराठी ग्रंथकर्त्यांच्या सम्मेलनाची कल्पना उत्पन्न होऊन मराठी साहित्यचर्चा आज आपण करीत आहों.

त्यांतही अत्यंत सुदैवाची गोष्ट म्हटली तर मराठीच्या या साहित्यचर्चेस सन्मान्य राजाश्रय मिळाला आहे ही होय. श्रीमन् सयाजीराव महाराज गायकवाड सरकार यांच्यासारख्या विद्याव्यासंगी व विद्याप्रिय महाराजांच्या आश्रयाखाली यंदांची ही परिषद् व्हावी हें मराठीच्या भावी उत्कर्षाचें सुचिन्ह आहे. महाराजांच्या ज्या अनेक सद्गुणांनीं आज त्यांचें नांव भरतखण्डांत सर्वत्रविश्रुत व प्रिय केले आहे, त्यांत त्यांची विद्येविषयीं अभिरुचि व विद्वज्जनांचा परामर्ष घेण्याची उत्सुकता, हे दोन गुण लोकोत्तर आहेत. मराठी भाषेचा व्यासंग करणाऱ्या लोकांस अशा प्रकारचा पाठिंबा मिळाला आहे याजबद्दल खरोखर आपणांस धन्यता वाटली पाहिजे. गुजराथचेच पूर्वीचे राजे सिद्धराज व कुमारपाल, किंवा धारानगरीचे मुंज व भोज यांची या वेळेस आठवण आल्यावांचून राहत नाही. 'विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जन-परिश्रमम्' या न्यायानें श्रीमंत सयाजीराव महाराजांची विद्वत्ताच ह्या सुप्रसंगाला कारणीभूत झाली आहे हें आम्हांस ठाऊक आहे. सयाजीमहाराजांसारख्या विद्वान् प्रभूपुढें महाराष्ट्रांतील प्रमुख प्रमुख विद्वानांकडून मराठी भाषेची साहित्यचर्चा होत आहे, हें पाहून भोजराजाच्या पाठशाळेची किंवा मुंजराजाच्या परिषदेची कल्पना आपल्यासमोर उभी राहते. अशा प्रकारचे प्रसंग इतिहासांत विरळा दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांचा उपयोग किती आहे हें विस्तारानें सांगणें नको. मराठी भाषेला विद्वानांचा आश्रय व विद्वानांना विद्याप्रिय राजांचा आश्रय मिळाल्यामुळें मराठीची भावि प्रगति चांगली होईल असा मला पूर्ण भरंवसा आहे. ज्या भाषेला ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अलौकिक कृतीनें उदयास आणलें, ज्या भाषेला एकनाथानें आपल्या अमोघ भक्तीच्या ओघानें आळविलें, ज्या भाषेला तुकारामाच्या सरळ सुंदर शब्दांनीं पाटाव नेसविला, ज्या भाषेला रामदासाच्या निसर्गप्रतिभेच्या वाणीनें प्रेमभरित करून सोडिलें, ज्या भाषेला मोरोपंताच्या जोरदार व तेजस्वी उक्तीनें मुकुट घातला, ज्या भाषेला कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेनें गळ्यांत हार घातला, आणि ज्या भाषेला

विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या हस्ते प्रौढ भाषांच्या सिंहा-
सनावर आज वसविलें, त्या भाषेचा भावी उत्कर्ष निश्चित आहे यांत शंका काय ?

तुम्हा संतांचिये सभे । तें उणीवेंसीं ठके उभें ।

तें पूर्ण नोहे तें लोभें । तुम्हासीचि कोपे ॥

सिवतलयाही परिसें । लोहत्वाचिये अवदशे ।

न मुक्तिजे आयसें । तें कोणा वोलू ॥

मराठी गद्यरचना

(मुंबई मराठी-ग्रंथसंग्रहालयाच्या ता. ७।२।१९०९ रोजी झालेल्या

वार्षिक समारंभाचे वेळीं अध्यक्ष या नात्याने केलेले भाषण)

सभ्य गृहस्थ हो ! आजच्या माझ्या व्याख्यानाचा विषय 'मराठी गद्यरचना' हा आहे. यास प्रारंभ करतांना कविकुलगुरु कालिदास याने आपल्या प्रसिद्ध रघुवंश महाकाव्याच्या आरंभी ज्या लहान पण भारदस्त श्लोकाने परमेश्वराचे स्तवन केले आहे, तो श्लोक अवतरणांत घेतल्यास वावगे होणार नाही. " वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ " या श्लोकांत कविश्रेष्ठ कालिदासाने एकंदर ग्रंथरचनेच्या संवंधाने फारच थोडक्यांत दोन तीन सिद्धांत जगतापुढे ठेविले आहेत. 'शब्द आणि अर्थ यांच्याप्रमाणे गाढ संपर्क आहे ज्यांचा अशी जी सृष्टीची मातापितरे पार्वती-शंकर, यांस शब्द आणि अर्थ हेच प्राप्त होण्याकरितां मी नमस्कार करितों.' या वाक्यांत कालिदासाने आपले अनुपम उपमाचातुर्य दाखविले आहे, इतकेच नव्हे, तर ग्रंथरचनेविषयीची आपली स्वानुभवसिद्ध मते मोठ्या खुवीने त्यांत गोंविली आहेत. ती थोड्या विस्ताराने सांगण्याची मी आपली परवानगी घेतों. कारण, हे विवरण माझ्या निबंधाची भूमिकाच आहे असे म्हटले तरी चालेल.

कित्येक लोकांची अशी समजूत आहे कीं, सुंदर भाषा साधली म्हणजे ग्रंथ उत्कृष्ट झालाच पाहिजे. हे मत सर्वथैव अग्राह्य आहे, हे विस्ताराने सांगणे नको. भाषा सुंदर असून अर्थ जर निकृष्ट असेल, किंवा उत्तम वाक्यरचना केली असून विचार जर पोरकट असतील, तर तो ग्रंथरचना कधीही आदरास पात्र होणार नाही. हिऱ्याचा खडाच जर मलीन आहे, तर त्यास अत्युत्तम कोण बसविले म्हणून काय होणार आहे ? सारांश, ग्रंथरचना उत्तम साधण्यास अर्थगांभीर्य अवश्य आहे. नाना प्रकारच्या सर्वमान्य होणाऱ्या कल्पना कवीस सुचल्या पाहिजेत; ग्रंथरचना करण्यास अनेक विषयांची माहिती पाहिजे. तो जितका विद्वान् असेल तितकी त्याची कल्पना-शक्तीही अधिक सतेज होते. कोणत्याही लेखास मान मिळणे तो त्याच्या केवळ भाषासौष्ट्यावर कधीही मिळत नाही, तर त्यांत गोंविलेल्या विचारांच्या उत्कृष्टतेवर

त्याची लोकमान्यता अवलंबून आहे. सारांश, केवळ, शब्दसौष्टव हे ग्रंथरचनाचातुर्याचे एक अंग आहे; आणि म्हणूनच कालिदासाने परमेश्वराची प्रार्थना करतांना नुसते भाषासौष्टव मागितले नसून, भाषा व अर्थ ह्या दोहोंच्या प्रतिपत्तीस त्याने महत्त्व दिले आहे.

वरील भ्रमाच्या उलट कित्येक लोकांचा असा भ्रम आहे की, उत्तम विचार असल्यावर कोणतीही भाषा वापरली तरी चालेल. भाषेच्या नटण्याकडे लक्ष दिल्याने ग्रंथकर्त्याची अर्थाकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति होते. जसा एकादा संभावित विनीत विद्वान् ब्राह्मण साधे, जाडेंभरडें वस्त्र नेसला तरी तो सर्वास पूज्य असतोच; किंबहुना त्याने ऐटदार पगडी घालून रेशीमकांठी धोतरजोडा नेसून ओठ लाल करणारा विडा ग्रहण केला असल्यास त्याजविषयी आपल्या मनांत अनादार उत्पन्न होतो; तशीच भाषा ज्यास्त खुलविल्याने वाचकांच्या मनाची स्थिति होते; हे म्हणणे कांहीं अंशी खरे आहे. ग्रंथरचनेची भाषा जितकी सोपी, सरळ, निर्मळ असेल तितकी चांगली. पण हा सिद्धांत निराळा आहे. याजविषयी जास्त विस्ताराने पुढे बोलेन. येथे एवढेच सांगितले पाहिजे की, वरील सिद्धांतावरून असे निष्पन्न होत नाही की, ग्रंथकर्त्याने भाषेकडे दुर्लक्ष करावे. आपली वस्त्रे प्रावरणे जरी झोकदार नसली तरी स्वच्छ व नीटनेटकी असलीच पाहिजेत. तशी नसतील, तर मलीन वस्त्रे परिधान केलेल्या पण्डितासही थोडा कमी मान द्यावा लागेल. भाषा शुद्ध, गोड, रसाळ वापरण्याकडे ग्रंथकर्त्याचे लक्ष असलेच पाहिजे हे नाकवूल करतां यावयाचे नाही. सारांश, भाषा व अर्थ ही दोन्ही अंगे महत्त्वाची आहेत, व म्हणूनच कालिदासाने दोन्ही अंगे आपल्यास प्राप्त व्हावीं एतदर्थ परमेश्वराची प्रार्थना केली आहे.

वरील दोन्ही अंगांच्या परस्पर महत्त्वासंबंधाने विचार केला तर कदाचित् आपल्यास असे म्हणतां येईल की, भाषासौष्टव हे अर्थगांभीर्याच्या मानाने कमी महत्त्वाचे आहे. असा गौणमुख्यभाव कालिदासाने वरील वाक्यांत फार सुंदर रीतीने दर्शविला आहे. कालिदासाच्या उपमेत लिंगसादृश्यही नेहमी असते हे रसिक वाचकांस ठाऊकच आहे. वाक् हा शब्द स्त्रीलिंगी असून वाचेची उपमा पार्वतीला दिली आहे व अर्थाची उपमा शंकराला दिली आहे. पार्वतीपरमेश्वरांत जसा न्यूनाधिक भाव आहे, तसाच वाक् व अर्थ यांतही आहे. तात्पर्य, अर्थाच्या दृष्टीने वाचेला गौणत्व आहे हे खरे; पण अर्थ आणि वाक् यांतून एकही गोष्ट दुर्लक्ष करण्यासारखी नाही, किंबहुना दोन्ही अंगे अत्यंत महत्त्वाची आहेत. मातापित्यांत जितका गौण व मुख्य

संबंध आहे, तितकाच वाक् आणि अर्थ यांत आहे; म्हणजे कित्येक प्रसंगीं अर्थपेक्षां वाक् हीच वाचकांस मातेप्रमाणें अधिक प्रियकर व प्रेमळ वाटते.

वाक् आणि अर्थ हीं दोन्ही महत्त्वाचीं अंगें आहेत इतकेंच नव्हे, तर, त्यांचा परस्परांशीं इतका निकट संबंध आहे व त्यांचें परस्परांशीं इतकें प्रेम आहे कीं, अर्धनारीनटेश्वराच्या स्थितीस उपमा देण्यास वागर्थसंबंधापेक्षां दुसरा मनोहर पदार्थ कालिदासास सांपडला नाही. शब्द आणि अर्थ हे एकमेकांत इतके गहन गेलेले असतात कीं, त्यांचें पृथक्करण करणें अशक्य आहे. या उपमैंत वेदान्तादि अनेक प्रकारचें रहस्य आहे, तें सांगत वसण्याची जरूरी नाही. येथें एवढेंच सांगितलें म्हणजे पुरे आहे कीं उत्तम विचार व उत्तम भाषा यांचा अव्यभिचारी संबंध मानण्यास हरकत नाही. उत्तम अर्थ मनांत अभिप्रेत असल्याशिवाय उत्तम भाषा यावयाचीच नाही. जे अनेक नामांकित ग्रंथकर्ते आजपर्यंत पृथ्वीतलावर झाले, त्या सर्वांच्या ग्रंथांत भाषासौष्टव व अर्थसौष्टव यांचा असाच संबंध दिसतो. अमुक एक ग्रंथाची भाषा फार उत्तम आहे, परंतु त्यांत अर्थाचें दारिद्र्य आहे, हें विधान संभवत नाही असेही म्हटलें असतां चालेल. याजविषयीं प्रत्येकाचा अनुभवही असा असतो कीं, जेव्हां जेव्हां कोणताही विषय आपल्या डोक्यांत पूर्ण भरलेला असतो, त्या वेळेस ज्या प्रकारची जोरदार भाषा सहज स्फूर्तीनें आपल्यास येते, त्याप्रमाणें इतर प्रसंगीं मुद्दाम आणूं म्हटलें तरी येत नाही. सारांश, भाषा व विषय हीं दोन्ही महत्त्वाचीं अंगें नेहमीं एकमेकांवर अवलंबून असतात. म्हणजे अर्थ उत्कृष्ट आहे, तेथें भाषा उत्कृष्ट स्वतःसिद्ध हजर असते; व उत्कृष्ट भाषा उत्कृष्ट अर्थाशिवाय संभवतच नाही. एका फ्रेंच ग्रंथकारानें म्हटलें. आहे—“There are no beautiful thoughts without beautiful forms and no beautiful forms without beautiful thoughts. It is impossible to detach the form from the idea, for the idea only exists by virtue of the form.” वाक् आणि अर्थ हे ग्रंथरचनेचे मन व आत्मा (mind and soul) आहेत, असें जें दुसऱ्या एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे, त्याचाच भाव वरील कालिदासाच्या उपमैंत आला आहे हें कोणाच्याही लक्षांत येईल.

वाक् व अर्थ हीं दोन्ही महत्त्वाचीं अंगें यत्नसाध्य आहेत किंवा ईश्वराधीन आहेत, ही दुसरी एक विवादाची गोष्ट आहे. उत्तम ग्रंथ करतां येण्यासाठीं विद्वत्ता

व परिश्रम हेच पुरे आहेत, किंवा कांहीं ईश्वरदत्त प्रतिभा पाहिजे ? या प्रश्नाचा निकाल पुष्कळ लोक एकपक्षी करतात, तो वरोवर नाही. परमेश्वरदत्त प्रतिभेशिवाय सुंदर ग्रंथ निष्पन्न होणार नाही ही गोष्ट कवूल केलीच पाहिजे. हल्लीं छापखान्याची कला साध्य झाल्यामुळे अनेक विद्वान् अविद्वान् ग्रंथ लिहितात, निबंध लिहितात, वर्तमानपत्रांतून लेख लिहितात. यामुळे ग्रंथलेखकांची गर्दी झाली आहे, ही गोष्ट खरी आहे. कै. महादेव गोविंद रानडे यांनीं सन १८९८ च्या जुलै महिन्यांत रॉयल एशियाटिक सोसायटीकडे पाठविलेल्या आपल्या मराठी वाङ्मयावरील महत्त्वाच्या निबंधांत सन १८९८ पासून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचें पर्यालोचन केलें आहे, त्यांत त्यांनीं सन १८९९ पासून सन १८४८ पर्यंत एकंदरींत ९१६१ ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याचें लिहिलें आहे. रावसाहेब आगाशे यांनीं याच ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक-समारंभाच्या वेळीं वाचलेल्या आपल्या उत्कृष्ट निबंधांत सदरहु वर्षांपुढील ग्रंथसंख्या काढून घातली आहे, त्यावरून प्रथमावृत्तीची संख्या सुमारे ५००० झाली आहे. इतक्या हजार ग्रंथांत खरे प्रतिभेचे ग्रंथकार थोडे आहेत, याचें कारण तरी हेंच होय. पूर्वाचार्यांचेही असेंच मत आहे. आरिस्टाटलानें रूपकामुळे भाषेस चांगला जोर येतो असा नियम देतांना असा शेर दिला आहे कीं, उत्तम रूपकें कशीं योजावीं हें नियमावरून शिकतां येणार नाही, तें परमेश्वरदत्त प्रतिभेनेंच येईल. सारांश, कालिदासानें वागर्थप्रतिपत्तीकरितां सर्व जगत् उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वराकडेच धांव घेतली आहे ती उगीच नाही. ज्याच्या इच्छामात्रेंकरून अगाध महासागर, अत्युच्च पर्वत, लांब लांब नद्या, परम तेजस्वी विद्युत्, अत्यंत रमणीय वनस्थली, व अनेक सुंदर प्राणी उत्पन्न झाले आहेत, त्याच परमेश्वराच्या कृपेनें सर्व लोकांस आपल्या कल्पनांनीं व शब्दांनीं आनंदित करून टाकणारी, रडविणारी, किंवा वीरश्री उत्पन्न करणारी प्रतिभा प्राप्त होते, ही गोष्ट सिद्ध करण्यास आणखी जागा अडविली पाहिजे, असें मला वाटत नाही.

सुंदर भाषा लिहितां येणें व हृदयंगम विषय असणें, हें जर सर्वथैव परमेश्वरानें दिलेल्या प्रतिभेवर अवलंबून आहे, तर पुढील सर्व खटपटच मिटली व या निबंधाचा पायाच खचला असें सकृद्दर्शनीं आपल्यास वाटेल. परंतु माझ्या वरील प्रतिपादनाचा असा आशय नाही. शास्त्र व व्यासंग ह्यांची आवश्यकता नाही असें माझे म्हणणें नाही; किंबहुना, यासंबंधानें एकपक्षी मत नसावें हें मीं पूर्वीच सांगितलें आहे. बहुतेक वादांचा निर्णय याप्रमाणेंच असतो. दैव आणि प्रयत्न यांच्या वादांत

ज्याप्रमाणें आपल्यास दोहोंचेंही प्राधान्य मानावें लागतें, ज्याप्रमाणें दैव अनुकूल असलें तरी प्रयत्न करणें हें इष्ट व जरूर आहे, त्याचप्रमाणें निसर्गसिद्ध प्रतिभेच्या जोडीस शास्त्र व व्यासंग यांचीही मदत असलीच पाहिजे. खाणींतून उत्तम हिरा निघाला तरी त्याजवर झिलई देऊन पैलू पाडिले म्हणजे त्याचें तेज द्विगुणित होतें हें आपल्यास ठाऊकच आहे. कोणत्याही विद्येचा तरी असाच उत्कर्ष होतो. मूळची बुद्धीची किंवा इतर तऱ्हेची योग्यता, व शास्त्र आणि व्यासंग यांची साथ, या तीन गोष्टींवांचून कोणत्याही विद्येस तेज येत नाही. गाणारा जर चांगल्या गुरूजवळ शिकला नाही, किंवा चांगला गुरु मिळूनही तो रात्रंदिवस त्या विद्येचें परिशीलन करणार नाही, तर त्याला परमेश्वरानें मधुर कंठ दिला असला तरीही त्याच्यानें हजारों लोकांस तल्लीन करून सोडतां येणार नाही. अलवत्ता मूळची ईश्वरदत्त योग्यताही पाहिजे हें निर्विवाद आहे; ही गोष्ट अनेक लोक विसरतात म्हणूनच मी या गोष्टीचा आरंभीं उल्लेख करितों. मराठींत अद्याप अनेक उत्तम ग्रंथ निर्माण झाले नाहीत याचें कारण बऱ्याच अंशीं या गोष्टींत आहे, हें आपण विसरतां कामा नये. परंतु आपणांस निराश होण्याचें कारण नाही. इतर देशांकडे पाहिलें, तर आपणांस हेंच दिसून येईल कीं, निसर्ग-प्रतिभाशाली कवि किंवा ग्रंथकार हे पुष्कळ किंवा हमेशा उत्पन्न होतात असें नाही. कुलिनान हिरा किंवा कोहिनूर हिरा हा कित्येक शतकांनीं सांपडतो. तेव्हां या गोष्टीचा विचार करितांना आपणांस कोणत्याच तऱ्हेनें निराश होण्याचें कारण नाही. किंवाहुना उलट पक्षीं आपल्या महाराष्ट्रीयीयांस यासंबंधानें उमेद वाळगण्यास सबळ कारण आहे. आपला पूर्वेतिहास पाहतां या देशास सरस्वतीजन्मभू असें प्राचीन संस्कृत पण्डितांनीं नांव दिलें आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, वामन, मोरोपंत इत्यादि अनेक प्रतिभायुक्त साधु या महाराष्ट्रांत प्राचीन काळांत होऊन गेले, व अलीकडेही कृष्णशास्त्री, विष्णुशास्त्री इत्यादि अनेक गद्यग्रंथकारही येथेंच निपजले आहेत. सारांश, या देशांत हिऱ्याच्या खाणी आहेत यांत संशय नाही. तेव्हां उत्तम रत्नें महाराष्ट्रांत यथावकाश निपजलींच पाहिजेत.

प्रतिभा, शास्त्र व व्यासंग हे तीन विद्योत्कर्षांचे हेतु मीं येथवर वर्णन केले. त्यांपैकीं प्रतिभा ही ईश्वराधीन आहे. व्यासंग ज्याचा त्यानें करावयाचा आहे. यास दुसऱ्याची मदत नको किंवा दुसऱ्याच्या मदतीवर तो अवलंबून नाही; व्यासंग करण्याची आवड, त्याची हौस, ज्याची त्यास पाहिजे. नाना फडणीस हल्लींही आहेत, परंतु त्यांचा गुणोत्कर्ष होण्यास अवकाश नाही, असें कित्येक कधीं कधीं म्हणत

असतात; पण तशी स्थिति या विषयाची नाही; कारण, परिस्थितीही गद्यग्रंथरचनेस बरीच अनुकूल आहे, हें मी पुढें लवकरच दाखविणार आहे, असो. प्रतिभा ईश्वराधीन व व्यासंग व्यक्त्याधीन असल्यामुळे येथें बोलण्याचा किंवा विचार करावयाचा विषय म्हटला म्हणजे शास्त्र हा होय. गद्यरचना कशी करावी किंवा असावी, आजपर्यंतच्या उत्कृष्ट गद्यग्रंथकारांनी आपले ग्रंथ सुंदर करण्याकरितां काय काय तजविजी योजल्या किंवा त्यांच्या ग्रंथांत साहजिक दृष्टीस पडतात, यांजविषयी विचार करणें उपयुक्त आहे; व या दिशेनें यद्यपि फुटकळ रीतीनें यापूर्वी कित्येक निबंधकारांनी प्रसंगोपात्त लिहिलें आहे, तथापि मुख्यतः याच विषयावर दहापांच विचार आपल्यासमोर मांडल्यास ते आपणांस कांहीं नवीन व कांहीं मनोरंजक वाटतील असें समजून हा विषय मी घेतला आहे.

ग्रंथरचनेचे पद्य व गद्य असे मुख्य दोन भेद आहेत हें आपल्यास ठाऊकच आहे. गद्यरचनेंत व पद्यरचनेंत बराच भेद आहे, ही गोष्ट प्रथमतः आपल्यासमोर ठेविली पाहिजे. हा विषय फार महत्त्वाचा व वादग्रस्त आहे. यासंबंधानें संस्कृतांतील अलंकारशास्त्रकर्त्यांची मोठी चूक झाली आहे, असें निदान मला वाटतें. 'रसात्मकं काव्यं' ह्या व्याख्येंत गद्य व पद्य या दोहोंचाही अन्तर्भाव होतो, हें कबूल आहे. कवित्व जसें पद्यांत दृष्टोत्पत्तीस येतें तसें गद्यांतही येतें यांत संदेह नाही. कवित्व शब्दाचा मूळचा खरा अर्थ पाहिला तर तो शब्द गद्य व पद्य या दोहोंसही लागू पडेल. परंतु गद्यरचनेच्या व पद्यरचनेच्या बाबतींत कांहीं भेद न मानण्यांत संस्कृत ग्रंथकारांची जी चूक झाली तिला दोन तीन कारणें झालीं. त्यांपैकी कवित्व, काव्य इत्यादि शब्दांचा मूळ अर्थ बाजूस राहून त्यांचा रूढ अर्थ पद्यबद्ध ग्रंथ असा झाला, हें एक मुख्य कारण असावें, असें मला वाटतें. कविता, काव्य इत्यादि शब्दांच्या उपयोगानें जो भ्रम लोकांमध्ये उत्पन्न झाला त्याचा येथें उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. काव्य शब्दाचा असा संदिग्ध उपयोग इंग्रजींतही कधीं कधीं करितात. Poetry हा शब्द असाच कधीं कधीं इंग्रजींतही वापरतात व तेणेंकरून आधुनिक विद्वानांचीही त्या बाबतींत चूक होते असें मला वाटतें. व अशा चुकीस कविवर्य वर्ड्सवर्थ यांच्या मताचा कांहींसा दुजोरा कित्येक अयोग्य रीतीनें घेतात. असो. गद्य आणि पद्य यांत महत्त्वाचा भेद आहे ही गोष्ट आपण विसरतां कामा नये. गद्य व पद्य यांत रचनाभेद आहे, इतकेंच नव्हे, तर त्यांचा मुख्य हेतूही निराळा असतो. गद्याचा हेतु मुख्यतः मनुष्याच्या विचारशक्तीला जागृत करणें हा असतो व पद्याचा हेतु मनुष्याच्या कल्पना-

शक्तीला संबोधण्याचा असतो. गद्याचा संबंध मनुष्याच्या मेंदूशी आहे, तर पद्याचा संबंध त्याच्या हृदयाशी आहे. बोध हा गद्याचा मुख्य उद्देश आहे; पद्याचा मुख्य उद्देश आनंद हा आहे. चित्तवृत्ति तल्लीन करणे हे जर पद्याचें मुख्य लक्ष्य आहे तर गद्याचें मुख्य लक्ष्य श्रोत्यांचें किंवा वाचकांचें मत आपल्या मताकडे वळविण्याकडे असतें. असे भिन्न हेतु असल्यामुळे साहजिक गद्यरचनेचे नियम पद्यरचनेच्या नियमांहून भिन्न असलेच पाहिजेत. बोलणें आणि गाणें यांत जसा गतीचा भेद आहे त्याप्रमाणें, गद्य व पद्य यांमध्ये रचनेचा भेद आहे. गाणारानें कितीही सरळ गाणें म्हटलें तरी अर्थपेक्षां त्याचें अधिक लक्ष स्वरशुद्धीकडे असलें पाहिजे. बोलणाराचें लक्ष्य स्वराकडे कमी किंवा वहुना बिलकूल नसून अर्थाकडे असतें. नृत्य करणाराचें लक्ष्य गतीच्या लालित्याकडे असलेंच पाहिजे; नसल्यास त्याच्या कृतीपासून आनंद होणार नाही. तेंच चालणाराचें लक्ष्य जर आपल्या गतीकडे असेल तर त्याचें चालणें सरळ स्वाभाविक होणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर लोकांस त्याच्या चालण्याकडे पाहून हंसूं येईल. याचप्रमाणें गद्यग्रंथकार जर आपल्या पदलालित्याकडे विषयसौष्ट्यापेक्षां अधिक लक्ष्य देईल तर त्याचा ग्रंथ कधीही मान्य होणार नाही, सरस वाटणार नाही व त्याचा हेतु सिद्धीस जाणार नाही. या विषयासंबंधानें लोकांचा बराच गैरसमज असतो म्हणून गद्यपद्याच्या हेतूंचा भेद व तेणेंकरून त्यांच्या रचनेच्या नियमांत उत्पन्न होणारा भेद सहज आपल्या लक्षांत येण्याकरितां एक उदाहरण सांगतो. इतिहास हा एक गद्य वाङ्मयाचा मोठा महत्त्वाचा भाग आहे. गद्यपद्यांत असणारा मुख्य भेद आपल्या प्राचीन काव्यशास्त्रकारांच्या लक्षांत न आल्याकारणानें जितके प्राचीन ऐतिहासिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत, तितके पद्यमय आहेत. महाभारत, रामायण हे ग्रंथ इतिहास म्हणून प्रथम लिहिले गेले होते हे निर्विवाद आहे. राजतरंगिणी हा ग्रंथ तर प्रतिपदोक्त केवळ ऐतिहासिक आहे. परंतु तो पद्यमय असल्याकारणानें त्याची ऐतिहासिक किंमत किती तरी कमी झाली आहे. इतिहासाचा मूळ हेतु ज्या अनेक घडामोडी मनुष्याच्या चरित्रांत होतात, त्या यथासांग व यथाभूत वर्णन करून तदनुषंगानें मनुष्यास भावी आचरणासंबंधानें बोध करणे किंवा योग्य तऱ्हेनें विचार करण्यास लावणे, हा आहे. हा हेतु तो ग्रंथ पद्यमय झाल्यानें मागे पडतो. आणि म्हणूनच आपले जुने ऐतिहासिक ग्रंथ जितके उपयुक्त असावे तितके नाहीत. पद्यांत इतिहास लिहिण्याची चाल कोणत्याही पाश्चात्य देशांत पडली नाही, ह्याचें कारण पुढें मी सांगणार आहे.

गद्याचा मुख्य हेतु मनुष्यास बोध करून वळवणे हा आहे, हें प्राचीन ग्रीस देशांतील विद्वानांस त्या देशाच्या विशेष परिस्थितींत समजल्यामुळे गद्यरचनाशास्त्राच्या अभ्यासास प्रथम ग्रीस देशांत प्रारंभ झाला. ग्रीस देशांत, विशेषतः आथेन्स येथें, प्रजासत्ताक राज्य असून सर्व लोकांसमोर राज्याच्या कारभाराची चर्चा होत असे. याशिवाय व्यवहाराचाही न्याय अनेक न्यायाधीशांसमोर होत असल्याकारणानें, वादी प्रतिवादी यांच्यातर्फें भाषण करून न्यायाधीशांचें मत आपल्या बाजूकडे वळविण्याचा धंदा म्हणजे वकिलीचा धंदा, हा ग्रीस देशांत साहजिकच उत्पन्न झाला. राजसभेंत किंवा न्यायसभेंत बहुजनांचें मत आपल्या बाजूकडे वळविण्याकरितां वक्तृत्वकलेची साहजिकच आवश्यकता उत्पन्न झाली. वक्त्याला गद्यांतच बोललें पाहिजे हें उघड आहे. शिवाय अशा वक्त्याचा हेतु केवळ श्रोत्यांस आनन्दविण्याचा नसून त्यांच्या विचारशक्तीला संतोषवून त्यांचीं मते आपल्याकडे ओढण्याचा असतो; यामुळे वक्तृत्वकला ग्रीस देशांत वाढूं लागली. खर्च वांचविण्याकरितां हळू हळू वादीप्रतिवादी वक्तृत्वकलेंत निपुण झालेल्या लोकांपासून लेखी भाषणेंही घेऊं लागले. राज्यव्यवस्थेचीं सूत्रें सर्व जनसमूहाच्या हातांत असल्यामुळे चांगल्या इतिहासाची जरूरी पडून त्याची उत्पत्ति होऊं लागली. याशिवाय ग्रीक लोकांत तत्त्वज्ञानाचा विचारही फार दूरवर गेल्यामुळे तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथही गद्यांत होऊं लागले. सारांश, न्याय, राज्यकारभार, इतिहास व तत्त्वज्ञान या अनेक दिशांनीं गद्यरचना ग्रीस देशांत वाढली व गद्यरचनाशास्त्राची माहिती करून त्या शास्त्राचा अभ्यास ग्रीस देशांत होऊं लागला.

आरिस्टाटलच्यापूर्वीही ग्रीस देशांत कित्येक प्रसिद्ध शास्त्रकार झाले त्यांत अँटिफान याचें नांव प्रसिद्ध आहे. हा वक्तृत्वशास्त्र शिकवीत असे, इतकेंच नव्हे, तर तो आथेन्स येथील पहिला नामांकित वक्ता होता. इ० स० पूर्वी ४२९-४११ पर्यंत त्यानें अनेक भाषणें तेथील कोर्टांपुढें करण्याकरितां लोकांस लिहून दिलीं. त्यानंतर इसाक्रेटिस याचें नांव या शास्त्रासंबंधानें प्रसिद्ध झालें. याची गद्यरचना निराळ्या तऱ्हेची होती. यानें गद्यरचनेचे मुख्य अलंकार कोणते, हें प्रथम निदर्शित केलें. अनेक वक्ते व लेखक आपल्या शाळेंत तयार केले. इ० स० पूर्वी ३९० पासून ३४० पर्यंत हा शिकवीत होता. प्रख्यात ग्रीक तत्त्वज्ञानी प्लेटो हा याच्या शाळेंत शिकला. यानंतर आरिस्टाटलचें नांव प्रसिद्ध आहे. Rhetoric म्हणजे वक्तृत्वशास्त्र किंवा गद्यरचनाशास्त्र यावर यानें जो ग्रंथ लिहिला आहे तो जगप्रसिद्ध आहे. नामांकित ग्रीक ग्रंथकारांच्या ग्रंथांवरून गद्याचे हेतु काय, त्याचीं स्वरूपें किती आहेत, त्यास

सौंदर्य आणण्याचे कोणते उपाय आहेत वगैरे विषयांचें तत्त्ववेत्त्याला साजेल असें विवेचन याच्या ग्रंथांत आहे. सारांश, इ० स० पूर्वी ३२० च्या वेळीं गद्यरचनेचें शास्त्र ग्रीस देशांत पूर्णतेस पोचलें. यानंतर या शास्त्राचा विशेष अभ्यास रोमन लोकांनीं केला. रोमन लोकांत आथेन्सप्रमाणेंच प्रजासत्ताक राज्य असल्यामुळें वक्तृत्व-कला चांगल्या ऊर्जित स्थितींत होतीच; त्यांत ग्रीस देश त्यांनीं जिंकल्यावर तेथील उत्कृष्ट ग्रंथांची च ग्रंथरचनेच्या शास्त्राची त्यांस साहजिक ओळख झाली. यामुळें या-पुढील दोन शतकांत कित्येक नामांकित ग्रंथकार रोमन लोकांत झाले. त्यांत इतिहासकार सिसरो याचें नांव या निबंधांत सांगितलें पाहिजे. त्यानें वक्तृत्वशास्त्रावर ग्रंथ केला आहे; इतकेंच नव्हे, तर हा स्वतः प्रसिद्ध वक्ता होता. याचे गद्यग्रंथ आजमितीसही सर्वमान्य आहेत. यानंतर या शास्त्राच्या संबधानें किंटिलीयन याचेंही नांव नमूद करण्यासारखें आहे. रोमन राज्यांत प्रजासत्ताक राज्य लवकरच नाहीसें होऊन बादशाही राज्य झालें, यामुळें या कलेच्या उगमस्थानाचें एक अंग नाहीसें झालें. तत्रापि न्यायासनासमोर या कलेची वरीच जरूरी असे; व कित्येक बादशाह विद्याप्रिय झाल्यामुळें कांहीं शतकेपर्यंत आथेन्स येथें या शास्त्राचें विद्यापीठ चालत होतें. त्यांत वाङ्मयात्मक व न्यायसंबंधीं, किंवा Literary व Forensic, अशा दोन शाखा असत. कित्येक चांगले चांगले ग्रंथकार तसेंच वकील या विद्यापीठांतून बाहेर पडत असत.

ग्रीस व रोम येथील ग्रंथसमूहाचा व त्यांतील विद्येचा पगडा युरोपीय राष्ट्रांवर पडल्यापासून युरोपखंडांतही गद्यरचना वरीच प्रगल्भ दशेस येऊं लागली. त्यांतल्या त्यांत अठराव्या शतकापासून राजकीय संस्थेंत प्रजासत्ताक तत्त्वांचा शिरकाव झाल्या-मुळें वक्तृत्वकलेस चांगलीच जागा मिळाली. खास इंग्लंड देशांत पार्लमेंटची 'हाउस ऑफ कामन्स' ही शाखा जोरदार झाल्यामुळें तेथें उत्तमोत्तम वक्ते निपजूं लागले. तसेंच, इंग्लंडांतील न्यायाची धरती वरीच रोमन लोकांच्या धर्तीवर असल्यामुळें न्यायासनासमोरही वक्तृत्वाचा उपयोग होत असे, हें उघड आहे. पिट्, बर्क, शेरिडन वगैरे नामांकित वक्ते या सुमारास झाले. १८ व्या व १९ व्या शतकांत जे अनेक गद्यग्रंथकार इंग्लंडांत उत्पन्न झाले, त्या सर्वांचा नामनिर्देश करणें म्हणजे आपला अमूल्य वेळ घेणें आहे. तथापि बेकन, गोल्डस्मिथ, अँडिसन्, जॉन्सन् इत्यादि निबंधकार; डिकेन्स, स्कॉट, थाकरे इत्यादि कादम्बरीकार; व मेकाले, गिवन वगैरे इतिहासकार यांचा नामनिर्देश करणें वाजवी आहे. कारण गद्यरचनेचे हे आचार्य

आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांच्या गद्यग्रंथांचा रसास्वाद जोंपर्यंत इंग्रजी भाषा जिवंत आहे तोंपर्यंत ती भाषा जाणणारे आनंदानें घेतील. असो. याच परिस्थितीनें व याच काळांत फ्रेंच, जर्मन व इटालियन या सुसंस्कृत भाषांतही उत्तमोत्तम गद्यग्रंथकार निपजले आहेत. परंतु त्यांजविषयीं प्रत्यक्ष माहितो नसल्यानें मी येथें कांहीं जास्त सांगत नाहीं.

पाश्चात्य देशांवरून नजर काढून आपण आपल्या हिंदुस्थान देशाचा प्राचीन इतिहास पाहिला, तर सकृद्दर्शनीं असें वाटतें कीं, आपल्या देशांत वक्तृत्वकलेचा व वक्तृत्वशास्त्राचा उदय झाला नाहीं. ज्या बुद्धिशाली आर्यांची कल्पनाशक्ति व्याकरण, न्याय, मीमांसा, तर्क, पदार्थविज्ञान इत्यादि अनेक महत् विषयांत अव्याहत अवगाहन करित होती, त्या प्राच्य आर्यांत वक्तृत्वकलेला स्फूर्ति सांपडूं नये हें एक मोठें आश्चर्यच वाटतें. विष्णुशास्त्र्यांनीं अनुमानावरून, प्राचीन काळीं आपल्या लोकांतही या कलेचा उदय झाला असलाच पाहिजे, असें आपलें मत एका निबंधांत दिलें आहे. परंतु प्रत्यक्ष उदाहरण देतां येत नाहीं याबद्दल त्यांनीं दिलगिरी दाखविली आहे. आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत उत्तम गद्याचें अप्रतिम उदाहरण असून तें शास्त्रीबोवांच्या नजरेंतून कसें चुकलें ह्याचें आश्चर्य वाटतें. माझ्या मते प्राचीन काळीं ज्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलण्यांत येत होती, त्या वेळेस या कलेंत निष्णात लोक उत्पन्न झाले; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या उत्तम गद्यरचनेचे कांहीं कांहीं भाग अद्याप अवशिष्ट आहेत, व हे भाग इतके सुंदर आहेत कीं, त्यांची वरोवरी करणारे ग्रंथ दुसऱ्या कोणत्याही भाषेंत सांपडणार नाहीत. ज्या उपनिषदांनीं विषय गहन असूनही आपल्या मनोहर व ओजस्वी भाषेनें जर्मन पंडित शोपेनोर यास तल्लीन करून सोडलें तीं उपनिषदे, विशेषतः छांदोग्य आणि बृहदारण्य हीं उपनिषदे, प्राचीन आर्यांच्या गद्यलेखनचातुर्याची साक्ष हजारों वर्षे पटवीत आहेत. हे ग्रंथ दैवी आहेत अशी जी आमची समजूत आहे ती नुसती धर्ममूलक नसून, त्यांचें अप्रतिम भाषासौष्टव ही समजूत दृढ करण्यास कारणीभूत झालें आहे, असें मानलें तरी चालेल. असो. सदरहू ग्रंथ जितके जितके वाचावे, तितके तितके ते मनाला आल्हादित करितात व भाषेचें सामर्थ्य काय आहे हें आपणास पदोपदीं दाखवितात. ह्या ग्रंथांचें नीट परिशीलन केलें, तर हेंही दिसून येईल कीं, गद्यरचना सोज्वल करण्याचे जे नियम आरिस्टाटलप्रभृतींनीं शोधून काढले आहेत, त्या नियमांचें विश्वव्यापित्व कसें आहे हें या ग्रंथांवरूनही दिसतें. या ग्रंथांचा दाखला कित्येक नियमांचा उल्लेख करितांना मी

पुढें घेणार आहें. सारांश, साधुत्व जसें सर्व ठिकाणीं एकच असतें, सर्व देशांत जसें मनुष्याचें हृदय एक असतें, देव जसा सर्व ठिकाणीं एकच आहे, त्याचप्रमाणें मनुष्याला आल्हाद देणारें ग्रंथरचनाचातुर्यही सर्व ठिकाणीं एकच आहे.

उपनिषदें हीं ब्राह्मणांपैकीं भाग आहेत. ब्राह्मणग्रंथ सर्व गद्यमय आहेत. हें गद्यवाङ्मय धार्मिक संबंधाचें आहे व शिवाय वैदिककाळांतलें आहे. ग्रामुळें त्याचा परिचय फार थोड्यांस असतो. या सर्व गद्यवाङ्मयाची गद्यदृष्टीनें किती योग्यता आहे, हें मला सांगतां येत नाहीं; पण एवढी गोष्ट निश्चित आहे कीं, या वेळचें धार्मिक व ऐतिहासिक गद्य वाङ्मय वरेंच मोठें असलें पाहिजे. हा काळ फार जुना आहे. पाश्चात्य विद्वान् लोक उपनिषदांचा काळ फार अलीकडचा म्हणजे सुमारें इ० स० पूर्वी ३०० चा काळ मानतात. पण ही त्यांची समजूत चुकीची आहे. या गोष्टीच्या समर्थनार्थ एकच गोष्ट सांगणें पुरे आहे व ती आपल्या विषयाच्या संबंधानें फार महत्त्वाची आहे. ती ही कीं, कोणत्याही भाषेंत गद्यवाङ्मय तयार होण्यास ती भाषा त्या वेळेस बोलण्यांत वापरली जात असली पाहिजे. कोणत्याही मृतभाषेंत गद्यवाङ्मय वाढवणें किंवा उच्च दर्शेस पोचणें शक्य नाहीं. गद्याचा हेतु, प्रारंभीं मीं सांगितल्याप्रमाणें, श्रोत्यांचें किंवा वाचकांचें मन वळविणें हा असतो. जोपर्यंत मनुष्य ज्या भाषेंत बोलतो त्या भाषेंत आपण त्याच्याशीं बोलत नाहीं, किंवा त्याला विषय समजून सांगत नाहीं, तोपर्यंत त्याचें अन्तःकरण व विचारशक्ति हीं आपल्यास कशीं वेधून घेतां येतील ? छांदोग्य किंवा बृहदारण्य उपनिषदें वाचूं लागलें म्हणजे आपल्यास तत्काळ असें वाटतें कीं ग्रंथकार आपल्याशीं आपल्या अगदीं नेहमींच्या बोलत्या वाणीनें बोलत आहे. हीं दोन्ही उपनिषदें समग्र वाचलीं तर दोन शब्दांचे-सुद्धां केलेले समास पांचपंचवीसदेखील आढळणार नाहींत. सारांश, या उपनिषदांच्या भाषेंत जो जोर आहे, त्याचें खरें कारण हेंच आहे कीं, संस्कृत भाषा त्या वेळेस बोलत असत. हिंदुस्थानांतील प्राचीन आर्यांची सुधारणा किती जुनी आहे याची कल्पना करण्यास एवढीच गोष्ट पुरे आहे. ग्रीस देशांत ग्रीक भाषा बोलत होते त्या वेळेस त्या भाषेंत जें वाङ्मय उत्पन्न झालें, त्याचें संकलन आरिस्टाटल यानें इ० स० पू. ३२० चे सुमारास आपल्या Rhetoric नामक ग्रंथांत केले. या वेळेपूर्वीं दोन शतकांचे सुमारास बुद्ध झाला. बुद्धाच्या वेळेस संस्कृत भाषा मृत होती. फक्त विद्वान् लोक संस्कृत भाषेंत विद्यालयांतून बोलत होते. जनसमूहाच्या भाषा प्राकृत होत्या. जनसमूहाला उपदेश करणें मृतभाषेंत शक्यच नव्हतें; आणि मृत

भाषेंतील उपदेश मनावर कधीही ठसत नाहीत हे मी पूर्वी सांगितलेच आहे. यामुळे बुद्ध, जिन इत्यादि नवीन धर्मप्रतिपादकांस जनभाषेचाच आश्रय करणे जरूर पडले. सारांश, उपनिषदे जर धडधडीत बोलत्या भाषेत लिहिली आहेत असे त्यांच्या भाषेच्या सरणीवरूनच सिद्ध होत आहे, तर हे ग्रंथ बुद्धापूर्वी कित्येक शतके लिहिले गेले असले पाहिजेत. संस्कृत भाषा ज्या वेळेस बोलली जात होती, त्या वेळेस राज्यव्यवस्थाही कित्येक ठिकाणी प्रजासत्ताक होनी, हे ब्राह्मणांवरून व बौद्ध ग्रंथांवरून दिसते. धर्म व तत्त्वज्ञानाचे वादविवाद तर लोकांस अत्यंत प्रिय असत, हे जनकयाज्ञवल्क्यादिकांच्या संवादावरून सिद्ध आहे. सारांश, संस्कृत भाषा बोलत असत, त्या वेळेस वक्तृत्वकलेची बरीच जरूरी होती, व त्या कलेचा अभ्यासही कांहीं काळपर्यंत होत होता, असे माझे मत आहे. महाभारतातील शांतिपर्वात जनक-सुलभासंवाद आहे, त्यातील भाषणे इतकी खूबीदार आहेत की, प्लेटोच्या डायलॉगची तेथे आठवण होते. सुलभेने भाषण कसे असावे याजविषयी पांचसात श्लोकांत वर्णन केले आहे, त्यावरून हल्लींच्या साहित्यशास्त्राचा त्या वेळेस मागमूसही नव्हता असे दिसते; व त्यांत सांगितलेले पारिभाषिक शब्द हल्ली उपलब्ध असलेल्या काव्यशास्त्रातील शब्दांहून अत्यंत भिन्न आहेत. सारांश, ज्या वेळेस संस्कृत भाषा आर्यावर्तात बोलत होते, त्या काळी—तो काळ निदान बुद्धाच्या पूर्वीचा म्हणजे इ० स० पूर्वी ६ व्या शतकापलीकडील निश्चयाने होय—वक्तृत्वकला व गद्यरचनाशास्त्र प्राचीन आर्यांत होते, याजबद्दल मला मुळीच शंका वाटत नाही.

यानंतरच्या काळांत संस्कृत भाषा मृतस्थितीत होती. बौद्धादि परकीय धर्मांचे ग्रंथ पाली, मागधी, महाराष्ट्री इत्यादि प्राकृत भाषांत आहेत, ते साहजिकच गद्य आहेत. परंतु जनसमाजाचा मोठा भाग आर्यधर्मीय होता, त्यांच्यांत प्राकृत भाषांना सन्मान्य स्थान मिळाले नाही. कारण, विद्वत्ता आणि जनभाषा यांची या काळांत ताटातूट होती. विद्वान् लोक संस्कृताचा अभ्यास करीत व संस्कृतांत बोलत; सामान्य जनसमूह प्राकृत भाषा बोलत. वेदव्यतिरिक्त आपल्या येथे जेवढे संस्कृत वाङ्मय हल्ली उपलब्ध आहे, तितके सर्व या काळांतले आहे. याच्या निदर्शनार्थ एखादे संस्कृत नाटक घेतले तरी पुरे आहे. कोणत्याही संस्कृत नाटकांत स्त्रिया संस्कृत बोलत नाहीत, प्राकृत बोलतात. कारण, देशस्थिति तशीच होती. संस्कृत भाषा मृत असून केवळ विद्वानांच्या तोंडांत किंवा लेखणीतच ती राहिली होती. जी भाषा स्त्रिया बोलत नाहीत, ती भाषा जिवंत नव्हे हे निर्विवाद आहे. अशा काळांत झालेल्या

चाङ्मयांत गद्याचा उत्कर्ष होणे कसें संभवेल ? या काळांत रचलेल्या काव्यनाटकादि ग्रंथांचें शास्त्रीयदृष्ट्या परीक्षण संस्कृत पंडितांनी कुशाग्रबुद्धीनें केले ही गोष्ट निर्विवाद आहे. काव्य कशास म्हणावें, काव्य आनंद कां देतें, रस किती आहेत, काव्याचे अलंकार कोणते, भाषेच्या रीति किती आहेत, इत्यादि अनेक प्रश्नांचें फार मार्मिक रीतीनें संशोधन झालें. यामुळे संस्कृतांत अलंकारशास्त्र फारच वरच्या पायरीला जाऊन पोचलें आहे. त्यांत मम्मटाचा काव्यप्रकाश हा ग्रंथ सर्वमान्य व प्रसिद्ध आहे; परंतु या अलंकारशास्त्राचा अभ्यास केवळ काव्याच्याच परिशीलनानें झाला. संस्कृत भाषा मृत झाल्यानें खरे ग्रंथकार निर्माण झाले नाहींत; यामुळे, आरिस्टाटलापुढें ज्याप्रमाणें थुसिडायडीस, डिमास्थनीस, प्लेटो वगैरे प्रतिभाशाली ग्रंथकर्त्यांच्या गद्यकृति होत्या, त्याप्रमाणें इकडील अलंकारशास्त्रकर्त्यांपुढें नव्हत्या. यामुळे गद्याचें खरें स्वरूप व त्याची खरी सरसता यांजविषयीं आलंकारिकांच्या ग्रंथांत उल्लेख नाहीं. वैदिक काळांत असलेलें गद्यशास्त्र, त्याजवर सूत्रग्रंथ उत्पन्न झाल्यामुळे व संस्कृत भाषा प्रचारांतून गेल्यामुळे, साहजिकच लुप्त झालें. यामुळे, अवैदिक संस्कृत वाङ्मयांत पद्य व गद्य असा निराळा भेद शास्त्रकारांनीं ठेविला नाहीं, व दोहोंस एकच नियम लागू आहेत असा त्यांचा समज झाला. या काळांत थोडे गद्यनिबंधकार झाले, त्यांचे ग्रंथही याच कल्पनेनुसार झाले आहेत. हल्लीं उपलब्ध असलेल्या सर्व संस्कृत गद्यग्रंथांत वाणाची कादम्बरी श्रेष्ठ आहे हें प्रसिद्धच आहे. वाणाची कादम्बरी याच समजुतीप्रमाणें लिहिली गेली असल्यामुळे तींत पद्याला योग्य अशी भाषासरणी व अलंकार उपयोगांत आले आहेत. त्यामुळे वाणाचें गद्य हें एक पद्यमय काव्यच झालें आहे. असें जरी आहे, तरी वाणाची प्रतिभा विलक्षण होती व त्याचा पुत्रहि 'बापसे बेटा सवाई' या म्हणीला अन्वर्थ करणारा होता; म्हणून त्या उभयतांच्या कृतींत गद्याचें खरें रहस्य ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतें हें मी प्रसंगोपात्त पुढें आपल्यास दाखविणार आहे.

विद्वानांस मृतभाषेंत गद्यग्रंथ लिहिणें शक्य नव्हतें. जिवंत भाषा हातीं धरण्याची त्यांस इच्छा नव्हती. अशा प्रकारची स्थिति हिंदुस्थानांत निदान हजार पंधराशें वर्षे राहिली. त्याचें कारण बौद्ध धर्माचें प्राबल्य होय. हें प्राबल्य कमी झाल्यावर विद्वानांस साहजिक देशी भाषेंत जनसमूहास उद्देशून लिहिण्याची स्फूर्ति झाली; व देशी भाषांतील वाङ्मयास प्रारंभ झाला. ज्ञानेश्वरापासून, किंबहुना त्याच्या-पूर्वीपासून मराठींत ग्रंथरचना होऊं लागली. परंतु ग्रंथाचा विषय धार्मिक असल्या-कारणानें व जुनें वाङ्मयही पुष्कळसें पद्यमय असल्यामुळे गद्यापेक्षां पद्यरचनेकडे

विशेष कल होता. याचें आणखीही एक कारण असें दिसतें कीं, लेखनकलेची फारच कोताई असल्यामुळें गद्यापेक्षां पद्यरचना पाठ करण्यास अधिक सोपी, ही गोष्ट पद्यमय ग्रंथरचनेला विशेष अनुकूल झाली. तें कसेंही असो, मराठींत प्रथमारंभीं ग्रंथरचना विद्वानांनीं केली ती पद्यांत केली. इतक्यांत मुसलमानांनीं देश आक्रांत केल्यामुळें ग्रंथरचनेस वराच कमीपणा आला. यानंतर ज्या वेळेस शिवाजीनें मराठी राज्याची स्थापना केली, व पुढें मराठ्यांचें राज्य वाढत चाललें, त्या वेळेस मराठी गद्यरचनेस प्रारंभ झाला. तो साहजिकच इतिहास लिहून ठेवण्याच्या इच्छेनें झाला. इतिहास लिहिणें बहुधा गद्यांतच सुसाध्य असतें, व मुसलमानांनीं जे इतिहास लिहून ठेविले होते तेही गद्यांतच होते. त्यांच्या नमुन्यानें मराठींत वखरी होऊं लागल्या. ह्या वखरी मराठी गद्यरचनेचें उगमस्थान होय. याशिवाय राजकारणांत जो पत्रव्यवहार झाला तोही साहजिकच गद्यांत असल्यामुळें कित्येक लोकांचे पत्रव्यवहार हाही एक मराठी गद्याचें दुसरें उगमस्थान झालें. मराठी राज्य चालू होतें तोंपर्यंत कित्येक वखरी लिहिल्या गेल्या, व त्यांतील कांहीं लेखक प्रतिभासंपन्नही होते. त्यांतल्या त्यांत 'भाऊसाहेबांची वखर' हा एक अप्रतिम गद्यग्रंथ आपल्यास लाभला आहे, व याची तारीफ कै० महादेव गोविंद रानडे यांनींही आपल्या प्रारंभीं निर्देश केलेल्या निबंधांत केली आहे. उत्तम गद्यरचनेचीं लक्षणें यांत चांगलींच नजरेस येतात हें मीं आपणास पुढें उदाहरणानें दाखविणार आहे. या वखरी व हे पत्रव्यवहार प्रारंभीं छापण्याचें श्रेय रा. मोडक व साने यांनीं घेतल्यामुळें त्यांचे मराठी वाचकांवर उपकार झाले आहेत असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

इ० स० १८१८ त महाराष्ट्र इंग्रज सरकारच्या ताब्यांत गेलें, तेव्हांपासून मराठी गद्यरचनेस निराळी दिशा लागली. प्रारंभीं प्रारंभीं कांहीं विशेष म्हणण्यासारखें झालें नाहीं. पण छापण्याची कला इकडे येऊन तिचा इकडे प्रसार झाल्यापासून गद्यलेखनाच्या कामांत आड येणारी मोठी अडचण दूर झाली. गद्यग्रंथ बहुधा पद्यापेक्षां विस्तृत असणारच; विस्तृत ग्रंथ लिहिण्याची व त्यांच्या प्रती करण्याची नेहमीं पंचाईत; यामुळें प्राचीन काळीं गद्यलेखनाला सदोदित मोठी आडकाठी असे. ती नाहीशी झाल्यावर व विद्येचा प्रसार हळू हळू महाराष्ट्रांत होऊं लागल्यावर गद्यरचनेस ज्यास्ती वाव सांपडला. प्रारंभींचे लेखनकार शास्त्री होते. त्या वेळेचे शास्त्री म्हणजे हल्लींचे वी. ए. होत. कृष्णशास्त्री तळेकर, वाळशास्त्री जांभेकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेशशास्त्री लेले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री भाटवडेकर इत्यादि विद्वत्तांचीं

नांवे या प्रथमकालांत झालेल्या गद्यग्रंथांवर दृष्टीस पडतात. गणित, वैद्यक, निबंध, चरित्रे, इतिहास, भौतिकशास्त्रे इत्यादि अनेक विषय जे गद्यग्रंथरचनेलाच मुख्यतः योग्य आहेत, ते या ग्रंथांतून घेतलेले आहेत. पाश्चात्य ग्रीक ग्रंथरचनेचा नमुना प्रथमतः या वेळेस मराठी ग्रंथकर्त्यांसमोर आला, व त्याचा परिणाम हळू हळू मराठी गद्यावर होऊं लागला. यानंतर कॉलेजे उत्पन्न होऊन त्यांतून संस्कृताचा अभ्यास होऊं लागला, तेव्हां संस्कृत गद्यपद्यग्रंथ व संस्कृत आलंकारिकांचीं मते विद्वानांसमोर येऊं लागलीं. तेव्हां दोन्ही वाङ्मयांचा परिणाम मराठी गद्यरचनेवर होऊं लागला. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची निबंधमाला या वेळेस प्रसिद्ध झाली व त्यांच्या लेखनपद्धतीनें मराठी गद्यरचनेला एक निराळी दिशा लागली. नाटकें, कादंबऱ्या, इतिहास, शास्त्र इत्यादि विषयांवर तेव्हांपासून अनेक ग्रंथ झाले आहेत. हा आपल्या मराठी अर्वाचीन वाङ्मयांतील ग्रंथसमूह बराच झाला आहे, हें मी पूर्वी निर्दिष्ट केले आहे, व त्याचें पर्यालोचन न्या० रानडे व रा० आगाशे यांनीं आपल्या निबंधांत सविस्तर केले आहे. सबब त्याजविषयीं अधिक विस्तारानें मी येथें लिहित नाहीं.

येथवर पाश्चात्य गद्यरचनेचें आदिस्थान जो ग्रीस देश तेथपासून रोम, इंग्लंड वगैरे देशांतील गद्यग्रंथरचनाकलेचा त्रोटक इतिहास व आपल्या देशांतील प्राचीन व अर्वाचीन गद्यरचनेचा इतिहास मीं आपल्यासमोर मांडिला. हे दोन्ही इतिहास सांगण्याचें मुख्य प्रयोजन हेंच आहे कीं, मराठी गद्यरचनेला हल्लीं या दोन्ही गद्यग्रंथरचनांचें पाठवळ मिळालें आहे. हल्लीं ह्या दोन्ही गद्यरचना मराठी ग्रंथकारांच्यासमोर असून त्यांचें अनुकरण करण्याची किंवा त्यांजपासून धडा घेण्याची ग्रंथकारांची प्रवृत्ति सुरू झाली आहे. अशा स्थितींत मराठीची गद्यरचना कितपत पुढें सरसावली आहे, व ह्या दोन्ही नमुन्यांपासून आपण कोणत्या गोष्टी ग्रहण केल्या पाहिजेत, हें आपणांस पाहणें आहे. सांप्रतची परिस्थिति मराठी गद्यरचनेस बरीच अनुकूल आहे असें माझे मत आहे. राजदरवारांत जरी मराठीची मुख्य स्थानीं स्थापना नाहीं; यामुळे या भाषेला जोर येण्याचें एक साधन कमी आहे; तत्रापि देशी भाषांचा हल्लीं युनिव्हर्सिटीमध्ये प्रवेश झाला आहे. याशिवाय ग्रंथ वाचण्याची अभिरुचि लोकांत वाढत आहे. वर्तमानपत्रांतून लोकमत जागृत करण्याचें काम देशी भाषेवर पडलें आहे व निरनिराळ्या दिशांनीं ज्ञानवृद्धीकरितां मराठी ग्रंथांची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. अशा स्थितींत मराठी गद्याला ऊर्जित स्वरूप येण्यास बरीच कारणे अनुकूल आहेत. सबब बरीच दिशेनें मराठी गद्यरचनेचा विचार करणें फायदेशीरही

होईल असें मला वाटते. या विषयाचें सांगोपांग विवेचन करणें या लहानशा व्याख्यानांत शक्य नाहीं; त्याला स्वतंत्र ग्रंथच पाहिजे हें उघड आहे. तथापि कांहीं कांहीं ठळक मुद्दे मी प्रतिपादन करणार आहे. ते प्रतिपादन करितांना, उदाहरणार्थ मुख्यतः शास्त्रीवोवांचे निबंध, वापट यांची 'पानिपतची मोहीम' ही कादम्बरी, पूर्वोक्त भाऊसाहेवांची वखर व पुराणिक यांची 'देवी सत्यभामा' नांवाची कादम्बरी घेणार आहे. विषय मोठा आहे. परंतु तो थोडक्यांत आपल्यासमोर मांडणें आहे, सवव अनेक ग्रंथांतून दाखले काढण्याचा परिश्रम मीं केला नाहीं.

संस्कृत अलंकारशास्त्रकार्यांनीं प्रथमतः रसाचा विचार केला आहे. रस म्हणजे काय, ते रस किती प्रकारचे आहेत, त्यांचे स्थायिभाव कोणते, विभाव व अनुभाव कोणते, इत्यादि अन्तर्भूत गोष्टींचें फार वारीक व मार्मिक विवेचन आपल्या शास्त्रकारांनीं केले आहे. मराठी वाचकांकरितां रा. गणेश मोरेश्वर गोरे यांनीं अलीकडे प्रसिद्ध केलेल्या 'काव्यदोषनिरूपण' नामक पुस्तकांत सहज समजुतीस येईल असें या सर्व विषयांचें कोष्टक तयार केले आहे, तें फार उपयुक्त आहे. असो. अशा प्रकारची रसांची मीमांसा पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं केली नाहीं असें मला वाटते. कारण रसांच्या वारीक रीतीनें केलेल्या मीमांसेचा गद्यरचनेशीं फार थोडा संबंध आहे, असें माझे मत आहे. गद्य लिहिण्याचा मुख्य हेतु म्हणजे विषय नीट समजावून वाचकांचें मन आपल्याकडे ओढून घेणें हा आहे. तो जेणेंकरून उत्तम साधेल तें गद्य उत्तम. रसाचा परिपाक हा त्याचा मुख्य हेतु नाहीं. तो गौणतः साधला तर चांगलेच आहे. सवव गद्य लिहितांना रसांसंबंधीं पूर्वशास्त्रकारांनीं लिहिलेले वारीक नियम पाळलेच पाहिजेत असें नाहीं. किंबहुना, सदरहू नियमांचें बंधन जास्त मानल्यास गद्यरचना जशी सरळ, अप्रतिबद्ध व्हावयास पाहिजे तशी होणार नाहीं, हें उघड आहे. आरिस्टॉटलनें गद्याचे मुख्य भेद तीन मानले आहेत. विचारात्मक, वर्णनात्मक, व स्तुतिनिंदात्मक. या विभागणींत बहुतेक सर्व प्रकारच्या गद्याचा समावेश होतो. विचारसरणी जेणेंकरून सुगम होऊन मजवूत होईल, किंवा वर्णनें जितकीं सरस व हुबेहुब होतील, किंवा ज्या विषयाची स्तुति किंवा निंदा करावयाची असते त्याज-विषयीं वाचकांच्या मनांत जितका अधिक आदर किंवा अनादर उत्पन्न होईल, तितकें तें गद्य सरस व सुंदर होईल यांत शंका नाहीं. शास्त्रीवोवांचे निबंध विचार-सरणीच्या संबधानें चांगले सरस आहेत हें वाचकांस ठळकच आहे, सवव त्यांचीं अनेक उदाहरणें देऊन मी आपला वेळ घेत नाहीं. रा० वापट यांस वर्णन करण्याची

हातोटी फार चांगली साधली आहे. “ पानिपतची मोहीम ” या त्यांच्या कादंबरींत वर्णनचातुर्य चांगलें साधलें असून, गोष्टींतील निरनिराळे प्रसंग किंवा पुरुष आपल्या-समोर अगदीं जसेच्या तसे उभे राहतात. स्तुतिनिंदात्मक लेखांचें उदाहरण देण्यास शास्त्रीबोवांचेच लेख घेतले पाहिजेत. कोणत्याही मनुष्याची किंवा संस्थेची किंवा मताची निंदा करण्याची त्यांची शैली फारच जोरदार व मुद्देसूद आहे. याचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. हा एक निराळा रस आहे, तो परिगणित रसांत येत नाहीं असें माझे मत आहे. हास्यांत कदाचित् निंदेचा अन्तर्भाव होईल, परंतु निंदात्मक लेखांत रस बराच निराळा आहे. अद्याप मराठी गद्यांत या रसाचा जास्त फैलाव झाला नाही. *Invective, ridicule satire, humour* इत्यादि या रसाच्या ज्या निरनिराळ्या छाया आहेत, त्यांनीं भरलेले ग्रंथ इंग्रजी भाषेंत बरेच आहेत; ग्रीक भाषेंत असलेच पाहिजेत; परंतु अद्याप मराठींत ते निर्माण झाले नाहीत असें मला वाटतें. ही एक मराठी वाङ्मयाची मोठी उणीव आहे.

असो. रसांसंबंधानें जें मीं वर सांगितलें आहे कीं प्राचीन आचार्यांचें विवेचन गद्यरचनेस फारसें लागू पडत नाहीं, त्यांत कदाचित् मतभेद हाऊं शकेल. परंतु यासंबंधानें आणखी एक दोन गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत त्या विविवाद आहेत. रसांत शृंगाराला श्रेष्ठत्व आहे, असें आलंकारिक मानतात; पण ही गोष्ट गद्यग्रंथास लागू नाही. गद्याचा हेतु लक्षांत आणला, तर शृंगाराला गद्यांत प्राधान्य देणें कधींही योग्य होणार नाही. पद्याची गोष्ट निराळी आहे. मनोरंजन हें पद्याचें मुख्य लक्ष्य आहे, यामुळें शृंगाराला पद्यांत प्राधान्य मिळेल; पण गद्यांत तसें देतां येणें योग्य नाही व शक्यही नाही. परंतु आपल्या संस्कृत वाङ्मयाचा संस्कार आमच्या नवीन सुशिक्षितांवर जास्त असल्यानें हा भेद त्यांच्या लक्षांत राहत नाही. प्रकरण कोणतेंही असो, त्यांत शृंगार आणण्याचा किंवा शृंगारविषयक उपमा किंवा रूपक योजण्याचा प्रघात त्यांच्या गद्यांतही दृष्टीस पडतो. तो बहुधा आनंद देत नाही. उदाहरणार्थ, रा० वापट यांच्या कादंबरींतील पहिलेंच पान घ्या. सकाळच्या वर्णनापासून या कादंबरीला प्रारंभ झाला आहे. ग्रंथकारास वर्णनाची हातोटी चांगली साधली आहे, त्याप्रमाणें प्रातःकाळचें वर्णन सरस आहे; परंतु मध्यंतरीच “सूर्यनारायणाचें आगमन होतांच पूर्व दिशेच्या कौमर्याची मर्यादशीलता मावळून तिच्या ठिकाणीं कामलालसेचा प्रभाव दिसूं लागला” हें वाक्य आलें आहे. तें वाचतांना रसभंग होतो. या वाक्यांत सृष्टिवर्णनास योग्य असा जो स्वभावोक्ति अलंकार तो एकदम सोडून रूपकाकडे

ग्रंथकर्त्याने धांव मारली आहे, व तोही रूपकाचा विषय शृंगारांतून घेतला आहे. अशा प्रकारचें शृंगाराचें प्राधान्य, किंवा अनावश्यक ठिकाणी त्याचें आगंतुक येणें, हें गद्यग्रंथकारानें टाळवें.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, कोणताही रस गद्यांत उत्कट शब्दांनीं किंवा सरळ रीतीनें वर्णन करूं नये असें मला वाटतें. विशेषतः शृंगाररसाचें वर्णन तर अगदीं मुग्ध असलें पाहिजे; कारण गद्याचा मुख्य हेतु चित्तवृत्ति उचंबळविण्याचा नसून बुद्धीला वळवून घेण्याचा आहे, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे; व वारंवार या हेतूकडे आपलें लक्ष्य मी वेधीत आहे याचें कारण हेंच कीं, हा भेद गद्यग्रंथकारांनीं लक्षांत ठेविला पाहिजे. याशिवाय हेंही एक लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपण ज्या तऱ्हेनें व्यवहारांत बोलतो, त्या तऱ्हेनें—म्हणजे त्या मर्यादेनें—नेहमीं लिहिलें पाहिजे. कारण गद्य लिहिणें म्हणजे वाचकांशीं बोलणेंच होय. तर सांगण्याची गोष्ट ही कीं, शृंगाररस व इतर रस उत्कट शब्दांनीं वर्णन करणें गद्यांत चांगलें दिसत नाही. “तिला अंकावर घेऊन वळजवरीनें तिचें अधरामृतपान करता व उरलेली रात्र आनन्दानें तिच्याबरोबर त्यानें घालविली असती.”— (पान २०३ पानिपतची मोहीम) हें वाक्य अशा स्पष्टोक्तीचें नसावें. ग्रंथकर्त्यानें पाहिजे असल्यास रसाची उत्पत्ति निराळ्या रीतीनें केली पाहिजे. शिवाय वळजवरीच्या प्रसंगांत शृंगाररस कोठून साधणार ? वीररसाची गोष्ट अशीच आहे. उत्कट वाक्यांनीं वीररसाला आविष्कृत करणें गद्यांत बरें दिसत नाही. तसेंच कोणाची निंदा करणें असल्यास ती सरळ शब्दानें करणें योग्य नाही. ग्राम्य शब्द वापरूं नयेत असा एक नियम आहे, तो गद्यपद्याला सारखाच लागू आहे. तो नियम निराळा. त्या नियमाप्रमाणें ग्राम्य शब्दानें निंदा तर करूंच नये, पण सरळ व उत्कट शब्दानेंही निंदा करूं नये असें मला वाटतें. समोरून हल्ला करण्यापेक्षां वाजूचा हल्ला फार नाशक होतो असें युद्धशास्त्राचेंही मत आहे. सारांश, सरळ व उत्कट वर्णनापेक्षां ज्यास संस्कृतांत ध्वनि म्हणतात, अशा ध्वनीचा उपयोग केला असतां शृंगारादि सर्व रसांला जास्त जोर येतो, हा नियम गद्यालाही लागू पडेल. वीररसाचा ध्वनीनें परिपोष केल्याचें एक उदाहरण भाऊसाहेबांच्या वखरींतून घेतों. “याजकडे या रीतीचें वर्तमान होतांच सांडणीस्वार आला. त्यानें सुचविलें कीं ‘पाटिलसाहेब यांनीं घोडे घातले. मारामार झाली.’ हें वर्तमान जनकोजी शिंदे यांनीं ऐकून नगारा केला. उभयतां चुलते पुतणे यांची हिम्मत सारखीच आणि एकमेकांची आंचही बाळगून होते. मग घोड्यास तंगवार

कहून खासा जनकोजी शिंदे हरहर शब्द कहून उठले. तोफांच्या माऱ्यांत आले. तोही मार खाऊन वेलाशक रोहिल्यांत मिसळले. मोठा कडाखा झाला. क्षणभर तलवारींची टिपरघाई झाली, तों हें वर्तमान दत्ताजी शिंदे यांनीं ऐकून दांतनिसकीस येऊन तिकडून घोडे घातले. यांनींही मिसळ होऊन घाव केला.” वगैरे (पान ४९). यांत दोन्ही वीरांच्या एकमेकांच्या कृति स्पर्धेनें कशा वीररसोत्पादक झाल्या हें मोठ्या खुवीदार रीतीनें वर्णन केले आहे. पुढें “ त्या समयीं कित्येक लोकांचे लौकिक झाले. कित्येकांनीं स्थित होती ती अब्रू गमाविली, ” या एका लहान वाक्यानें किती जोरदार प्रशंसा व निंदा प्रकट केली आहे हें सहृदय वाचकांस विस्तारानें सांगणें नको. सारांश, कोणताही रस-विशेषतः शृंगार-उघड व उत्कट रीतीनें गद्यांत नसावा, असें माझे मत आहे.

येथवर रसांविषयीं मला ज्या गोष्टी सांगावयाच्या होत्या त्या झाल्या. आतां आपण गुणांकडे वळूं. आपल्या पूर्वाचार्यांनीं काव्याचे अनेक गुण मानले होते, परंतु त्या सर्वांचा मम्मटानें तीन गुणांत अंतर्भाव केला आहे. ते तीन गुण म्हटले म्हणजे प्रसाद, ओज आणि माधुर्य हे होत. हे गुण शब्द व अर्थ या दोहोंचेही मानले आहेत. पाश्चात्य ग्रंथकारांचेही मत याच मताला जुळून आहे. Perspicuity, energy आणि elegance अशीं यांचीं त्यांनीं नांवे दिलीं आहेत व त्यांचे स्वरूपही बहुतांशीं मिळते आहे. पण गद्यप्रथाचा भेद यांतही असतो, हें आपण लक्ष्यांत घेतले पाहिजे. गद्याचे नियम कांहींसे निराळे आहेत, त्यांजविषयीं मी थोडेंसे विवेचन करितों.

प्रथम प्रसादगुणाचा आपण विचार करूं. भाषेच्या संबधानें पाहिलें म्हणजे गद्याला प्रसादयुक्त भाषा अत्यंत आवश्यक आहे, हें उघड आहे. जेणेंकहून वक्त्याचा अर्थ तावडतोव श्रोत्यांच्या मनांत घुसेल अशा प्रकारचे सरळ, लहान, नेहमींच्या प्रचारांतले शब्द वापरले पाहिजेत हें उघड आहे. वाक्यरचनाही क्लिष्ट नसून सुगम असली पाहिजे. जशा एखाद्या उसाला फार गांठी असल्या म्हणजे त्यांतील रसास्वाद घेण्यास दांतांना फार परिश्रम पडतो, त्याप्रमाणें वाक्याचा अर्थ मनांत भरण्यास, बुद्धीला त्या वाक्याला फोडण्याचे परिश्रम पडूं नयेत. हे नियम इतके उघड आहेत कीं, त्यांजविषयीं जास्त बोलण्याची जरूरी नाही. आतां अर्थसंबंधानें व विषय मांडण्या-संबंधानें आपल्यास जास्त चर्चा केली पाहिजे. प्रसादगुण हा शब्दाचा मानल्यास विषयाच्या गुणाला वैशद्य असे नांव दिल्यास हरकत नाही. गद्याचा मूळ हेतु विषय

नीट समजावून देणें हा आहे. तेव्हां विषय जेणेंकरून श्रोत्यांच्या मनांत सहज भरेल, अशा रीतीनें तो त्यांजपुढें मांडला पाहिजे. हें वाक्य सोपें आहे, पण ही कृति किती कठीण आहे याचा अनुभव वाचकांस नेहमीं येतच आहे. हा गुण कसा साधावा याजविषयीं नियम सांगणें हें फार कठीण आहे; परंतु पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं दोन तीन नियम सांगितले आहेत, ते सांगतां. एक पुनरुक्ति. विषय समजावून देण्यास विषयाची पुनरुक्ति करावी. तोच विषय विस्तृतरूपानें दोन तीनदां सांगावा. शब्दाची किंवा वाक्याची पुनरुक्ति मात्र होतां कामा नये. कारण पुनरुक्ति अशा स्थितींत दोष होतो. तोच विषय भिन्न भिन्न प्रकारानें सांगण्याची शैली ग्रंथकार्यास किंवा वक्त्यास साधली पाहिजे. मोठमोठ्या ग्रंथकारांच्या कृतींतही ही शैली नेहमीं दिसते. बर्क व सिसरो यांचा या कामांत हातखंडा होता असें व्हेटलेनें म्हटलें आहे. शास्त्रीवोवांच्याही ग्रंथांत ही शैली वरीच दृष्टीस पडते. प्रारंभीं एक लहान विधान करून तें हळू हळू विस्तारीत जाणें हाही एक याचाच प्रकार होय. यांचीं उदाहरणें देऊन मी आपला वेळ घेत नाहीं. विषय विशद करण्याचा दुसरा मार्ग उदाहरणें देणें हा होय. ऐतिहासिक किंवा कल्पित उदाहरणें दिल्यानें विषय वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनांत चांगला ठसतो. उदाहरणें, दृष्टान्त, निदर्शन इत्यादि निरनिराळ्या छान्या याच उपायाच्या आहेत. यांनीं विषय समजण्यास फारच मदत होते. तंतोतंत, सरस व सुबोध असे दृष्टान्त देऊन विषय सुगम करणें हें प्रतिभेचें काम आहे. कारण योग्य व मोहक दृष्टान्त प्रतिभेवांचून सुचत नाहीत. “ज्याप्रमाणें स्वच्छ हंडींत किंवा लखलखीत कंदिलांत दिवा लावला असला म्हणजे त्याचा प्रकाश बाहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते, त्याचप्रमाणें आंतील अर्थ सुंदर असून ग्रंथाची शब्दरचनाही जर प्रसादगुणेंकरून युक्त असेल, तर तो अर्थ एरव्हींपेक्षां अधिक खुलेल हें उघडच आहे.” (निबंधमाला, भाग २, पान १९८) या वाक्यांत शास्त्रीवोवांनीं एक सरस दृष्टान्त दिला आहे. अशीं अनेक उदाहरणें त्यांच्या ग्रंथांतून देतां येतील. येथें मजला उपनिषद् ग्रंथांतील दृष्टान्त-चातुर्याची आठवण झाल्यावांचून राहत नाहीं. या ग्रंथांची गद्यदृष्ट्या किती महती आहे हें मी पूर्वी सांगितलेंच आहे; त्यांपैकीं बृहदारण्यांतील अनेकांपैकीं एकच दृष्टान्त घेतों. “यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति । एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति. ” येथें गवतावरील जळूच्या एका काडीवरून पुढच्या काडीवर जातांना होणाऱ्या शरीरसंकोचाचें जें निदर्शन घेतलें आहे तें किती मनोहर आहे ! !

विषयविशदीकरणासंबंधानें जास्त नियम येथें देतां येत नाहींत. आपलें म्हणणें वाचकांपुढें त्यांस ग्राह्य होण्याकरितां कसें ठेविलें पाहिजे, ही एक मोठी कष्टसाध्य कला आहे. एका प्रकारें हा तर्कशास्त्राचाच भाग आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तर्कशास्त्र म्हणजे सिद्धान्तसिद्धीचें शास्त्र. प्रत्येक ग्रंथकारास आपलें म्हणणें सिद्ध करून द्यावयाचें असतें, यामुळें बहुधा गद्यग्रंथांत तर्काचा उपयोग करावा लागतो. परंतु तर्कशास्त्राच्या पद्धतीनें वाक्यांचा उपयोग केल्यास वाचकांस कधीही गोड लागावयाचा नाही. ज्या तऱ्हेनें वाचकांस सुगम व गोड लागेल त्या तऱ्हेनें पुरावा त्यांच्यासमोर मांडला पाहिजे, आणि म्हणूनच आर्युमेंट किंवा अनुमान वाचकांसमोर मांडतांना एक प्रकारचें कौशल्य उपयोगांत आणावें लागतें. याची दिशा अधिक विस्तारानें दाखविण्यास येथें जागा नाही. प्रतिपक्षाचें म्हणणें केव्हां व किती दाखवावें व प्रतिपक्षाचा अनुवाद कोठपर्यंत करून त्याचें खण्डन करावें, हीही एक भाषण करण्यांत किंवा लेख लिहिण्यांत महत्त्वाची व युक्तीची बाब आहे. साधारणपणें, प्रतिपक्षाच्या म्हणण्यापासून भाषणास किंवा व्याख्यानास अथवा विषयास प्रारंभ करूं नये. असें केलें असतां श्रोत्यांना भ्रम होतो ही गोष्ट एके वेळीं माझ्याही अनुभवास आली आहे. असो.

प्रसादगुणाविषयी शब्द व अर्थ या दोहोंच्या दृष्टीनें येथवर थोडक्यांत मी एक दोन गोष्टी सांगितल्या. आतां आपण ओजोगुणाकडे वळूं. भाषा व प्रतिपादन प्रसादयुक्त अथवा सहज समजण्यासारखें असावें, इतक्यानें काम होत नाहीं, तर तें ओजस्वी म्हणजे जोरदार असलें म्हणजे श्रोत्यांच्या मनांत विषय पक्का विंबतो. संस्कृतांत भाषेला कोणत्या प्रकारच्या वर्णांनीं ओजोगुण येतो व कठिण शब्दांचे दीर्घ समास असल्यास त्याचें पुष्टीकरण कसें होतें, वगैरे अनेक नियम आहेत, ते त्या भाषेला लागू आहेत. मराठी भाषेला तेच नियम लागू करण्यास प्रथम मराठींत संस्कृत शब्दांचा भरणा जास्त घ्यावा लागेल. याप्रमाणें कित्येक ग्रंथकारांनीं संस्कृत भारदस्त शब्द जास्त वापरून भाषेला जोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे व तो पुष्कळ अंशीं सिद्धीसही गेला आहे. परंतु भाषेचा जोरदारपणा केवळ संस्कृत शब्द घालण्यावर अवलंबून नसतो. आतां निबंधांत नाटकापेक्षा किंवा भाषणापेक्षां विषयाच्या कठिन्याप्रमाणें संस्कृत शब्द जास्त घालावे लागतात, हें खरें आहे; परंतु भाषणांत किंवा वर्णनांत किंवा साधारणपणें इतिहासांत फार संस्कृत शब्द घालणें इष्ट नाही. कठिण संस्कृत शब्द न घालतां भाषेला जोर कसा आणावा याजविषयी

पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं दोन चार नियम सांगितले आहेत ते मराठींत कितपत उपयोगांत येतात किंवा येतील हें पाहूं,

रूपकानें भाषेला जोर येतो हा पाश्चात्य ग्रंथकारांचा मोठा सिद्धांत आहे. रूपक अथवा Metaphor या शब्दांत वन्याच गोष्टींचा समावेश होतो. नाम, विशेषण, किंवा क्रियापद या तिहींतही रूपकानें जोर आणितां येतो; सादृश्य मात्र मनांत ठसेल अशा प्रकारचें असलें पाहिजे. अशा प्रकारच्या रूपकानें अनेक शब्दांस जोर आला आहे; इतकेंच नव्हे, तर वारंवार त्यांचा तशा अर्थी उपयोग झाल्यानें अमका एक शब्द रूपकाथनें उपयोगांत येतो हें आपल्या लक्षांत येत नाहीं. अमुक मनुष्य पिसाळला, यांत 'पिसाळला' या शब्दांत रूपक अन्तर्हित आहे. अशा रीतीनें नेहमींच्या शब्दाथीहून कांहीं भिन्न अर्थी शब्द वापरल्यानें त्यांस विशेष जोर येतो, व लहान लहान साधे प्रचारांतलेही शब्द वापरल्यानें भाषेस जोर येतो. उदाहरणार्थ, भाऊसाहेवांच्या बखरींतील भागीरथीबाईचें दत्ताजी शिंद्यास उद्देशून केलेलें भाषण घेऊं. "दुराणी याची चाळीस हजार फौज अटक उतरून लाहूरप्रांतीं आली. आमची फौज होती ती कांहीं उधळली. कांहीं पंजाबांत होती. तिची गत नकळे. सुजाउद्दौलाही पन्नास हजार फौज, कुळी दैत्याची व तीनशें तोफा; उरावर उतरलाच आहे. नजीबखान रोहिला वीस हजार फौज, दहा हजार पायदळ, प्रत्यक्ष वैरी, युद्ध करीतच आहे. असें चोहोंकडोन जाळें पसरलें असतां तुम्हीं आपुले आयुष्यानें धुंद झालां. परंतु आम्ही आपले वायकामुलांनीं तुस्कबंदीस पडावें इतकेंच मात्र उरलें. प्रत्यक्ष वैरी नजीबखान यांचे फौजेतून पुलावर जावें ही मसलत केवळ नेणतें मूल असेल त्याचे ध्यानांत येईल. आणि तुम्हांस काळाच्या गतीमुळें झांपड कशी हें नकळे." वरील उताऱ्यांत उधळली, जाळें, धुंद, झांपड इत्यादि शब्दाथींत रूपकानें थोडा फरक होऊन त्या शब्दांस अधिक जोर आला आहे. या बखरींत अशा प्रकारें रूपकांचा उपयोग ठिकठिकाणीं केला आहे; व यामुळें या बखरीची भाषा अगदीं सोपी असून तींतील वाक्येही जरी लहान आहेत तरी तिची भाषा फार जोरदार झाली आहे. आणखी दोन उदाहरणें देतो. "इकडे कुंजपुऱ्याचें वस्त्रहरण झालें." या वाक्यांत द्रौपदीवस्त्रहरणाचा आधार घेऊन रूपक योजिलें आहे. कुंजपुरा लुटला, याहून हें वाक्य साहजिकच विशेष जोरदार लागतें. "गाडून उभे राहिले" यांतही अशाच रूपकाचा उपयोग केला आहे.

गद्यांत अलंकार कोणते व किती घालावे याबद्दल येथेंच विवेचन केल्यास ठीक पडेल. बहुतेक ग्रंथकारांचें मत गद्यांत अलंकारांचा अगदीं थोडा उपयोग

करावा असें आहे. उपमालंकार गद्यांत कोठें कोठें शोभा देतो, परंतु तोही कमी कमी उपयोगांत आणावा. उत्प्रेक्षालंकाराचें गद्यांत फारसें काम नाही. किंवाहुना त्याजपासून आनंदाच्या ऐवजीं विघाड होतो. हा अलंकार केवळ कल्पनातरंगावर रचलेला असतो. यामुळें जेथें वाचकांच्या मनोवृत्तीवर किंवा बुद्धीवर आपलें वर्चस्व कायम करावयाचें आहे, तेथें याचा उपयोग होत नाही. गद्य व पद्य यांचा मूळ भेद लक्षांत न आल्याकारणानें व संस्कृतांतील अलंकारशास्त्राचा मनावर फार संस्कार असल्याकारणानें कित्येक ग्रंथकार गद्यांत उत्प्रेक्षांचा उपयोग करितात, व तोही बाणाच्या धरतीवर केवळ कल्पनाशक्तीच्या जोरावर करतात. अशा तऱ्हेनें उत्प्रेक्षांची गर्दी उडवून दिल्यानें गद्यास जोर येत नाही; तर उलट पक्षीं, तें पोकळ डौलाचें दिसतें. रा. पुराणिक यांच्या 'देवी सत्यभामा' या कादंबरींतील एक उतारा येथें घेतों. ११ व्या भागांत दुष्काळानें ग्रस्त झालेल्या लोकांचें वर्णन फारच चांगलें झालें आहे. परंतु शेवटीं बाणाच्या धरतीवर ग्रंथकर्त्यानें उत्प्रेक्षा केल्या आहेत त्या निदान मला तरी पसंत वाटत नाहीत. " बरेच दिवस अंगाला पाण्याचा स्पर्श नसल्यामुळें त्यांच्या अंगाला अतिशय दुर्गंधि येत असे, यामुळें त्यांनीं जणूं काय जिनमत अंगीकारिलें आहे कीं काय, असें वाटे. " ही व अशा प्रकारच्या आणखी उत्प्रेक्षा घेतल्यानें दुष्काळग्रस्तांच्या खऱ्या व मार्मिक वर्णनांत भर पडत नाही. 'लोक आपलीं मुलें, आईवाप इत्यादिकांच्या दुःखाविषयीं किंवा मृत्यूविषयीं अगदीं उदासीन व निर्घृण झाले, त्यांचे देह दिवसेंदिवस उपासमार पडल्यामुळें अस्थिशेष राहिले,' एवढ्याच वर्णनानें जें चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहतें, त्यांत वरील लोकांनीं जिनमत स्वीकारिलें, लोक वीतराग झाले, इत्यादि कल्पनांनीं भर पडत नाही; तर उलट पक्षीं, जागृत झालेल्या करुणरसाला विरजण पडतें.

श्लेषालंकारावर प्राचीन काव्यशास्त्रकर्ते फारच लुब्ध आहेत. 'श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु त्रियम् ' या दण्डिवचनाप्रमाणें शेंकडों कवि, केवळ श्लेषा-मुळें उत्पन्न केलेल्या सादृश्यावर उपमा रचतात, व बाणानेही आपलें भाषाप्रावीण्य श्लेषांनीं दाखविलें आहे. या श्लेषालंकारास मराठी भाषेंत जागा नाही, ही आनंदाची गोष्ट आहे. गद्यांतही त्यास जागा थोडीच मिळवी, हें उघडच आहे.

सामान्यतः गद्यांत अलंकार वापरूं नये, याबद्दल बहुतेक सर्व लोकांचें एकमत पडेल. ज्याप्रमाणें पुरुषांना अलंकार घालणें कोणत्याही समाजांत चांगलें दिसत नाही, त्याचप्रमाणें कोणत्याही भाषेंत गद्यांत अलंकार वापरणें चांगलें दिसत

नाहीं. रूपकालंकाराविषयीं पाश्चात्य ग्रंथकारांचा जो आग्रह आहे, त्यासंबंधानें हाच नियम लक्षांत ठेविला पाहिजे. रूपकानें गद्याला जोर येतो, या आरिस्टाटलच्या मताला सन्मान देऊन आरबी ग्रंथकारांनीं त्याचा इतका जास्त उपयोग केला कीं, ते प्रत्येक वाक्यांत रूपक घालूं लागले. याचा परिणाम असा झाला कीं, कित्येक आरबी गद्य म्हणजे एक प्रकारचें कोडेंच होऊन बसलें. याचा दाखला आपल्यास हातमताईत पहावयास मिळेल. हिंदुस्थानच्या मुसलमान इतिहासकारांनीं अशाच प्रकारची भाषासरणी बरीच अंगीकारल्याचें त्यांच्या भाषेवरून दिसतें. कित्येक प्रसंगीं त्यांतील वाक्यें तर हंसूं येण्यासारखीं असतात. 'The horse of my pen ran over the plain of the paper.' 'माझा कलमरूपी घोडा कागदरूपी मैदानावर धावूं लागला,' या वाक्यांत ज्या सादृश्यावर रूपक रचलें आहे, तें अगदींच काल्पनिक आहे. सारांश, अशा प्रकारचीं अल्प किंवा काल्पनिक सादृश्यावर रचलेलीं रूपकें कवडी मोलाचीं होत. किंबहुना, जेथें सादृश्य चांगलें असून त्या रूपकानें अर्थ श्रोत्याच्या मनावर जास्ती ठसेल, तेथेंच रूपकाचा उपयोग करावा असा निर्वध पाहिजे. दुसरा एक नियम असा घालतां येईल कीं, रूपक घालतांना रूपक घातलें आहे असें दृष्टोत्पत्तीस येऊं नये; किंवा अन्य तऱ्हेनें सांगणें म्हणजे रूपकातिशयाचा बहुधा उपयोग करावा. 'रूपी' ह्या शब्दानें रूपक व्यक्त केलेली वाक्यरचना गद्यांत सहृदय वाचकांस गोड लागत नाहीं. उदाहरणार्थ, 'पांडव हे माझ्या हातांतील पंचधारी कुठार आहेत. त्यानें हा कौरवरूपी विषवृक्ष समूळ छेदून टाकीन.' 'हे पांडव नव्हत, तर पांच प्रलयान्नि आहेत. यांना पेटवणारा मी वायु आहे. त्या मला कौरवरूपी कंटकारण्यास जाळून भस्म करण्यास उशीर किती?' (पान ३६, पानिपतची मोहीम,) या वाक्यांतील रूपकें पद्यांत शोभतील, पण गद्यांत चांगलीं लागत नाहींत. कारण यांतलें सादृश्य अगदीं थोडें आहे. क्वचित् प्रसंगीं ग्रंथकार रूपक करितो, तें अगदींच विसंगत असतें. यास उदाहरण, प्रारंभीं दिलेलें शृंगारविषयक वाक्यच पुन्हां उदाहरणांत घेतां येईल. "सूर्यनारायणाचें आगमन होतांच पूर्व दिशेच्या कौमार्याची मर्यादशीलता मावळून तिच्या ठिकाणीं कामलालसेचा प्रभाव दिसूं लागला." या वाक्यांत रूपकाला जरूर असणारें सादृश्यच नाहीं, असें मला वाटतें. एक तर, कौमार्यांत मर्यादशीलता असत नाहीं; दुसरें, तांबड्या रंगाचा कामलालसेशीं संबंध असेल, पण मर्यादशीलतेचा पांढऱ्या किंवा गुलाबी रंगाशीं कांहींच संबंध नाहीं. सारांश, रूपकालंकार गद्यांत वापरणें तो नेमानेंच

वापरला पाहिजे, मुग्ध रीतीने वापरला पाहिजे व सादृश्य हृदयंगम असेल तेथेच वापरला पाहिजे.

Metaphor च्या जोडीला पाश्चात्य ग्रंथकार Antithesis ला मान देतात. Antithesis म्हणजे विरोध. विरोधालंकार आपल्या आलंकारिकांनी मानला आहे की नाही, हे मला सांगतां येत नाही. पण माझे मत असे आहे की, जसे अत्यन्त भिन्न किंवा निरनिराळ्या वस्तूंत अकल्पित सादृश्य दिसणें यांत खरें कवित्व आहे, त्याचप्रमाणें अत्यंत सारख्या किंवा नेहमीं जवळ असणाऱ्या वस्तूतील विरोधही सहृदय कवीच्याच लक्षांत येतो. यामुळे उपमा किंवा रूपक अलंकारांत जसे कवीचें कवित्व दिसून येतें तसे विरोधालंकारांतही दिसतें. विरोधाचा उपयोग इतिहासकारांनीं फार केला आहे. थुसीडायडीस व ट्यासिटस या प्राचीन नामांकित ग्रीक व रोमन इतिहासकारांनीं त्याचा उपयोग वराच केला आहे, असें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. गिवन व मेकॉले या दोघांच्याही इतिहासांत याचा पुष्कळ उपयोग केला असून त्यामुळे त्यांच्या भाषेला प्रौढी व भारदस्तपणा आलेला आहे. मराठी गद्यांत याचा उपयोग केल्याचीं उदाहरणें मला अद्याप सांपडलीं नाहीत. या अभावाचें कारण सांगणें कठीण आहे. कदाचित् मराठी भाषेला हा अलंकार साजत नाही म्हणा, किंवा मराठी गद्यकारांचें लक्ष तिकडे गेलें नाही म्हणा. याचें स्वरूप समजण्याकरितां, सर हेन्री कॅपवेल वॅनरमन यांनीं वापरलेल्या वाक्याचें 'स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागणार नाही' हे भाषान्तर पुरे आहे. मूळ वाक्यांत नुसता Antithesis असून त्याला भाषान्तरांत रूपकाची जोड मिळाली आहे, त्यामुळे वाक्य अधिकच जोरदार झालें आहे. अशा प्रकारचें Antithesis व Metaphor यांचें मिश्रण फार सुरस होतें, असा पाश्चात्यांचा अभिप्राय आहे. गिवननें वापरलेल्या एका प्रसिद्ध Antithesis चा येथें दाखला दिला असतां हा विषय अधिक स्पष्ट होईल. "They broke the idols they had worshipped and worshipped the idols they had broken." रोमचें राष्ट्र पालथें घातल्यावर गाथ लोकांनीं रोमन क्याथोलिक धर्माची दीक्षा घेतली, त्या वेळेस त्या नवीन धर्मांत शिरलेले लोक ज्या मूर्ति ते पूर्वीं भजत असत त्या फोडूं लागले व ज्या मूर्ति ते पूर्वीं फोडून टाकीत त्यांना ते भजूं लागले. ह्या वाक्यांतील विरोध मजेचा आहे.

भाषा प्रौढ किंवा ओजस्वी करण्याचे आणखी अनेक मार्ग आहेत. कारणाच्या जागीं कार्याचा निर्देश करणें, साधनाचा किंवा एका भागाचा साध्याचे अथवा

संपूर्णाचे जागीं उपयोग करणें, वगैरे नियम वरेच आहेत. 'सवा लक्ष बांगडी फुटली,' 'रंगराग एकत्र झाले,' 'हजारों ढाला पुढें सरसावल्या,' वगैरे वाक्यांत या रीतींनीं सामर्थ्य आलें आहे. अचेतनावर सचेतनाचा आरोप करणें हेंही एक ओजाचें साधन आहे. प्रसिद्ध वक्ता बर्क याच्या 'Ten thousand swords would have leapt from their scabbards' 'दहा हजार तलवारींनीं म्यानांतून वाहेर उड्या टाकल्या असत्या,' या वाक्याची आठवण येथें झाल्यावांचून राहत नाही. Epithets अथवा साभिप्राय विशेषणें हींही अर्थप्रौढीचीं महत्त्वाचीं साधनें आहेत. याला विशेषोक्ति अलंकार म्हणतात; मात्र निरर्थक विशेषणें घालून वाक्य वाढविणें गद्यांत चांगलें दिसत नाही.

एकाच अर्थीं दोन दोन तीन तीन शब्द वापरण्याची चाल कित्येक ग्रंथकारांत दृष्टीस पडते. समानार्थक किंवा किञ्चित् न्यूनधिकार्थक शब्द इंग्रजींत तरी अनेक असतात व त्यांपैकीं जितके आठवतील तितके वापरल्यानें भाषेला फार जोर येतो, अशी कित्येकांची समजूत आहे. ही समजूत कांहीं अंशीं खरी आहे, परंतु अलीकडे अशा प्रकारची सरणी इंग्रजींतही कमी उपयोगांत आणितात. उर्दू भाषेंत या साधनाचा वराच उपयोग केलेला दिसतो. किंवाहुना, एक शब्द वापरूच नये, निदान जोडी तरी असावी, असा त्या भाषेचा नियम आहे. लाजिम् व वाजिव्, अदल व इनसाफ्, रिवाज् व तरीका, वगैरे जोड्या उर्दूत नेहमीं येतात. मराठींतही 'त्यानें त्याचा आदर व सन्मान केला,' अशी योजना क्वचित् दृष्टीस पडत. उर्दू भाषेंत आरबी व फारशी या दोन्ही भाषांचे शब्द येतात, यामुळें अशा जोड्या करणें सुगम आहे. मराठींत तसा शब्दभरणा अद्याप नाही, व मराठी गद्यांत या प्रकाराचा कितपत उपयोग होईल हें सांगतां येत नाही.

भिन्नार्थाच्या शब्दांच्या किंवा भिन्न वाक्यांगांच्या जोड्या किंवा समूह वापरल्यानें भाषेला चांगला जोर येतो, हें मात्र निर्विवाद आहे. बहुधा नामें, क्रिया-विशेषणें, क्रियापदें किंवा वाक्यें दोन किंवा तीन वापरण्याची पद्धत इंग्रजींत दिसते. कित्येकांना तर अशी रचना करण्याची संवयच लागून गेली असते; ही धरती इंग्रजी भाषेंतच दिसते असें नाही, तर सर्व भाषांतील प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार ती वापरतात. गद्यरचना ही पुष्कळ अंशीं शिल्पकलेसारखी आहे. प्रासादांत जशा तीन तीन कमा-नींच्या किंवा तीन तीन खिडक्यांच्या रांगा शोभिवंत दिसतात, त्याप्रमाणें शब्दांची किंवा वाक्यांची अशी परंपरा शोभिवंत दिसते. यामुळें ज्याप्रमाणें कोणत्याही देशांतील

कारागीर इमारत बांधतांता अशा रचनेचा सहजच उपयोग करतात, त्याप्रमाणें सर्व देशांतील गद्यग्रंथकारही ओजोगुण साधण्याकरितां या धरतीचा उपयोग करतात. कित्येक प्रसंगीं बाणानें पन्नास पन्नास शब्दांचा किंवा वाक्यांगांचा समूह अशा रीतीनें घातला आहे. एकाद्या जुन्या धरतीच्या मंदिरांत खांवांच्या रांगा जशा सुंदर दिसतात त्याप्रमाणें ही बाणाची रचना सुंदर दिसते. मेकॉले यानें 'वारन हेस्टिंग्स' या निबंधांत ज्या विस्तीर्ण न्यायसभेंत वारन हेस्टिंग्सवर मुकदमा सुरू झाला, त्या सभेचें वर्णन करितांना ह्याच शैलीचा उपयोग केला आहे. असो. शास्त्रीबोवांच्या इतिहासावरील निबंधांतील एक लहानसा उतारा येथें घेतों, म्हणजे ओजोगुण वाढविण्याकरितां ज्या रीति येथवर वर्णन केल्या आहेत, त्यांपैकी ही व आणखी कित्येक त्यांनीं साहजिक कशा वापरल्या आहेत, हें आपल्या ध्यानांत येईल. "जो मनुष्य, जें कुळ किंवा जें राष्ट्र आज भाग्याच्या परम शिखरास चढलें आहे, तेंच उद्यां एकाएकीं डवघाईस येऊन परवां त्याचा मागमूसही राहत नाही. पहा वरें, ग्रीक या नांवावरोबर किती कल्पना एकदम मनांत उभ्या राहतात ? ज्या देशैकनिष्ठ वीर्यापुढें वझरसीस राजाचें असंख्यात सैन्य भुसासारखें उडून गेलें तें वीर्य, ज्याच्या योगानें सारें जग अजूनही थक होतें अशी बुद्धि, ज्याच्या योगानें मोठमोठ्या राजांस धाक पडावा असें उत्साहोद्दीपक वक्तृत्व, प्रत्यक्ष पाषाणासही बोलता चालता करण्याची करामत, इत्यादि कल्पना ग्रीक नांवाच्या उच्चारवरोबर एकसमयावच्छेदेंकरून मनांत प्रवेश करतात." विस्तार-भयास्तव उतारा जास्त लांबवीत नाही.

वर गद्यरचनेचें प्रासादरचनेशीं साम्य दाखविलें आहे, त्याच साम्याकडे आणखी आपण नजर दिली तर असें दिसून येईल कीं, इमारतीची शोभा वाढत वाढत जसा इमारतीस शिखर किंवा कळस असणें योग्य असतें, त्याप्रमाणें गद्यरचनेला जोरदार भाषा सर्वच ठिकाणीं न वापरतां ठिकठिकाणीं वापरून तिचा शेवटीं कळस करणें शोभिवंत दिसतें. विशेषतः निबंधांत किंवा भाषणांत शेवटीं 'पेरोरेशन' असावें, असें आरिस्टॉटलादिकांचें मत आहे. या प्रकारानें भाषणाचा कळस करण्याची तऱ्हा सर्व प्रासादिक ग्रंथकारांना साहजिक स्फूर्तीनें येते. बृहदारण्यक उपनिषदांतील जनक-याज्ञवल्क्यसंवादांत याप्रमाणें अखेरच्या उपसंहारांत सर्वांत जास्त उदात्त विचार व भाषाप्रावीण्य दाखविलें आहे, व ह्या कळसाची सरणी ग्रंथकर्त्यानें मोठ्या खुबीदार रीतीनें व्यक्तही केली आहे. प्रत्येक व्याख्यानभागाच्या शेवटीं 'मी तुम्हांस सहस्र गाई देतों, मला आणखी उपदेश करा, ' असें जनक याज्ञवल्क्यास म्हणतो व या शेव-

टच्या व्याख्यानांतर मी ' आपल्यास आपल्या राज्यासह दास्याकरितां तुम्हास अर्पण करितों, ' असें जनकानें म्हटलें आहे. वाणपुत्रानेंसुद्धां अशाच रीतीनें केयूरकाच्या तोंडून जेथें चंद्रापीडाला कादंबरीच्या विरहाचें वर्णन ऐकविलें आहे, तेथें असेंच आपलें अपूर्व गद्यरचनाचातुर्य दाखविलें आहे. वर्णनाचा जोर वाढत वाढत शेवटच्या भागांत तें वर्णन इतकें रसभरित झालें आहे कीं, तेथें वाचकांस तल्लीनता प्राप्त झाल्यावांचून राहत नाही. वाणपुत्रानें या उपसंहारांत त्वत्शब्दबद्ध वाक्यांनीं एक सुंदर हार गोविला आहे; व त्या रचनेमुळे वाचकांच्या चित्तावर एक प्रकारच्या शांत व भव्य कल्पनेचा ठसा उमटतो.

असो. ओजोगुणावद्दल येथवर बरेंच विवेचन झालें; आतां आपण राहिलेल्या तिसऱ्या गुणाकडे वळूं. माधुर्य हा गुण पद्यांत तसाच गद्यांतही पाहिजे. मात्र पद-लालित्य जितकें पद्यांत आनंद देतें, तितकें गद्यांत देत नाही. अनुप्रासादि शब्दालंकार तर गद्यांत योजूं नये. एकादे वेळेस मौजेकरितां ' शिपायांनीं किल्ल्यावर-हल्ला करून गिल्ला केला, ' इत्यादि वाक्यें बनविल्यास हरकत नाही; पण त्यांचा उपयोग मौजेपलीकडे नाही. गद्यांतील भाषेचें माधुर्य कसें असावें, हें वाणीनें अथवा नियमानें सांगणें अशक्य आहे. सारखेचें माधुर्य कसें असतें म्हणून कोणी विचारल्यास, ' तथापि न गिरा वक्तुं सरस्वत्यापि शक्यते ' या दण्डीच्या म्हणण्याप्रमाणें, प्रत्यक्ष सरस्वती जरी उतरली तरी तिलाही भाषेनें सांगतां येणार नाही. कर्णाला गोड लागेल असा योग्य शब्द आठवणें व तो वापरणें हेंच रचनाचातुर्याचें लक्षण आहे. ग्राम्य शब्द वापरूं नये, कठोर वाक्य घालूं नये, कठीण अक्षरें येऊं देऊं नये, इत्यादि लहानसहान नियम सांगतां येतात; परंतु ते अबाधित नाहीत. कॉलेजांत असतांना, ' शुष्को वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे ' असें कठोर वर्णयुक्त वाक्य नसावें, ' नीरसतरुःरिह विलसति पुरतः ' असें सौम्याक्षरयुक्त वाक्य रचावें, असें एक या विषयावर ठरीव उदाहरण ऐकण्यांत येतें; पण थोडा जास्त विचार केला तर, शुष्क वृक्षाला नीरस तरु हे नरम शब्द शोभत नाहीत; आणि विलसति हें क्रियापद तर अशा वृक्षाला काय होय ? सारांश, अर्थाला, विषयाला, वक्त्याला, व गद्याच्या प्रकाराला लायक व साजणारी गोड भाषा वापरणें हें त्या त्या ग्रंथकर्त्याच्या चातुर्यावर व स्वयंस्फूर्तीवर अवलंबून आहे. इतकेच नव्हे, तर एकच गोष्ट निरनिराळ्या तऱ्हेनें दोघां कर्त्यांनीं सांगितली, व ते दोघेही विद्वान्, प्रतिभासंन असले, तर दोघांचेही सांगणें मधुर व चांगलें लागेल. यामुळे अमुक एका प्रकारानें भाषेला मधुरता येते असें निश्चित नाही. मध, साखर,

दूध, इत्यादि मधुरतेचे अनेक प्रकार प्रत्यक्ष आहेतच. ही गोष्ट इतर गुणांनाही लागू आहे. Architecture अथवा शिल्पशास्त्र याचे जे सामान्य नियम असतात, त्याच नियमांस अनुसरून निरनिराळे प्रख्यात Architect अथवा शिल्पशास्त्रनिपुण लोक प्रासाद निर्माण करितात; परंतु प्रत्येक प्रासादाची तऱ्हा व सौंदर्य निरनिराळें असतें. याप्रमाणें गद्य ग्रंथकार आपापल्या निराळ्या तऱ्हेनें गोड, जोरदार व प्रसन्न अशी भाषा लिहितात. या निराळेपणास रीति असें म्हणतात. इंग्रजीत The style is the man अशी एक म्हण आहे; म्हणजे प्रत्येक मनुष्याच्या लिहिण्याची तऱ्हा निराळी असून तीवरून तो मनुष्य ओळखतांही येतो. त्याप्रमाणें प्रत्येक ग्रंथकाराची लिहिण्याची शैली निराळी असलीच पाहिजे. अलवत्ता, गतीत गजगति किंवा हंसगति जशी सुंदर असते, त्याप्रमाणें विशिष्ट ग्रंथकारांची रीति आल्हादजनक असते, व त्यामुळें त्यांचे ग्रंथ लोकप्रिय होतात. सारांश, गद्यांत रीति अनेक असतात व असल्या पाहिजेत हें उघड आहे. संस्कृतांत आलंकारिकांनीं चार रीति मानल्या आहेत, त्यांचा विशेषतः समासाच्या लहानमोठेपणावर फरक अवलंबून असतो. पण हें लक्षण मराठी गद्यास लागू करतां येणार नाही. कारण मराठी गद्यांत सामासिक शब्द घालण्याचा प्रघात नाही व तसें करणें इष्टही नाही. निसर्गतः ज्या ओघानें भाषा येईल त्या ओघास प्रतिबंध न करितां जर गद्य ग्रंथांत भाषा वापरली, तर तिचा मुख्य हेतु जास्त सिद्धीस जाऊन ती भाषा मधुरही लागेल यांत संशय नाही.

येथवर आपण आपल्या विषयाचा बहुतेक विचार केला. रस, गुण, अलंकार व रीति यांसंबंधानें थोडक्यांत विवेचन करून गद्याच्या व पद्याच्या निराळ्या हेतूमुळें गद्याच्या नियमांत कमी अधिक कसे फरक होतात हें मीं दाखविलें. आतां गद्यांत व पद्यांत आणखी एक महत्त्वाचा फरक आहे तो सांगून हा विषय आटोपूं. गद्यग्रंथांचा प्रसार पद्यग्रंथांपेक्षां फारच मोठा आहे. गद्य ग्रंथांचे वाचक सहस्रावधि; पद्याचे दहा पांच. बाल, वृद्ध, विद्वान्, अविद्वान्, स्त्रीपुरुष, सर्वास गद्य वाचणें सोपें असल्यामुळें गद्य वाचावेसें वाटतें, व त्याप्रमाणें ते वाचतात. पद्याचा बहुधा अर्थ समजण्यास जास्त दुर्गम असल्यामुळें फक्त शिकलेले व पद्याची गोडी असणारे लोकच पद्य वाचतात. नाटकें, कादंबऱ्या, निबंध इत्यादि प्रकारचे करमणुकीचे ग्रंथ सहस्रावधि मुलें व बायका भडाभड वाचून काढतात, ऐतिहासिक व शास्त्रीय ग्रंथांचें अवलोकन विद्वान् करितात, वर्तमानपत्रांतील लेख लक्षावधि जनसमूह वाचतो. यावरून गद्य लिहिण्याचें महत्त्व किती आहे व गद्य ग्रंथकारांवर केवढी जबाबदारी आहे हें आपल्या लक्षांत येईल.

सारांश, गद्यग्रंथसमूह हैं सर्व तन्हेनें समाज सुधारण्याचें मोठें बलवत्तर शस्त्र आहे. सद्गुणाचा उत्कर्ष व ज्ञानाची वृद्धि हीं गद्य वाङ्मयावर अवलंबून आहेत. अशा वाङ्मयाला शुद्ध व ओजस्वी करण्याची जबाबदारी ग्रंथकर्त्यांवर आहे. जेणेंकरून दुर्गुणाला स्फूर्ति मिळणार नाही, जेणेंकरून सद्गुणाला उत्तेजन येईल, जेणेंकरून अज्ञान व भोळसर कल्पना नष्ट होऊन ज्ञानाची वृद्धि होईल, अशा प्रकारची रसाळ गद्यरचना करण्याचा संकल्प ग्रंथकारांनीं आपल्यासमोर नेहमीं ठेविला पाहिजे. नाना प्रकारचे वाईट गुण, माणसें व प्रकार या संसारांत आहेत; परंतु त्यांना नेहमीं गटारांप्रमाणें जमिनींत पुरण्याचा यत्न केला पाहिजे. अलीकडील बहुतेक देशांतील गद्य ग्रंथकार ही आपली जबाबदारी ओळखून आपली गद्यरचना निर्मळ करितात ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

सद्ग्रहस्थ हो, आपलें हें मुंबई शहर महाराष्ट्राची हल्लींची राजधानी व केंद्रस्थान असून त्याची रचना एका विस्तीर्ण, शांत व रमणीय समुद्रभागाच्या किनाऱ्यावर झाली आहे. वकवेवर संध्याकाळीं उभें राहिलें असतां, सूर्यास्ताचीं मृदु किरणें उंच उंच, भव्य, अनेक प्रासादांच्या चक्राकार रांगांवर पडून त्यांचें सौंदर्य जास्त प्रकटित होतें, व रमणीय, नैसर्गिक व मानवी सृष्टीचा देखावा आपल्या नजरेस पडतो. अशा या आपल्या महाराष्ट्र नगरीच्या शिल्पसौंदर्याची प्रतिस्पर्धा करणारी महाराष्ट्र वाङ्मयांतील गद्यसृष्टि हळू हळू निर्माण होऊन, त्यांतील निरनिराळ्या गद्यप्रासादांच्या रचनाचातुर्यानें वाचकांचें मन तल्लीन होत जाईल अशी मला पूर्ण उमेद आहे; आणि ज्याप्रमाणें आपल्या सुंदर शहराच्या नवीन विस्तीर्ण रस्त्यांतून व नवीन इमारतींच्या भव्य दालनांतून व मोठमोठ्या खिडक्यांतून समुद्राची निर्दोष हवा चोहोंकडे अप्रतिहत खेळून लोकांच्या शारीरिक सुस्थितीस मदत करीत आहे, त्याप्रमाणें या मराठी गद्यवाङ्मयाच्या विस्तीर्ण दालनांतून उच्च वातावरणांतील उदात्त कल्पनांचे वारें सदोदित वाहत राहून सत्याभिरुचि, स्वाभिमान, स्वदेशप्रीति, परोपकार, दयार्द्रता, स्त्रियांविषयीं आदर, पतिपत्नींचा शुद्ध प्रेमबद्ध संबंध, सज्जनांची भक्ति, ज्ञानाची अभिरुचि, स्वार्थत्याग, संसाराची अनासक्ति, भगवद्भक्तीची लालसा, इत्यादि सद्गुणांची स्फूर्ति होऊन महाराष्ट्रीयान्च्या उत्तरोत्तर उत्कर्षास मराठी गद्यग्रंथसमूह कारणीभूत होईल अशी आशा करून मी हा लेख आटोपतां.

ज्ञानेश्वरी-मराठीचें व्याकरण

[लेखांक १]

रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनीं यंदाच कार्तिक शु० १ स प्रसिद्ध केलेलें “श्रीज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण” हें मराठी भाषेच्या वाङ्मयाच्या इतिहासांत एक कांतिकारक व अत्यंत महत्त्वाचें केंद्रस्थान होईल असें म्हणावयास हरकत नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील व भाषेवरील राजवाड्यांचे ऐकान्तिक परिश्रम सर्वश्रुत आहेत. तेव्हां त्यांच्या या आज जवळ जवळ दोन तपांच्या व्यासंगाचें हें एक फल अत्यंत मूल्यवान् आहे, हें निराळें सांगणें नको. मराठी भाषेची वाढ कोठून व कशी झाली, याचें ऐतिहासिक दृष्ट्या एका मजवूत आधारावरून सोपपत्तिक स्पष्टीकरण करण्याचें श्रेय प्रथम राजवाड्यांनीं घेतलें आहे. आधुनिक मराठी भाषेचें व्याकरण करण्याचा मान जसा दादोबा पाडुरंग यांस दिला पाहिजे, त्याचप्रमाणें मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण करण्याचा-निदान त्याचा पाया घालण्याचा-मान राजवाड्यांसच दिला पाहिजे. अशा प्रकारचा एखादा ग्रंथ राजवाड्यांच्या हातून निघावा अशी पुष्कळांची इच्छा होती; त्याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या विद्वत्तेस, परिश्रमास व शोधकतेस साजेल असा हा ग्रंथ प्रगट केला आहे, यावद्दल सर्व महाराष्ट्रीयीयांस आनंद वाटला पाहिजे. या ग्रंथाची पूर्णता अद्याप व्हावयाची आहे, हें खरें आहे. तथापि या ग्रंथाचें महत्त्व किती आहे हें दाखवून त्यांतील विवेचनाचें थोडक्यांत परीक्षण करण्याचें आम्हीं योजिलें आहे.

‘शुद्ध कसें बोलवें व शुद्ध कसें लिहावें, हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां, हें सांगणारें शास्त्र व्याकरण होय,’ अशी आम्हांस लहानपणीं ‘व्याकरणा’ ची व्याख्या शिकवितात. पण ही व्याख्या लहानपणच्या शिक्षणक्रमासच योग्य आहे. व्याकरणाची खरी व्याख्या याहून भिन्न आहे. व्याकरणशास्त्राचा मुख्य विषय म्हटला म्हणजे, बहुजनसमूह कोणत्याही विवक्षित काळीं जी भाषा बोलतो त्या भाषेतील वाक्यरचना-पद्धति कशी आहे हें सांगण्याचा आहे. दुसऱ्या रीतीनें बोलणें म्हणजे, वाक्यांतील शब्दांचा परस्परांशीं संबंध कसा असतो हें, लोक ज्या प्रकारचीं वाक्यें साधारणपणें वापरतात त्यांवरून ठरविणें, ही व्याकरणाची विषयमर्यादा आहे. पूर्वीच्या व या व्याखेतील मुख्य फरक वाचकांनीं लक्षांत आणिला पाहिजे. अमुक एक प्रयोग किंवा

रूप शुद्ध किंवा अशुद्ध कां हें ठरविण्याचें खरें साधन व्याकरण नव्हे; तर लोक तसा प्रयोग करतात किंवा तसें रूप वापरतात किंवा नाहीं हेंच होय. सारांश, व्याकरणाची भिस्त सर्वतोपरी लोकांच्या प्रयोगसरणीवर असते, ही गोष्ट मुख्यतः ध्यानांत घेतली पाहिजे, “Grammatical propriety is nothing more than the established usage of a particular body of speakers at a particular time in their history.” व्याकरण-शुद्धता म्हणजे एकाद्या विशिष्ट समूहाचा एकाद्या विशिष्ट काळीं बोलण्याचा कायम झालेला संप्रदाय होय. “मीं स्नान केलों,” “It is me” इत्यादि प्रयोग व्याकरणाच्या पहिल्या व्याख्येवर नजर ठेवणारे अशुद्ध समजतील, पण शुद्धाशुद्धतेचा खरा निकष जो लोकसंप्रदाय, त्याप्रमाणें हे प्रयोग शुद्ध आहेत, व ते व्याकरणशास्त्रानें शुद्ध मानूनच त्यांची व्यवस्था लावली पाहिजे. जशी ज्योतिषशास्त्राची खरी परीक्षा आकाशांतल्या प्रत्यक्ष स्थितींत म्हणजे दृग्गणितैक्यांत आहे, त्याप्रमाणें व्याकरणाची खरी कसोटी लोकसंप्रदायांत आहे हें विसरतां कामा नये.

ही गोष्ट लक्षांत आणली म्हणजे व्याकरणाचे नियम वेळोवेळीं बदलत जावे हें साहजिकच प्राप्त होतें. प्रत्येक जनसमाजांत बोलण्याचा संप्रदाय हळुहळू बदलत जातो ही गोष्ट वाचकांच्या सहज लक्षांत येणारी आहे. जिवंत भाषेचें स्वरूप स्थिर नसून नेहमीं थोडथोडें बदलत जातें, ही गोष्ट सृष्टिनियमास अनुसरून आहे. भाषा मनुष्यसमाजांत उत्पन्न होतात, वाढतात, पूर्णतेस पोचतात, न्हास पावतात व मृत होतात. जगांतील कोणतीही वस्तु स्थिर नाहीं, तिला वृद्धिन्हास, जननमरण आहेत, हा सामान्य सिद्धांत भाषेलाही लागू आहे. वनांतील वनस्पतिसृष्टीचें निदर्शन येथें घेतल्यास हरकत नाहीं. ज्याप्रमाणें एखाद्या वनांत जुन्या वृक्षांच्या बीजापासून अनेक नवीन वृक्ष उत्पन्न होतात, वाढतात, विस्तार पावून पूर्णतेस पोचतात, शेवटीं कालानें जीर्ण होऊन नष्ट होतात, किंवा एकाद्या झंझावातानें उन्मळून पडतात; त्याचप्रमाणें मनुष्यांच्या समाजांत नवीन भाषा जुन्या भाषांच्या बीजापासून उत्पन्न होतात, वाढतात, पूर्णदशेस पोचतात व कालांतरानें किंवा आगांतुक समाजक्रांतीच्या उत्पातानें नष्ट होतात. भाषासृष्टीचें व वनसृष्टीचें साम्य येथेंच समाप्त होत नाहीं. वनांतील वृक्षांची वाढ जशी कांहीं विवक्षित नियमांनीं होते—आम्रवृक्ष किंवा तालवृक्ष वाढतांना जसे निरनिराळे आकार नियमानें पावतात—सारांश, वनस्पतिकोटीचे निरनिराळे वर्ग निरनिराळ्या रूपांनीं व वाढींनीं जसे करतां येतात, त्याचप्रमाणें भाषांची वाढही स्थूलमानानें

निरनिरनिळ्या प्रकारांनीं होते. भाषा लोकसंप्रदायावर अवलंबून आहे, तर आपण घालून तो संप्रदाय कायम होईल; म्हणून भाषेच्या वाढीला आपल्यास पाहिजे तसें स्वरूप देतां येईल, असें कित्येकांस वाटेल. किंवा अशीही शंका येईल कीं, प्रत्येक मनुष्यानें निरनिराळा संप्रदाय सुरू केला, तर अनवस्था-प्रसंग येईल. पण अशा कल्पनेचें किंवा शंकेचें कारणच नाही. भाषेची वाढ कांहीं निसर्गसिद्ध नियमांनीं बांधलेली आहे, हा सिद्धांत अगदीं निर्विवाद आहे. लोकसंप्रदाय बदलत जातो तो कांहीं निसर्गसिद्ध नियमांनींच बदलत जातो, असें अनेक भाषांच्या तुलनेवरून सिद्ध झालें आहे. सारांश, लोकांची बोलण्याची तऱ्हा मनुष्यांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तींनीं एका विशिष्ट प्रकारानेंच बदलत जाते, आणि म्हणूनच मानवी भाषांचें शास्त्रीय वर्गीकरण वनस्पति-वर्गीकरणाप्रमाणें करतां येतें.

वरील उपपत्तीवरून भाषांचे वर्ग हल्लींच्या भाषाकोविदांना कसे करतां येतात, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. Comparative Grammar च्या म्हणजे तुलनात्मक व्याकरणाच्या आधारानें भाषांचे मुख्यतः Agglutinative, Synthetic and Analytical-म्हणजे संलग्नात्मक, प्रत्ययात्मक व प्रत्ययहीन असे तीन भेद मानिले गेले आहेत. संलग्नात्मक भाषेचें मुख्य उदाहरण चिनी भाषा होय. या भाषेंत शब्द एकमेकांपुढें राशीसारखे मांडून वाक्यरचना करतात. या भाषेंत नामांना किंवा क्रियापदांना प्रत्यय, प्रक्रिया वगैरे न होतां शब्दांचे ठोकळे मागे पुढें मांडल्यानें अर्थभेद उत्पन्न होतो. बहुतेक सर्व भाषा प्रारंभीं अशाच असाव्या; पण पुढेंपुढें प्रत्यय उत्पन्न होऊन वाक्यांत प्रत्यययुक्त शब्द वापरूं लागले. ह्या प्रकारच्या भाषांस प्रत्ययात्मक म्हणतात. भाषेची वाढ शेवटीं प्रत्ययरहित स्थितींत झाली पाहिजे हें उघड आहे. प्रत्ययाचें कार्य स्वतंत्र शब्द करूं लागले म्हणजे भाषेला सुबोधत्व येतें. संस्कृत व जर्मन ह्या प्रत्यययुक्त भाषांचीं उत्कृष्ट उदाहरणें होत; इंग्लिश व हिंदी ह्या प्रत्ययरहित भाषा म्हणतां येतील. बहुतेक आर्यभाषा प्रत्यययुक्त आहेत. प्राचीन ग्रीक, लॅटिन, पल्हवी, संस्कृत व गाथिक, तसेंच अर्वाचीन फ्रेंच, जर्मन, मराठी, बंगाली, वगैरे अनेक आर्यभाषा प्रत्यययुक्त असून त्यांचें तुलनात्मक व्याकरण सांप्रत प्राश्चात्य विद्वानांनीं तयार केलें आहे. या व्याकरणाचा आपल्या विषयाशीं संबंध असल्यानें येथें त्याचा थोडक्यांत उल्लेख केला आहे.

आर्य भाषांचें तुलनात्मक व्याकरण प्राश्चात्य विद्वानांनीं हल्लीं तयार केलें आहे-याच विधानाबरोबर हेंही सांगितलें पाहिजे कीं, प्रख्यात व्याकरणकार पाणिनि याचें

व्याकरण जर पाश्चात्य विद्वानांसमोर नसतें, तर अशा प्रकारचें तुलनात्मक व्याकरण होणें बहुतेक अशक्यच झालें असतें. भारतवर्षीय प्राचीन आर्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे ज्या एक दोन शास्त्रांचें उगमस्थान भारतवर्ष झालें आहे, त्यांपैकी व्याकरण हें एक शास्त्र होय. अंकगणिताप्रमाणें खऱ्या व्याकरणाची उत्पत्ति हिंदुस्थानांत झाली असें म्हटल्यास हरकत नाही. व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास येथें फार प्राचीन काळीं झाला, व सर्व व्याकरणकारांचा मुकुटमणि पाणिनि होय. पाणिनीने दिलेले व्याकरणाचे नियम सर्व आर्य भाषांस लागू आहेत, असें दिसून आलें आहे. पाणिनीय व्याकरणाइतकें सूक्ष्म व सर्वव्यापी व्याकरण पृथ्वीतलावर दुसरें नाही. पाणिनीची थोरवी सर्व पाश्चात्य विद्वान् कबूल करतात, व त्याच्या व्याकरणाच्या आधारानेंच आर्य भाषांचें तुलनात्मक व्याकरण पाश्चात्य विद्वानांनीं तयार केले आहे.

पाणिनीने व्याकरण केले त्या वेळेस संस्कृत भाषा नित्य प्रचारांत होती. वैदिक भाषा व त्याच्या वेळीं प्रचारांत असलेली संस्कृत भाषा यांचें व्याकरण पाणिनीने दिलें असल्यामुळे त्याच्या व्याकरणास फारच महत्त्व आलें आहे. वार्तिककार कात्यायन याच्या वेळेस संस्कृत भाषा प्रचारांतून गेली असावी. एरवीं बुद्ध पाली भाषेंत लोकांस उपदेश करता ना. बुद्धानंतर किंवा बुद्धापूर्वीपासून हिंदुस्थानच्या पूर्व, दक्षिण, पश्चिम व उत्तर भागांत मागधी, महाराष्ट्री, पेशाची व शौरसेनी या प्राकृत भाषा उत्पन्न होऊन प्रचारांत आल्या; आणि बौद्ध व जैन धर्मींनीं या भाषा आपल्या धर्मग्रंथांत अंगीकारिल्यामुळे त्यांस लवकरच ऊर्जित दशा आली. त्यांतल्या त्यांत विद्वान् राजांचा आश्रय मिळाल्यामुळे महाराष्ट्री भाषा पूर्ण स्थितीस पोचली व महाराष्ट्रीय काव्यवाङ्मय चांगलें उत्पन्न होऊन त्यापैकी कांहीं अद्याप अवशिष्टही आहे. प्राकृत भाषा कधीं व कशा उदयास आल्या, त्यांचा उत्कर्ष कसा झाला, आणि त्या केव्हां व कां लयास गेल्या, याचें सविस्तर विवेचन राजवाड्यांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरीस जोडलेल्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रस्तावनेंत केले आहे. कांहीं थोडके मुद्दे जरी मतभेदाचें स्थान होऊं शकतील, तरी त्यांनीं एकंदर विषय फार विस्तृत रीतीनें व साधार असा या प्रस्तावनेंत मांडला आहे. या चार प्राकृत भाषांचें व्याकरण वररुचीनें केले ही गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे. वररुचि हा विक्रमाचा समकालीन होता असें बृहत्कथेंतील एका गोष्टीवरून दिसतें. त्याच कथेंतील दुसऱ्या एका गोष्टीवरून तो नंदाचा समकालीन होता असेंही दिसतें. इ० स० पू. ३०० पासून ५० पर्यंत दोन तीन वररुचि होऊन गेले असावे, हें उघड आहे. सारांश, प्राकृतभाषांचें व्याकरण याच वर्षांचे दरम्यान

ज्ञालें असें दिसतें. ज्याप्रमाणें सर्व संस्कृत व्याकरणांचें उगमस्थान पाणिनि होय त्याचप्रमाणें सर्व प्राकृत व्याकरणांचें उगमस्थान वररुचि होय. ज्या अर्थी प्राकृत भाषा संस्कृतापासून उत्पन्न झाल्या आहेत त्या अर्थी वररुचीनें आपलें व्याकरणही पाणिनीच्या ग्रंथाच्या पायावर रचलें आहे, हें युक्तच आहे. मराठीच्या ऐतिहासिक व्याकरणाचा अभ्यास करणारास पाणिनि व वररुचि या दोघांचीं व्याकरणें पाहिलींच पाहिजेत हें निराळें सांगणें नको.

वररुचीनंतर तीन चारशें वर्षांनीं या चारी प्राकृत भाषा लयास गेल्या असें दिसतें, व त्याही एकाच सुमारास. प्राकृत भाषा कोणत्या कारणानें लयास गेल्या याबद्दल राजवाड्यांनीं डॉक्टर भांडारकरांहून कांहींसें भिन्न मत दिलें आहे. परंतु मतभेद काय, हें राजवाड्यांच्या विवेचनावरून स्पष्ट कळत नाहीं. पण एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, ज्या वेळेस प्राकृत भाषा लयास गेल्या, त्याच वेळेस हिंदुस्थानांत बौद्ध व जैन धर्माचा ऱ्हास होऊन आर्य धर्मास जोर आला होता. यामुळें संस्कृत भाषेचें महत्त्व पुनरपि वाढून संस्कृताच्या साहाय्यानें नवीन भाषा उत्पन्न होऊं लागल्या. प्राकृत भाषांना अपभ्रष्ट स्वरूप यापूर्वीच आलें होतें. या अपभ्रष्टांचें संस्कृताच्या साहाय्यानें हल्लींच्या आर्य भाषांत रूपांतर होऊन हळूहळू बंगाली, मराठी, पंजाबी व हिंदी या चार भाषा पूर्वोक्त मागधी, महाराष्ट्री, पेशाची व शौरसेनी या चार भाषांच्या भागांत प्रचारांत आल्या.

हिंदुस्थानांतून बौद्ध धर्म जरी नाहींसा झाला, तरी जैन धर्म जीव धरून होता. जैन धर्मांनें महाराष्ट्रीला आश्रय दिला असल्याकारणानें महाराष्ट्री भाषा मात्र समूळ नाहींशी झाली नाहीं. जैन ग्रंथकार अद्याप महाराष्ट्रींत ग्रंथरचना करीत होते. सारांश, वररुचीनंतर महाराष्ट्री मात्र हजार वर्षे तरी जिवंत असावी. महाराष्ट्रीचें स्वरूप प्रारंभी सांगितलेल्या सृष्टिनियमाप्रमाणें या दीर्घ काळांत बदलत गेलें असलेंच पाहिजे; व त्यामुळें महाराष्ट्रीच्या व्याकरणाच्या द्विरावृत्तीची आवश्यकता जैन ग्रंथकारांस तरी भासलीच असावी. प्रख्यात जैन व्याकरणकार हेमचंद्र यानें आपल्या 'सिद्धहेम' नांवाच्या व्याकरणानें ही उणीव भरून काढली. हेमचंद्राचें व्याकरण विस्तृत असून त्याचें महत्त्व मराठी भाषेचा साद्यंत अभ्यास करणारांस पाणिनि व वररुचि यांच्या ग्रंथांच्या खालोखाल आहे, हें सांगणें नलगे. ज्या महाराष्ट्रीचें किंवा अपभ्रंशाचें हेमचंद्र व्याकरण देतो, ती भाषा प्रत्यक्ष महाराष्ट्रींत प्रचलित नसावी, हें राजवाड्यांचें अनुमान खरें आहे, हें वरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच. तथापि मूळच्याच

भाषेची ती विकृति असल्याने हेमचंद्राच्या ग्रंथाचें महत्त्व कमी होत नाहीं, हें उघड आहे.

हल्लींच्या प्राकृत भाषा इ० स० ४०० किंवा ५०० च्या सुमारास अस्तित्वांत आल्या, असें राजवाड्यांचें मत आहे, तें मान्य करण्यासारखें आहे. इतर विद्वानांचें मत जरी ग्रहण केलें तरीही या भाषा अस्तित्वांत येऊन आज हजार वर्षे झालीं, हें निर्विवाद आहे. या अवधींत देशी भाषांचें स्वरूप बदलत गेलें असलेंच पाहिजे. उदाहरणार्थ, मराठी भाषेचें स्वरूप ज्ञानेश्वरींत दिसतें तें एकनाथी मराठीहून भिन्न आहे, व एकनाथकालीन मराठी हल्लींच्या मराठीहून भिन्न आहे. सारांश, मराठीचें ऐतिहासिक व्याकरण तयार करणाऱ्यास पाणिनि, वररुचि व हेमचंद्र यांच्या व्याकरणांची माहिती पाहिजे, इतकेंच नव्हे, तर त्यास या हजार वर्षांत निरनिराळ्या काळीं लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांचीही सामग्री पाहिजे. निरनिराळ्या काळीं लिहिलेल्या प्रतींचें किती महत्त्व आहे, हें थोडें विस्तारानें सांगणें अवश्य आहे. पाणिनीनें वैदिक व्याकरण केलें, त्या वेळेस त्याच्यासमोर जरी वेदाचीं लिहिलेलीं पुस्तकें नव्हतीं, तथापि वेदाचें संरक्षण ब्राह्मणांनीं इतकें उत्तम केलें होतें व आहे कीं, वेदकाळचीं रूपें व उच्चार जसेच्या तसेच त्यास ऐकूं येत होते व आजही आपल्यास ऐकूं येतात. वैदिक भाषेंत शब्दांना स्वर असत, ते स्वर कसे असत ह्याचें शास्त्र आज कोणी बनवूं म्हणेल तर शक्य आहे. पाणिनीची स्वरप्रक्रिया आज नाहींशी झाली, तरी जोंपर्यंत आम्ही वेद स्वरसहित जसे होते तसे संभाळले आहेत, तोंपर्यंत स्वरप्रक्रिया पुन्हा तयार करणें साध्य आहे. पण वेद जितक्या काळजीनें आम्ही परंपरेनें कायम ठेवले आहेत, तितक्या काळजीनें अवेस्ता खेरीज करून इतर कोणताही ग्रंथ केवळ तोंडोतोंडीं कोणीही कायम ठेविलेला नाहीं. वेद किंवा अवेस्ता यांचें उदाहरण केवळ अपवादक आहे. ते जसेच्या तसे कायम ठेवण्याकरितां हजारों ब्राह्मण व 'मोवेद' आपलें आयुष्य खर्च करीत आहेत. पण दुसरे कोणतेही ग्रंथ शुद्ध मूळच्या स्वरूपांत तोंडोतोंडी कायम राहणें शक्य नाहीं. ज्ञानेश्वरीविषयी किंवा रामायण-महाभारताविषयी आमची पूज्यबुद्धि मोठी आहे हें खरें आहे; पण या ग्रंथांचीं पुस्तकें लिहिलीं गेलीं आहेत म्हणून ते ग्रंथ अद्याप मिळूं शकतात, अशा ग्रंथांच्या जितक्या जुन्या प्रती मिळूं शकतील तितकी त्यांच्या शुद्धतेसंबंधानें खात्री अधिक पटते. त्यांतल्या त्यांत जिवंत व वाढत्या भाषेंतील ग्रंथ व मृत भाषेंतील ग्रंथ यांत अंतर आहे. ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषा व हल्लींची मराठी भाषा यांत फार अंतर आहे. यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीवरून प्रती बनतां बनतां तिचें

मूळचें स्वरूप बदलण्याचा पुष्कळ संभव आहे; तितका संभव मृतभाषेतल्या ग्रंथासंबंधानें नाहीं, हें उघड आहे. उदाहरणार्थ, महाभारताची आधुनिक व जुनी प्रत यांत अंतर पडण्याचा संभव जरी कमी असला, तरी ज्ञानेश्वरीची जुनी प्रत व ज्ञानेश्वरीची आधुनिक प्रत यांत वरेंच अंतर पडण्याचा संभव आहे. विशेषतः ऐतिहासिकरीत्या शब्दांचीं रूपें ताडून पाहणारांस हें अंतर फारच महत्त्वाचें आहे. एक लहानसेंच उदाहरण घेऊं. 'तियें' व 'तीं' यांत साधारण वाचकांस विशेष अंतर वाटणार नाहीं. "अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणें ।" असे पहिल्याच अध्यायांतील पांचव्या ओवीचे पहिले दोन चरण आहेत. यांतील दुसऱ्या चरणाच्या ऐवजीं 'तियेंचि मणिभूषणें' असा जुन्या पोथींतील पाठ असेल तर तो साधारण वाचकांस मुळींच महत्त्वाचा वाटावयाचा नाहीं. किंबहुना मूळचा पाठ बदलून 'तींचि मणिभूषणें' असें म्हणण्याकडे कोणत्याही आजकालच्या वाचकाची नकळत प्रवृत्ति होईल. पण ऐतिहासिक दृष्टीनें व्याकरणाचा अभ्यास करणारांस जुन्या पोथींतील 'तियें' हें रूप फार महत्त्वाचें आहे; व त्या रूपाचा त्याला योग्य विचार करणें जरूर आहे. सारांश, ज्या काळीं जो लेख लिहिला गेला असेल, त्या काळीं जसा प्रयोग करण्याचा लोकांत संप्रदाय असेल तसाच प्रयोग त्या लेखांत येईल; ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे जुन्या लेखांचें महत्त्व व्याकरणकारांस किती आहे हें लक्षांत येईल. ऐतिहासिक व्याकरणकारांस तर जुन्या काळीं लिहिलेल्या ग्रंथांचें फारच महत्त्व आहे. किंबहुना, असे जुने लिहिलेले लेख मिळाल्याशिवाय ऐतिहासिक व्याकरण वनणेंच शक्य नाहीं, हें उघड आहे.

सुदैवानें अशा प्रकारचा एक अत्यंत महत्त्वाचा जुना लेख हल्लीं सांपडला आहे. ज्ञानेश्वरीची एक फार जुनी प्रत राजवाड्यांस सांपडली असून ती त्यांनीं छापली आहे. ही किती जुनी आहे याविषयीं त्यांनीं या ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेंत सविस्तर विवेचन केलें आहे. सदरहू ग्रंथ तितका जुना नाहीं, असा रा. चिपळूणकर यांनीं आक्षेप घेतला आहे. सध्या या वादांत शिरण्याचें आम्हांस प्रयोजन नाहीं. राजवाड्यांनीं छापलेली ज्ञानेश्वरीची प्रत होयसळवंशीय जयंतपाळ राजाचा गुरु मुकुंदराज ह्याचीच आहे, असें अनुमान करण्यास सबळ प्रमाणें आहेत. तथापि हा वाद आपण तूर्त वाजूला ठेवूं. एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, ही प्रत एकनाथाच्या प्रतीहून फार प्रार्चीन आहे; व त्यांत एकनाथकालीन रूपांहून जुनीं रूपें आपल्या दृष्टीस पडतात. त्यामुळे ह्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीचें महत्त्व, राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें, ऐतिहासिक व्याकरण तयार करण्याच्या कामीं खरोखरच अवर्णनीय आहे. एखादा दोनचार ओळींचा

शिलालेख सांपडल्यानें ऐतिहासिक व्याकरण करण्याच्या कामास खरी मदत होत नाहीं; कारण अशा लहान लेखांत फारच थोडे शब्द येऊं शकतात; आणि यामुळें शब्दांचीं रूपें पाहण्याची क्षेत्रमर्यादा फारच आकुंचित होते. ज्ञानेश्वरीसारखा एखादा संपूर्ण ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या काळीं किंवा तदनंतर थोडक्याच काळानें लिहिलेला सांपडल्यास तो अमूल्य होय, यांत संशय नाहीं. खाल्डिया किंवा असीरियाच्या प्राचीन साम्राज्याच्या वेळीं लिहिलेले इष्टिकालेख म्हणजे खोदलेलीं कौलें सांपडल्यानें अलीकडे त्या साम्राज्याच्या इतिहासावर जसा प्रकाश पडला आहे, त्याचप्रमाणें राजवाड्यांस सांपडलेल्या या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीनें इ० स० १३००च्या सुमाराची अर्थात् मुसलमानीचा संसर्ग होण्याच्यापूर्वीची मराठी भाषा आपल्यास दृग्गोचर होते.

श्रीज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण तयार करण्यासाठीं—अर्थात् मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक व्याकरणाचा पाया घालतांना—राजवाड्यांस किती सामग्री एक जागीं करावी लागली, याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन येथवर झालें. पाश्चात्य पंडितांनीं पाणिनीच्या आधारें तयार केलेलें आर्यभाषांचें तुलनात्मक व्याकरण, पाणिनीचें संस्कृत व्याकरण, वररुचीचें व हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण, व ज्ञानेश्वरकालीन किंवा त्या काळजवळची ज्ञानेश्वरीची प्रत—इतक्या साधनांच्या पायावर या लहानशा ग्रंथाची रचना झाली आहे, एवढें सांगितलें म्हणजे राजवाड्यांच्या या ग्रंथाचें महत्त्व किती आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. महाराष्ट्रीयीयांस स्वाभाविकच प्रिय असलेल्या मराठी भाषेचें—विशेषतः त्यांस अत्यंत पूज्य असलेल्या श्रीज्ञानेश्वरी ग्रंथाचें—ऐतिहासिक व्याकरण लिहिण्याचें प्रथम श्रेय प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें एका महाराष्ट्रीयीयास व तें रा. राजवाड्यांस मिळालें आहे, ही गोष्ट अभिनंदनीय होय. जगद्वंद्य व्याकरणकार पाणिनि ज्या भारतवर्षीय आर्यांत निर्माण झाला, ज्या आर्यांत वररुचि, पतंजलि, हेमचंद्र, वामन, भर्तृहरि इत्यादि सन्मान्य व्याकरणशास्त्रशास्त्रे उदयास आले, त्या आर्यांच्या वंशांत व्याकरणाचें ऐतिहासिक समालोचन करण्याचें सामर्थ्य अद्याप लुप्त झालेलें नाहीं, ही अभिमानास्पद गोष्ट राजवाड्यांचें ज्ञानेश्वरी मराठीचें व्याकरण पाहून वाचकांच्या प्रत्ययास आल्यावांचून राहणार नाहीं. सदरहू विषयाचा आपापल्या तऱ्हेनें विचार करणारे कित्येक विद्याप्रिय पाश्चात्य पंडित पूर्वीं झाले व आजही आहेत. वीम्सचें Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, सन १८७२ सालीं प्रसिद्ध झालेलें, सर्वविश्रुत आहे. होर्नलचा Grammar of the Gaudian Languages हाही ग्रंथ प्रसिद्ध

आहे. स्टेन कोनौ व ग्रीयरसन यांनीं सरकारी आश्रयाखालीं हिंदुस्थानच्या भाषांचा अभ्यास करून त्यांजवर बराच विचार केला आहे. जर्मनीचे व फ्रान्सचेही पंडित, त्यांच्या प्रसिद्ध विद्याप्रियतेस अनुसरून, याही विषयांत मार्गें नाहींत. परंतु आमच्या भाषेच्या व्याकरणाचा ऐतिहासिक विचार करण्याचा मक्ता पाश्चात्य पंडितांनींच घ्यावा, ही खरोखर आम्हांस लाजीरवाणी गोष्ट आहे. राजवाड्यांनीं केलेल्या या ग्रंथानें आम्हांस बर मान करण्यास पुष्कळ जागा झाली आहे असें म्हणण्यास आनंद वाटतो. पाश्चात्य पंडितांचे विचार व सिद्धांत-निदान आमच्या भाषेसंबंधानें तरी-जागजागीं चुकलेले असावे, हें साहजिक आहे. तथापि, राजवाड्यांच्या विवेचनाचें व पाश्चात्य पंडितांच्या मतांचें परीक्षण, हा लेख बराच लांबल्यामुळें, पुढील लेखांकावर टाकणें भाग आहे.

[लेखांक २]

मराठी भाषेचें ऐतिहासिक व्याकरण तयार करण्यास कोणकोणती सामग्री जमा करणें जरूर आहे याचें दिग्दर्शन मागील लेखांत आम्हीं केले, त्याजवरून राजवाड्यांच्या या पुस्तकाचें किती महत्त्व आहे हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. संस्कृत, महाराष्ट्री, महाराष्ट्रअपभ्रंश, व जुनी अथवा ज्ञानेश्वरी-मराठी, अशी परंपरा असल्यानें पाणिनि, वररुचि, हेमचंद्र व ज्ञानेश्वरांच्या वेळीं किंवा त्या सुमारास लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची प्रत, इतक्या वस्तु या कार्यास आवश्यक आहेत, हें उघड आहे. पाणिनीनें आपल्या व्याकरणांत दिलेल्या वैदिक व इतर संस्कृतापासून महाराष्ट्री अपभ्रंश रूपानें निघाली, महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश महाराष्ट्र-अपभ्रंश, व त्याचें रूपान्तर जुनी मराठी, असे या परंपरेचे दुवे वाचकांस चांगले ओळखीचे झाले पाहिजेत. विशेषतः संस्कृतापासून महाराष्ट्री अपभ्रंशरूपानें कशी निघाली याची सविस्तर माहिती असल्याशिवाय राजवाड्यांचें व्याकरण सामान्य वाचकांस नीट समजावयाचें नाहीं. हिंदुस्थानांत संस्कृत भाषा बोलणारे आर्यलोक सिंधुनदीपलीकडून येऊन जसजसे पसरत चालले व जसजशी त्यांची वस्ती गोदावरीपलीकडे कृष्णेपर्यंत वाढत गेली, तसतसें त्यांच्या संस्कृत भाषेनें या भागांत राहणाऱ्या पूर्वकाळच्या कमी संस्कृतीच्या मूळच्या लोकांच्या भाषेवर आपला पगडा बसवून त्यांच्या भाषेस नाहींसें केले. कृष्णेच्या दक्षिणेस आर्यलोकांची फारच थोडी वसती झाली, व तेथील द्राविडीय वंशाचे लोक संख्येनें व संस्कृतीनें बरेच पुढें असल्याकारणानें तेथें याच्या उलट

परिणाम झाला; म्हणजे या प्रांतांत गेलेल्या थोड्याशा आर्यलोकांच्या भाषेस देशी भाषांनीं दाबून टाकून नष्ट केलें. हिंदुस्थानांतील प्रचलित भाषांच्या दृष्टीनें हिंदुस्थानचें दोन भाग पाडतां येतात. कृष्णोत्तर मोठ्या भागांत आर्य व अनार्य दोघेही आर्योत्पन्न भाषा बोलतात; याच्या उलट कृष्णेच्या दक्षिणेकडील भागांत आर्य व अनार्य दोघेही अनार्य भाषा बोलतात. उत्तरेकडील भागांत मूळच्या लोकांनीं जेव्हां संस्कृत भाषा उचलली, त्या वेळेस साहजिकच तिचें रूपांतर झालें. हें रूपांतर विशेषतः उच्चारान्या संबंधाचें होतें. साधारणपणें संस्कृत उच्चार अव्युत्पन्न मनुष्यास चांगले करतां येत नाहींत. तशांत या देशांतील मूळचे द्राविडीय वंशाचे लोक फारच कमी संस्कृतीचे असल्यानें त्यांस संस्कृत वर्णांचे उच्चार फारच जड गेले. अव्युत्पन्न लोकांनीं उच्चाराकरितां नरम केलेली संस्कृत भाषा म्हणजे प्राकृत भाषा, अशी सामान्य व्याख्या करण्यास मुळींच हरकत नाहीं; जसा एखादा वोवडा मनुष्य बोलतांना बरेचसे वर्ण बदलतो किंवा कांहीं मुळींच खाऊन जातो, त्याचप्रमाणें प्राकृत भाषेचा प्रकार आहे. प्रत्येक भाषेला वाढ किंवा रूपांतर आहे, हा मागील लेखांत सांगितलेला सिद्धांत वाचकांस आठवत असेलच. पण कांहीं वाढ किंवा रूपांतरें सरळ व साहजिक असतात, व कांहीं रूपांतरें एकाएकीं झालेलीं व मोठीं असतात. पूर्वी सांगितलेला वृक्षांचा दृष्टांत घेतला तर झाडें साहजिक वाढतात तें रूप निराळें, व खांद्या तोडल्यामुळें झालेलें रूपांतर निराळें. मूळच्याच लोकांत भाषा कालांतरानें थोडथोडी बदलत जाते तें स्वरूप निराळें व वरील कारणांनीं परकी लोकांत झालेलें भाषेचें रूपांतर निराळें. वैदिक भाषेचें पाणिनीयकालीन संस्कृतांत झालेलें रूपांतर संस्कृत शब्दांनीं वर्णन करितां येईल; पण संस्कृताचें जें प्राकृतांत रूपांतर झालें ती वाढ नसून झाडांची तोडातोड करून झालेल्या अपभ्रष्ट स्वरूपाच्या रूपांतरासारखें होय.

संस्कृत उच्चारांचा प्राकृतांत ठळक ठळक कोणता फरक होतो हें सांगितलें म्हणजे ही गोष्ट वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. याशिवाय संस्कृत-प्राकृतांतला ठळक भेद वाचकांस माहित असल्याशिवाय त्यांस राजवाड्यांचें व्याकरण समजावयाचेंही नाहीं असें आम्हांस वाटतें. म्हणून संस्कृत-प्राकृतांतील मुख्य भेद वाचकांस समजावून सांगितलेच पाहिजेत. कृष्ण पण्डितानें केलेल्या प्राकृतचंद्रिकेतील एका श्लोकाचे दोन चरणे येथें घेण्यासारखे आहेत. “ ऐ, औ, क पक्कद्वल्लुतशषाः सूर्यश्चतुर्थीभ्यसि । प्रान्ते हलडब्बनाऽपृथक् द्विवचनं नाष्टादश प्राकृते ” म्हणजे ऐ, औ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, प्लुत, श, ष, तीन्ही विसर्ग, चतुर्थी विभक्ति, शब्दांतील व्यञ्जन,

हं न आणि - द्विवचन, या अठरा गोष्टी प्राकृतांत नाहीत; संस्कृतांतील ऐऔचे प्राकृतांत ए ओ होतात. उदाहरण तैल-सं०, तैल प्राकृत. ऋ ऋ च्या ठिकाणीं अ किंवा इ किंवा उ होतो. जसें तृण-तण. शृंगार-सिंगार. यातृ-जाऊ. श, षच्या ऐवजीं स वापरतात. 'स्त्रीशूद्राणां समानधर्माः' या न्यायानें अजूनसुद्धां आपल्यांत वायका "मुलगा सालेंत गेला" असें म्हणतात. तसेंच अन्तीं आलेलें व्यंजन प्राकृतांत अकारान्त होतें. न च्या ठिकाणीं ण होतो. पानी-पाणी. याशिवाय जोडाक्षरें प्राकृतांत नाहीत. असें म्हटलें तरी चालेल. जोडाक्षरांपैकीं कोणतें तरी एक अक्षर गाळवयाचें किंवा एक द्वित्त करावयाचें. प्रावृष-पाऊस, या उदाहरणांत ह्या तीन्ही चारी गोष्टी आपणास दिसतात. प्रा चा पा झाला, ऋ चा उ, ष चा स आणि हलन्त शब्द होता तो अजन्त झाला. आणखी एक नियम वररुचीनें दिलेला अत्यन्त महत्त्वाचा आहे. 'कच्चजतदपयवां प्रायो लोपः।' अरंभीं नसलेले क, ग, च, ज, त, द, प, य आणि व या वर्णांचा बहुधा लोप होतो. प्राकृत भाषा उत्पन्न झाली ती बोलणाऱ्यांच्या उच्चारदौर्बल्यानें झाली, हा सिद्धांत खरा मानण्यास ही एकच गोष्ट पुरे होईल असें आम्हांस वाटतें. हृदय या शब्दाचा प्राकृतांत हिअअ असा उच्चार करणारे लोक किती तरी अव्युत्पन्न असले पाहिजेत !!!

असो. संस्कृतांतील वर्णांचें प्राकृतांत रूपांतर कसें होतें याचे वरील मुख्य नियम वाचकांनीं ध्यानांत ठेवले पाहिजेत. कारण त्यांचा या विषयांत वारंवार उपयोग लागेल. या नियमांवरून संस्कृताचा अपभ्रंश प्राकृत असें मानण्यास हरकत नाही. राजवाडे आपल्या व्याकरणाच्या ५ व ६ पानांवर म्हणतात:—"महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अवहट्टभासा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश, व मराठा अवहट्टभासेचा अपभ्रंश समजण्याची चाल आहे. हें बोलणें संस्कृत दृष्टीनें झालें. प्राकृत दृष्टीनें सर्व विचार उलट होतो. संस्कृत शब्दांतील वर्णांचा नाश किंवा फेरवदल होऊन जे नवीन शब्द बनले ते संस्कृतपर शब्द होत, असेंही बोलतां येईल. अपभ्रष्ट या शब्दाऐवजीं सुलभोच्चारप्रवण भाषा अशी परिभाषा योजल्यास हा वादच मिटतो." आमच्या मतें या वादाचा निकाल निराळ्या स्वरूपाचा आहे. प्राकृत भाषेचा कोणी कितीही अभिमानी असला, तरी प्राकृत भाषेतील शब्द संस्कृतेतर बनले असें तो म्हणणार नाही. हृदय याचे ठिकाणीं हीअअ हें म्हणणें सुलभोच्चारप्रवणतेचें लक्षण नव्हे, तर येंथें उच्चारदौर्बल्य कबूल करावें लागतें. संस्कृतापासून अपभ्रष्टरूपानें प्राकृत निघाली ही गोष्ट ऐतिहासिक व तात्त्विक दृष्ट्या कबूल करावी लागेल. अनार्य किंवा अप्रबुद्ध

अशा बहुजनसमाजानें संस्कृत भाषा उचलल्याने तिला प्राकृत स्वरूप आले व हिअअदइओ (हृदयदयितो) अशा प्रकारच्या स्वरांच्या टांगलेल्या लडां भाषेत येऊं लागल्या. कालांतरानें या भाषांना बौद्ध व जैन धर्मांचा आश्रय मिळाल्याने व विद्वान् पंडित व विद्याप्रिय राजे यांच्या मदतीनें, प्राकृतांत-विशेषतः महाराष्ट्रांत-चांगले वाङ्मय निर्माण झालें, व हळूहळू ही भाषा नागर झाली. दोन्ही कारणांचा न्हास झाला तेव्हां, विशेषतः परकीय लोकांच्या स्वान्यांच्या धामधुमीत, या प्राकृतांना पुनः अपभ्रष्ट स्वरूप प्राप्त झालें. परंतु थोड्याच काळानें महाराष्ट्रांत चालुक्य व उत्तरहिंदुस्थानांत गुप्त ह्या हिंदुधर्माभिमानी राजांच्या अमदानीत लोकांत संस्कृताचा अभिमान वाढून संस्कृताच्या साहाय्यानें अवहट्टभासांचें रूपान्तर होऊन हल्लींच्या जोरदार देशी भाषा उत्पन्न झाल्या. सारांश, इतिहास पाहतां संस्कृताची अपभ्रष्ट भाषा प्राकृत व प्राकृताची अपभ्रष्ट भाषा अवहट्टभासा, एवढें विधान खरें आहे; मराठी अवहट्टभासेचा अपभ्रंश नव्हे तर तिचें संस्कृतेतर रूप होय. मराठी भाषेनें अपभ्रष्टाच्या पायावर एक अत्यंत सुंदर इमारत रचिली. अपभ्रष्ट भाषेचें उच्चार-दौर्बल्य संस्कृताच्या साहाय्यानें तिनें काढून टाकलें. संस्कृतांतील शब्द जसेच्या तसे वापरण्याची तिनें प्रवृत्तीही सुरू केली. निरनिराळ्या प्रकारचीं प्रत्ययान्त रूपेही मराठींत अपभ्रंशांपेक्षां जास्ती उत्पन्न झालीं. वाढतां वाढतां मराठी भाषेला यादव राजांच्या आश्रयाखालीं नागरत्व मिळून तिच्यांत ज्ञानेश्वरीसारखा अलौकिक सर्वांगसुंदर ग्रंथ निर्माण झाला.

या तीन्ही गोष्टींपैकी कोणतीही एक घेतली तरी महाराष्ट्रापेक्षां किंवा अपभ्रष्ट भाषेपेक्षां मराठी संस्कृतेतर कशी आहे हें लक्षांत येईल. मराठीनें उच्चारदौर्बल्य आधीं काढून टाकिलें. प्राकृतांत किंवा अपभ्रष्टांत उच्चारदौर्बल्यामुळें गळलेले वर्ण मराठींत पुनः आले आहेत, हें सकृदर्शनीच प्रत्येकाच्या लक्षांत येईल. ऐ, औ, श, ष, आणि न हे वर्ण प्राकृतांत नाहीसे झाले होते, ते मराठींत पुनः सुरू झाले. ऐ, औ, हे वर्ण ज्ञानेश्वरींत किती तरी दिसतात. अशाच प्रकारचें उच्चारसामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न इतर देशी भाषांनीही केलेला आढळतो. शौरसेनींत महाराष्ट्री-प्रमाणें ऐ, औ नव्हते, ते हिंदी भाषेत पुनः आले. किंबहुना त्यांचें या भाषेत प्राबल्य दिसतें. आपण मराठींत 'कोण' म्हणतो तेथें हिंदी बोलणारे 'कौन' म्हणतात. नकारा-ऐवजीं ण म्हणण्याचा प्राकृताचा लंगडेपणा मराठीनें प्रत्ययांतसुद्धां सोडून दिला. घेऊण, देऊण अशीं रूपे त्वानप्रत्ययान्त धातुसाधितांचीं महाराष्ट्रींत होतीं, त्यांऐवजीं

मराठीत घेऊन देऊन अशीं रूपें मूळ त्वान प्रत्ययाजवळचीं आलीं. असो. या विषयाचा जास्त विचार पुढें येईलच. दुसरें, संस्कृत शब्द जसेच्या तसेच वापरण्याची प्राकृतांत चाल नव्हती, ती मराठीनें व इतर देशी भाषांनीं सुरू केली. याचमुळे तत्सम व तद्भव असा शब्दभेद अर्वाचीन भाषांत करावा लागतो. प्राकृतांत सर्वच शब्द तद्भव होते. तद्भव व तत्सम अशा दोन्ही शब्दांचा भरणा झाल्यानें अर्वाचीन कोश किती तरी वाढला आहे, व त्याजबरोबर भाषेचें सामर्थ्य व सौंदर्यही वाढलें आहे ! ! ज्ञानेश्वरीची भाषा तत्सम शब्दांच्या उपयोगानें किती मनोहर व जोरदार झाली आहे याचा ज्ञानेश्वरीच्या वाचकांस अनुभव आहेच. संस्कृत शब्दांचा व वर्णांचा पुन्हां आधार घेऊन अपभ्रंश भाषेपासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली, यामुळे प्रारंभापासून तिला सुंदर व जोरदार रूप आलें, याचें थोडक्यांत दिग्दर्शन राजवाडे यांनीं ५ व्या पृष्ठावर केलें आहे. तिसरें, अपभ्रष्ट भाषेपेक्षां प्रत्यययुक्त रूपें मराठीत संस्कृताच्या साहाय्यानें जास्ती आली आहेत. याचें विस्तृत विवेचन पुढें येणारच आहे. सारांश, मराठी ही अपभ्रंशाची अपभ्रष्ट भाषा नव्हे, तर अपभ्रंशाचें संस्कृतेतर रूप आहे, ही गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आलीच असेल. वृक्षाचा दृष्टान्त पुन्हां घेतल्यास, खांद्यांची छाटा-छाट झाल्यावर वृक्षास ज्याप्रमाणें त्याच्या पूर्वीच्या जोरानें सरळ व जोरदार कोंव फुटून त्यास पुन्हा रमणीय स्वरूप येतें, त्याचप्रमाणें मराठी भाषा, संस्कृताची छाटाछाट प्राकृतांत व अपभ्रंशांत होऊन पुन्हा संस्कृताच्याच रसानें सुंदर रूप धारण करून प्रचलित झाली. या नूतन शाखा फुटलेल्या विस्तृत वृक्षाचें ज्ञानेश्वरी हें निरुपम, मधुर व रसभरित फल होय, असें म्हटलें असतां चालेल. 'पृथ्वीराजरासा' हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्याच सुमाराचा असून अशाच प्रकारच्या एका दुसऱ्या जोरदार व सुंदर वृक्षाचें फल आहे. पण एका वावर्तीत ज्ञानेश्वरीचें पृथ्वीराजरासा या ग्रंथाहूनही अधिक महत्त्व असल्यामुळे ज्ञानेश्वरी ग्रंथ हिंदुस्थानच्या वाङ्मयांत अनुपमेय आहे. सर्व जगतास वंद्य झालेल्या व नीति, भक्ति व ज्ञान या तीन सरितांच्या त्रिवेणीसंगमानें पवित्र झालेल्या श्रीमद्भगवद्गीतेचीं रहस्यें लोकांस समजावून सांगणें हा ज्ञानेश्वरीचा विषय असल्यानें ज्ञानेश्वरीस साहजिकच सर्वोत्तमत्व आलें आहे. ज्ञानेश्वराची कवित्वशक्ति मराठी भाषेची रमणीय शालू नेसून श्रीकृष्ण भगवानांनीं उपनिषदांतून वाढलेलें गीतामृत ज्या ज्ञानेश्वरीरूपी रत्नखचित ताटांत वाढीत आहे, त्या ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची थोरवी जितकी वर्णन करावी तितकी थोडीच आहे.

अशा या निरुपम ग्रंथाची जुनी मराठी भाषा अर्वाचीन मराठी बोलणारास सुगम होण्यास हिचें व्याकरण होणें अत्यंत जरूर होतें; ती उणीव राजवाड्यांच्या या ग्रंथानें भरून आली आहे. राजवाड्यांचा हा व्याकरणग्रंथ धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेमार्फत छापला आहे. छापण्याचें काम चांगलें काळजीनें झालेलें आहे; तथापि कांहीं ठिकाणीं चुका राहिल्या आहेत, त्या एखाद्या शुद्धिपत्रकांत दुरुस्त केल्या असल्या तर बरें झालें असतें. (उदाहरणार्थ, पान १०२; ओ० १०, हसित याच्या ठिकाणीं हासित असें पाहिजे आहे.) पण अशा चुका अगदीं थोड्या आहेत व त्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येतात. असे Printer's Devils किंवा टाइपांचे दोष वाजूला ठेवले, तर लेखी प्रतीची चूक एकच आमच्या लक्षांत येते. पान १४६ वर संधिप्रकरण सुरू करतांना महाराष्ट्रीप्रमाणेंच मराठींत ' अजन्त ' शब्द नाहींत असें वाक्य आलें आहे. येथें अजन्तच्या ऐवजीं ' हलन्त ' हा शब्द पाहिजे. मराठीनें महाराष्ट्रीच्या ज्या कित्येक सोयीच्या गोष्टी कायम ठेविल्या, त्यांपैकीच ही एक आहे. मराठींत महाराष्ट्रीप्रमाणें द्विवचनही नाहीं, हाही एक सौकर्याचा भाग आहे. प्राचीन पाश्चात्य भाषांपैकीं जुनी भाषा ग्रीक आहे. तींत संस्कृताप्रमाणें द्विवचन आहे. पण लॅटिन भाषेंत तें नाहीं. असो. मराठींत हलन्त शब्द नाहींत ही गोष्ट राजवाड्यांनाही कबूल आहे. किंबहुना वरील वाक्यानंतर जें वाक्य आलें आहे त्याजवरूनही एक वेळ येथें हस्तदोष झालेला आहे असें म्हणावें लागतें. असें हस्तदोषाचें हें एक उदाहरण आहे. टाइपदोषही फार थोडे आहेत. सारांश, हा ग्रंथ बहिरंगदृष्टीनें प्रशंसनीय आहे. त्याची किंमत एक रुपया ठेविली आहे, ती बहिरंगदृष्टीनें कदाचित् जास्ती वाटेल. पण अंतरंगदृष्टीनें ती बिलकूल अधिक नाहीं, हें उघड आहे. आतां या ग्रंथाचा आपण अंतरंगदृष्ट्या विचार करूं.

व्याकरणशास्त्र थोड्या व मुद्देसूद वाक्यांनीं सांगितलें पाहिजे, हा सिद्धान्त राजवाड्यांनीं हा ग्रंथ लिहितांना आपल्यापुढें नेहमीं ठेविला होता असें दिसतें. त्यांचे इतर ऐतिहासिक किंवा टीकात्मक लेख विस्तृत असतात, पण या ग्रंथांत व्याकरणाला साजेल अशीच संकलित भाषा त्यांनीं वापरली आहे. " अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः " या वचनाला अनुरूप अशी त्यांची ग्रंथरचना आहे. किंबहुना मराठी वाचकांच्या सामान्यतः सामर्थ्याची स्थिति मनांत आणितां त्यांनीं विस्ताराचा जास्त अवलंब केला असता तरी बरें झालें असतें असें आम्हांस म्हणावें लागतें. कित्येक ठिकाणीं त्यांनीं उदाहरणें दिलीं असतीं तर बरें झालें असतें. वैदिक संस्कृतांत

ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत असे स्वराचे भेद आहेत. प्लुत प्राकृतांत नाहीत हे आम्ही वर दाखविलेच आहे. आमच्या मते प्राकृताने सौकर्याच्या दृष्टीने ही सुधारणा केली व मराठीने ती तशीच कायम ठेविली. पान २ वर राजवाडे ज्ञानेश्वरींत प्लुत स्वर आहेत असे म्हणतात. त्याचे त्यांनी उदाहरण दिले असते तर वरें झाले असते. कदाचित् प्लुत स्वर संबोधनांत येत असेल तर कोण जाणे. असो. अशा ठिकाणी ज्ञानेश्वरीतील उदाहरणे देणे फार सोईचे झाले असते. तसेच उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे स्वर वैदिक भाषेत आहेत, हे प्रसिद्ध आहे. पण हे स्वर वैदिक भाषेच्या वाढीच्या वेळेसच नाहीसे होत चालले होते. वैदिक ब्राह्मणग्रंथांत—विशेषतः गद्यांत—हे स्वर नाहीत; पाणिनीय किंवा पांतजल संस्कृतांत तर ते नाहीतच; प्राकृतांतही ते नाहीत. मराठीने ही जुनी तऱ्हा पुन्हा चालू केली नसावी असा आमचा समज आहे. परंतु राजवाड्यांच्या मते ज्ञानेश्वरीच्या पद्य मराठींत स्वर आहेत. याचेही त्यांनी उदाहरण देऊन स्वर व्यक्त केले असते म्हणजे हा विषय विशेष स्पष्ट झाला असता. विसर्गाचीही स्थिति अशीच आहे. विसर्ग महाराष्ट्रींत नाही. असो. अशा तऱ्हेने कित्येक ठिकाणी उदाहरणांची किंवा विशेष फोडीची जरूर भासते. अशी अपवाद-स्थळे खेरीज करून इतर सर्व ठिकाणी या ग्रंथाची भाषा व त्यातील विवेचन व्याकरणशास्त्रास शोभेल असे त्रोटक, जोरदार, व्याप्ति-अतिव्याप्ति इत्यादि दोषांनी रहित व संपूर्ण झाले आहे. विवेचन किती संपूर्ण झाले आहे याचे उदाहरण पान १२५ पासून १४४ पर्यंत दिलेली निपातांची यादी पुरे आहे. या निपातांच्या यादींत ज्ञानेश्वरी-मराठींत येणाऱ्या सर्व अव्ययांची मूळपीठिका फार थोडक्यांत व मार्मिक रीतीने दिली आहे. मराठींत इंग्रजी पद्धतीस अनुसरून अव्ययांचे क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी व उद्गारवाचक असे भेद करतात, ते व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या जरूर नाहीत हे राजवाड्यांचे म्हणणे रास्त आहे. तथापि लोकांच्या आधुनिक समजु-तीला अनुसरून निपातांचे असे वर्गीकरण करून त्यांनी ही यादी दिली आहे.

व्याकरणशास्त्राच्या पूर्वपद्धतीला अनुसरून या ग्रंथातील प्रत्येक विभागास किंवा प्रकरणास आन्धिक हे नांव दिलेले आहे. संस्कृत व्याकरणाच्या पूर्वपद्धतींत वापरण्यांत येणारी नांवेही बहुधा या ग्रंथांत कायम ठेवली आहेत. कित्येक प्रसंगी साधारण माहितीच्या वाचकांस ती समजणार नाहीत, ही गोष्ट येथे नमूद केली पाहिजे. उदारणार्थ, धातूंचे लट् लिट् वगैरे दहा प्रकार अथवा काळ संस्कृत व्याकरण-ग्रंथांवरून पाहणाराच्या ओळखीचे असतात. पण साधारण मराठी वाचकांस किंवा

कीलहॉर्न, भांडारकर वगैरे इंग्रजीतून संस्कृत व्याकरण शिकविणाऱ्यांचे ग्रंथ वाचलेले आधुनिक विद्वान् मानलेल्या लोकांस हे लकार परिचयाचे नसतील त्यांस ग्रंथांतील विवेचन प्रारंभीं प्रारंभीं तरी जड जाईल. परंतु पाणिनीय व्याकरण जसें वररुचीनें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत गृहीत धरलें आहे, त्याप्रमाणें जुन्या मराठीच्या व्याकरण-कारांस पाणिनीय व वररुचि हीं दोन्ही व्याकरणे गृहीत धरून ग्रंथ रचला पाहिजे हें उघड आहे; कारण भाषेच्या उत्पत्तीची परंपराच अशी आहे. तीच परंपरा कायम ठेवल्याशिवाय ऐतिहासिक मराठी व्याकरण बनणार नाही. पा० १५३ वर राजवाडे, दादोबानें ही परंपरा सोडून इंग्रजी व्याकरणाचे धर्तीवर मराठी व्याकरण लिहिलें असें म्हणतात. याजविषयीं आपल्यास पुढें चर्चा करावी लागेल. पण असें झालें असेल तर तें करणें ठीक नव्हतें व नाही हें कोणीही कवूल करील. पूर्वपरंपरा कायम ठेवून व्याकरण सांगण्याची राजवाड्यांनीं स्वीकारलेली पद्धति योग्य आहे, हें निर्विवाद आहे.

एका गोष्टींत मात्र राजवाड्यांस पूर्वपद्धत सोडावी लागली आहे असें दिसतें. वर्ण, आदेश, नामविभक्तिप्रत्यय, क्रियाविभक्तिप्रत्यय व निपात अशा पांच गोष्टींचा इतिहास त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत दिला आहे. त्यांतील आदेश प्रकरण दुसऱ्या स्थानीं असून तें त्यांस मागे ठेवावें लागलें. आदेश प्रकरण फार मोठें होणार आहे व या प्रकरणांत ज्ञानेश्वरींत येणाऱ्या सर्व शब्दांची व्युत्पत्ति येणार आहे, असें या प्रस्तावनेवरून समजतें. याजवरून हें आदेशप्रकरण नाइलाजास्तव शेवटीं ठेवावें लागलें हें उघड आहे. असो. आदेशप्रकरणाचें स्थान दुसरें आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. वररुचीनेंही प्राकृतप्रकाशांत प्रारंभीं आदेशप्रकरणच दिलें आहे. संस्कृतांतील एका वर्णाच्या जागीं प्राकृतांत दुसरा वर्ण कोणता येतो हें प्रथम समजल्यावांचून पुढची नाम-विभक्ति-प्रक्रिया, धातु-विभक्ति-प्रक्रिया ही समजावयाची नाही. पाणिनीचें व्याकरण व वररुचीचें व्याकरण गृहीत धरूनच राजवाड्यांनीं आपलें व्याकरण लिहिलें आहे. तेव्हां दिलेले नियम वाचकांस माहित आहेत असें मानून राजवाड्यांनीं प्रक्रिया दाखविली आहे. एक लहानसें उदाहरण घेऊं. पान ९७ वर कृत, किअ, किअलृ, केले अशी प्रक्रिया राजवाड्यांनीं दाखविली आहे. ऋच्या ठिकाणीं प्राकृतांत इ होते व आदि नसलेल्या तचा लोप होतो, हे दोन नियम-प्राकृतांतील आम्ही प्रारंभीं दिलेले-वाचकांस माहित आहेत असें येथें समजलें पाहिजे. मराठींत लकार आणखी लागतो, हिंदींत लागत नाही; हिंदुस्थानींत 'क्रिया' हें रूप होतें हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. सारांश, ही उपपत्ति युक्त आहे हें निराळें सांगणें नको.

असो. अशा रीतीनें प्रत्येक ठिकाणीं आदेशप्रकरणाची माहिती वाचकांस जरूर आहे. ती राजवाड्यांच्या या ग्रंथांत आली नाही व म्हणून वाचकांस राजवाड्यांचा ग्रंथ चांगला समजावा अशा हेतूनें आम्हीं या लेखांत संकलित रीतीनें ती दिली आहे. व मराठी भाषेचें आजपर्यंतचें स्वरूप सिद्ध करणारें एक ऐतिहासिक विस्तृत व्याकरण राजवाडे लिहितील व अशा व्याकरणांत प्रक्रिया विस्तृत रीतीनें ते सामान्य वाचकांस समजावून सांगतील अशी आम्हांस उमेद आहे. किंबहुना असा दुसरा ग्रंथ त्यांनीं लिहावा अशी आम्ही त्यांस शिफारस करतो. असो. हा लेख बराच वाढला, सबब नाम-प्रत्ययेतिहासावरील राजवाड्यांच्या विवेचनाचें परीक्षण आम्ही पुढील लेखावर टाकतो.

[लेखांक ३]

मागील लेखांत सदरहू सन्मान्य ग्रंथाचें सामान्य परीक्षण केल्यानंतर आज नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास या सदराखालीं राजवाड्यांनीं आपल्या ग्रंथात जें विस्तृत विवेचन केलें आहे त्याजविषयीं दोन शब्द लिहिण्याचा आम्ही विचार केला आहे. नामाचीं विभक्त्यान्त रूपें कसकशीं बदलत जातात ह्या विषयाची चर्चा म्हणजे ऐतिहासिक व्याकरणाचा एक अत्यंत मनोरंजक भाग होय. भाषारूप वृक्षाची वाढ कशी होते, जुनीं पानें, जुन्या शाखा जीर्ण होऊन कशा खालीं पडतात आणि नवीं पानें, नव्या शाखा कशा उत्पन्न होतात, हें निरनिराळ्या भाषांच्या तुलनेनें किंवा एकाच भाषेच्या निरनिराळ्या काळांतील स्वरूपांच्या तुलनेनें जेव्हां आपण पाहतो, तेव्हां आपल्या मनास आनंद झाल्यावांचून राहात नाही; व भाषा हा एक कृत्रिम मनुष्य-सृष्ट पदार्थ नसून परमेश्वराच्या इतर सृष्टीप्रमाणेंच नैसर्गिक नियमांनीं बद्ध असा एक पदार्थ आहे, असें आपल्या नजरेस येतें. वाक्यांत नामाचा इतर नामांशीं किंवा क्रियेशीं असणारा संबंध दाखविणारे विभक्तिप्रत्यय प्रथम कसे उत्पन्न होतात, त्यांचें रूपांतर होऊन ते हळूहळू कसे नष्ट होतात, व पुन्हा दुसरे प्रत्यय उत्पन्न होऊन भाषेला नवीन पर्णाप्रमाणें कशी शोभा देतात, याचें चित्र मराठी भाषेतील नाम-विभक्तिप्रत्ययेतिहासाकडे पाहिलें असतां आपल्यासमोर चांगलें उभें राहतें. राजवाड्यांनीं या विषयाची मांडणी द्वितीयान्हिकापासून षष्ठान्हिकापर्यंतच्या भागांत केली आहे; व आजच्या लेखांत सदर भागांतील विषयांचें आम्ही पर्यालोचन करणार आहों.

यासंबंधी विशेष विवेचन करण्यापूर्वी विभक्तिप्रत्ययाच्या रूपांतरांच्या ज्या कांहीं ठळक ठळक दिशा असतात त्यांचा आपण विचार करूं. प्रथम गोष्ट ही कीं विभक्तीचे प्रत्यय बदलतांना बोलणाऱ्याच्या डोळ्यांपुढें जीं रूपें वारंवार येतात तींच रूपें सरसकट योजण्याकडे-म्हणजे अपवाद किंवा निराळे भेद नाहीसे करण्याकडे-मनुष्याची प्रवृत्ति असते. या नियमास अनुसरून संस्कृताची प्राकृत भाषा बनतांना प्राकृत बोलणारांनीं बहुतेक नामांचीं रूपें अकरान्त पुल्लिगी नामांच्या रूपांप्रमाणें केलीं हें प्रसिद्ध आहे. संस्कृतांतील विभक्तीचे जे स् औ अस् इत्यादि विभक्तिप्रत्यय आहेत ते जाऊन त्यांच्या ठिकाणीं राम शब्दाच्या रूपांवरून निघणारे प्रत्यय प्राकृतांत चोहोंकडे लागू झाले. उदाहरणार्थ, षष्ठीचे प्रत्यय अस् ओस् आम् असे आहेत; पण राम शब्दाला हे प्रत्यय लागतांना त्यांचें निराळें रूप होते. म्हणजे राम (स्य) राम (योः) व रामा (णाम्) अशीं त्यांचीं रूपें होतात, याजमुळें इकारान्त शब्द अग्नि (अग्नि) याचींही षष्ठ्यंत रूपें अग्निस्स, अग्निणाम् अशीं प्राकृतांत होऊं लागलीं. या निदर्शनावरून संस्कृतांतील प्रत्ययांपासून प्राकृतांतील विभक्तिप्रत्यय कसे निघाले, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. दुसरी गोष्ट ही कीं नवीन प्रत्यय बहुधा कांहीं विशिष्ट शब्दांपासून उत्पन्न होतात. विशेषतः सर्वनामांचीं रूपें हींच प्रत्यय म्हणून लोक प्रथम वापरूं लागतात, असा नियम अनेक आर्यभाषांच्या तुलनेवरून काढला गेला आहे. हळूहळू हीं रूपें मूळच्या अर्थानें नाहीशीं होऊन नव्या अर्थानें म्हणजे प्रत्ययार्थानें रूढ होतात, व शेवटीं तेही प्रत्यय निर्जीव होऊन नवीन प्रत्ययांची जरूरी भाषा बोलणारांस पुन्हा भासूं लागते. या नियमाअन्वये प्राकृतांतले किंवा अपभ्रंशांतले प्रत्यय जेव्हां निर्जीव झाले तेव्हां मराठीनें नवीन प्रत्यय वरील दिशेनें उत्पन्न केले. याचमुळें मराठींत प्रत्ययांचें वैचित्र्य आपल्या दृष्टीस पडतें, इतकेंच नव्हे तर हे प्रत्यय संस्कृतांतील प्रत्ययांहून अगदी भिन्न आहेत असें आपणास भासतें. तथापि या प्रत्ययांचा उगम संस्कृत व प्राकृत शब्दांतच आहे हें निर्विवाद आहे. त्या उगमाचा खरा मागमूस लावण्याचें काम फार कठीण व पुष्कळ ठिकाणीं वादग्रस्त असतें व यामुळें या बाबतींत मतभेदास बरीच जागा राहते हें उघड आहे. असो. एवढा उपोद्घात करून राजवाड्यांनीं जी निरनिराळ्या विभक्तिप्रत्ययांची उपपत्ति लाविली आहे, तिचा आपण पृथक् पृथक् विचार करूं.

द्वितीयान्हिक, पान ३ याजवर दुसऱ्या कलमांत “ज्ञानेश्वरींत द्विवचन नाही” असें विधान राजवाड्यांनीं केलें आहे; तें यथार्थ आहे. पण २० व्या पानावर

“ज्ञानेश्वरींत दहा पांच स्थलीं अकारान्त पुल्लिगी नामाच्या द्विवचनाचीं रूपें येतात” असें विरुद्ध विधान त्यांनीं केले आहे, याचें आश्चर्य वाटतें. कदाचित् हा अपवाद आहे असें त्यांस म्हणावयाचें होतें; परंतु पूर्वोक्त ठिकाणीं कांहीं “अपवादस्थळां-खेरीज” असा निर्देश तरी करावयास पाहिजे होता. परंतु आपला पूर्वोक्त सिद्धांत राजवाड्यांनीं पुढें सोडला आहे असेंच आणखी त्यांचें विवेचन वाचलें म्हणजे म्हणावें लागतें. “प्राकृतांत द्विवचन नाही असें प्राकृत वैयाकरणकार म्हणतात खरे; परंतु चिकुडें येथील ताम्रपटावरून व ज्ञानेश्वरींतील शशिसूर्या या स्वरूपावरून मराठी भाषेंत तें कांहीं काल होतें, ह्यांत विलकुल संशय नाही.” या वाक्यावरून वरील अनुमान बळकट होतें. अशीच धरसोड चतुर्थीविभक्तिविषयीही झाली आहे. “चतुर्थी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत क्वचित् आढळते,” असें पान ६ वर लिहिलें आहे. पण पान २० चे शेवटीं राजवाडे म्हणतात, “प्राकृतांत चतुर्थी नाही, असा दडपेवाजीचा नियम प्राकृत वैयाकरण देतात. परंतु चतुर्थीच्या एकवचनाचीं रूपें पिशेलनें दहा-वीस दिलीं आहेत, त्यांवरून एक तर प्राकृत वैयाकरणांची दृष्टि पाणिनीप्रमाणें सर्वकष नव्हती असें म्हणावें लागतें. किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचें मनांत येऊन त्यांनीं हा नियम आपल्या व्याकरणांत घालून दिला असावा असा पक्ष काढावा लागतो.” असो. राजवाड्यांची ही विचारसरणी सर्वथैव चुकली आहे, असें आम्हांस दुर्दैवानें म्हणावें लागतें. आद्य प्राकृत व्याकरणकार वररुचि ‘द्विवचनस्य बहुवचनम्,’ ‘चतुर्थ्याः षष्ठी’ अशीं सूत्रें देतो; त्यांचा अनादर करून पिशेलच्या दहा वीस उदाहरणांवर आमचा भरंवसा वसावयाचा नाही. वररुचीला वाजूस सारून पिशेलला अधिकारयुक्त मानण्याचा प्रसंग राजवाड्यांनासुद्धां अकल्पितच आला असें दिसतें. वररुचीची योग्यता प्राकृत भाषेसंबंधानें पाणिनीप्रमाणेंच मानली जाते. त्याच्या वेळेस प्राकृत भाषा जिवंत होत्या, व सामान्य जनसमूह प्राकृत भाषा बोलत होता. वैयाकरणांच्या दडपेगिरीला जिवंत भाषा जुमानीत नसते हें तत्त्व वररुचि तरी जाणत होता, असें मानिलें पाहिजे. याशिवाय प्राचीन वैयाकरण वररुचि याजला आधुनिक वैयाकरणमन्यांच्या पंक्तीला बसविणें—व तेंही राजवाड्यांनीं—हें उचित नाही, व धडधडीत विरोधी आहे. सारांश, पान २० वरील हा भाग वराच चुकलेला व पूर्वविरोधी असून तर्कशास्त्राला सुद्धन आहे असें म्हटलें पाहिजे. खरा सिद्धांत असा दिसतो कीं, प्राकृतांत द्विवचन नाही, अपभ्रंशांतही नाही, आणि मराठीनेंही ही लुप्त झालेली निरुपयोगी बाब पुन्हा सुरू केली नाही.

‘ शशिसूर्यी जो प्रकाशु’ (अ० ७, ओ० ३२) येथें नवीन पाठांत ‘शशिसूर्या’ असें आहे; व बहुधा मुकुंदराजी प्रतीत हाच पाठ असावा. राजवाड्यांनी ही गोष्ट पुन्हा मूळ प्रतीत पाहावी. आतां मूळ प्रतीत असाच पाठ असेल तर तो लेखकदोष मानला पाहिजे, किंवा ‘स्थितस्य समर्थनम्’ या न्यायास अनुसरून ज्ञानेश्वरांनी हा द्विवचनी प्रयोग ‘शशिसूर्ययोः’ या गीतावचनाच्या अनुषंगानें कल्पित केला, असें मानावें. समर्थांच्या वाणींतून निघालेले असले प्रयोग आर्ष समजले जाण्याची परंपरा आहेच. त्याजवरून आधुनिक किंवा जुन्या मराठींत द्विवचन होतें, असें मानतां येत नाहीं. चिकुडीच्या लेखांतील राजवाड्यांनी दिलेले ग्रामौ वगैरे प्रयोग केवळ संस्कृत आहेत. राहिली चतुर्थी. प्राकृतांत पिशेलनें दिलेलीं उदाहरणें बहुधा प्राकृत भाषा मृत झाल्यावर त्या भाषांत जे ग्रंथ झाले त्यांतलीं आहेत व तीं ग्रंथकारांच्या संस्कृत परिचयानें चुकून वापरलीं गेलीं आहेत. चतुर्थीचीं अनेकवचनी रूपें कोठेंच सांपडत नाहीत, असें राजवाडेच ठिकठिकाणीं लिहितात. सारांश, जिवंत प्राकृतांत चतुर्थीच्या ऐवजीं षष्ठीचा उपयोग होत असे, हें खरें. ‘शेषे षष्ठी’ या सूत्रावरून असा उपयोग संस्कृतापासून रूढ होता. अपभ्रंशांतही चतुर्थी नाही. पण मराठींत चतुर्थी व षष्ठी अशा निराळ्या विभक्त्या उत्पन्न झाल्या; म्हणजे षष्ठी चतुर्थीच्या जागीं येऊन घोटाळा टाळण्याकरितां मराठीनें नवीन षष्ठी उत्पन्न केली असें दिसतें. याजविषयीं अधिक विवेचन पुढें येईल. असो. सर्व आर्य भाषांत आठ विभक्त्या पुऱ्या आहेत. महाराष्ट्रांत व अपभ्रंशांत त्या कमी करण्याचा यत्न झाला, पण तो मराठीनें सोडून दिला व तिनें आठही विभक्ति कायम केल्या. या आठ विभक्तींच्या प्रत्ययांचा राजवाड्यांनी जो पृथक् विचार केला आहे त्याजकडे आतां आपण वळूं.

अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचीं विभक्त्यंत रूपें सर्वांत महत्त्वाचीं होत हें आम्ही पूर्वीं दर्शविलेंच आहे; या नामांचें प्रथमेचें एकवचन जुन्या मराठींत उ प्रत्यय लावून होत असे, असें ज्ञानेश्वरीच्या मुकुंदराजी प्रतीवरून आतां बहुतेक निर्विवाद ठरलें आहे. या उ प्रत्ययाची राजवाड्यांनी लाविलेली उपपत्ति योग्य आहे. “हा उ प्रत्यय संस्कृत अस् (सु ?), प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ अशा परंपरेनें आला आहे, द्राविड भाषासंसर्गानें आला नाही,” असें पान ८ च्या शेवटीं त्यांनीं म्हटलें आहे, तें योग्य आहे. संस्कृतांत रामः याचें अनेक जागीं रामो (गच्छति) असें रूप होतें. हा ओकार प्राकृतानें सर्व जागीं लाविला हें पूर्वीं सांगितलेल्या भाषाप्रवृत्तिअन्वयेच झालें. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानांतील इतर अर्वाचीन आर्य भाषांत तो पुष्कळ वर्षे

दिसत होता, व गुजरार्थींत तर तो अजून कायम आहे. डिकरो, घोडो, वगैरे बहुतेक गुजरार्थीतील नामें ओकारान्त आहेत. महाराष्ट्र अपभ्रंशांत तो प्रत्यय उ झाला; व ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत तो प्रचारांत होता हें निर्विवाद आहे. कांहीं ठिकाणीं म्हणजे य, व, ह नंतर ओकारच कायम राहतो, हा राजवाड्यांनीं दिलेला नियम ठीक आहे. अनुग्रहो, संशयो, इत्यादि ठिकाणीं उकारापेक्षां ओकारांतच उच्चारसौलभ्य आहे. असो. आतां अकारान्त नामांचीं अनेकवचनी रूपें कशीं होतात तीं पाहूं. महाराष्ट्रींत तीं आकारान्त होत असत. उ०-वृक्षः-वृक्षाः (संस्कृत) वच्छो, वच्छा (प्राकृत). अपभ्रंशांत हा आ प्रत्यय नाहीसा झाला; आणि ज्ञानेश्वरकालीन मराठींतही अनेकवचनीं कोणताच प्रत्यय लागत नाही. भ्रमरु-भ्रमर अशीं एकवचनी व अनेकवचनी रूपें ज्ञानेश्वरींत आढळतात. येथें हा एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, जर अनेकवचनी जुन्या मराठींत कोणताही प्रत्यय बाकी राहिला नाही, तर एकवचनी उ प्रत्यय तरी कां बाकी राहावा ? हल्लींच्या मराठींत एकवचनी व अनेकवचनी कोणताही प्रत्यय अकारान्त पुल्लिंगी नामांस लागत नाही, हें प्रसिद्धच आहे. मग हा एकवचनी उ प्रत्यय केव्हां नाहीसा झाला ? आमच्या मतें ज्ञानेश्वराच्या काळींही बोलण्याच्या भाषेंत उ प्रत्यय नाहीसा झाला होता. किंबहुना यापूर्वींही हा प्रत्यय बोलण्यांत नसावा असें अनुमान करण्यास जागा आहे. येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. पद्यांत प्रचलित व जुनी अशा दोन्ही प्रकारच्या भाषा वापरण्याचा संप्रदाय प्रत्येक देशांत व प्रत्येक काळांत दिसून येतो. गद्याचा व पद्याचा हा एक मोठा भेद आहे. तें कशाला ? हल्लींचे मराठी कवीसुद्धां कधीं कधीं हें उकारान्त एकवचनी नामाचें रूप वापरतात हें आपण पाहतों. उकारान्त रूप हल्लीं प्रचारांत नाही, दोनचारशें वर्षे तें लुप्त झालें आहे, असें असून आपण तें पद्यांत कधीं कधीं हल्लींही वापरतो. सारांश, ज्ञानेश्वरींत हें रूप आपणास वारंवार दिसतें, तत्रापि तें त्या वेळेस बोलण्याच्या प्रचारांतून गेलें असावें असें मानण्यास प्रत्ययाय नाही. पान १९ वर खुद्द राजवाड्यांनीं चिकुडें येथील ताम्रपटांतील अकारान्त नामांचीं प्रथमेचीं उदाहरणें दिलीं आहेत, त्यांत उकारान्त एकच असून ग्राम, पुंज अशीं अविकृत रूपेंही दिलीं आहेत; यावरूनही या मताला पुष्टि मिळते. सारांश, मराठीचा कल अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचीं एकवचनी व अनेकवचनी रूपें अविकृत ठेवण्याकडे पहिल्यापासून आहे. या बाबतींत इतर भारतवर्षीय अर्वाचीन भाषांच्या प्रवृत्तीस अनुसरूनच मराठीची ही प्रवृत्ति आहे हें निराळें सांगणें नको. हिंदी व इतर भाषांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें

रूप दोन्ही वचनीं अविकृत राहतें, व हा प्रचार फार जुना म्हणजे चंदबरदाईच्या 'पृथ्वीराजरासांत', म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या १०० वर्षांपूर्वीच्या ग्रंथांत आपल्यास दिसतो.

द्वितीयेच्या संबधानेंही मराठीचें व इतर भारतीय अर्वाचीन आर्य भाषांचें असेंच साम्य आहे. द्वितीयेचीं रूपें प्रथमेच्या रूपांप्रमाणेंच या सर्व भाषांत होतात. स् व म् हे प्रथमा व द्वितीया यांच्या एकवचनाचे संस्कृत, लॅटिन वगैरे पुरातन आर्य भाषांतील ठरीव प्रत्यय मराठीनें व इतर अर्वाचीन भारतीय भाषांनीं सोडून दिले हें एक आश्चर्यच म्हणावयाचें. महाराष्ट्रींतसुद्धां द्वितीयेचा म् प्रत्यय शिळक होता. पुत्तं या महाराष्ट्रींतील रूपाएवजीं पूतु व पुत्त असें प्रथमेप्रमाणेंच द्वितीयेचें रूप कायम ठेवण्याचा प्रघात अपभ्रंशानें सुरू केला व जुन्या मराठीनें पुत्त व पूत अशीं विकृत व अविकृत दोन्ही रूपें प्रथमेप्रमाणेंच सुरू केलीं. " प्रथमेप्रमाणेंच द्वितीयेचीं रूपें वनविण्याची लकव मराठीनें अपभ्रंशापासून उचललेली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाही " असें राजवाडे पान ९ वर म्हणतात तें योग्य आहे. "अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धति सुरू केल्या, त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या " हें पुढील वाक्य मात्र जास्त व्यापक झालें आहे; कारण याउलट विधान राजवाड्यांनाच पुढें ५२ व ७७ पानांवर करावें लागलें आहे. असो. प्रथमा व द्वितीया या दोन्ही विभक्त्यांचीं रूपें एकच व तींही अविकृत ठेवण्याची तऱ्हा अनेक अर्वाचीन आर्य भाषांत दिसून येते. मराठीप्रमाणें ती इंग्रजींतही दिसून येते; किंबहुना एकवचनी व अनेकवचनी रूपें मराठींत एक आहेत, इंग्रजींत नाहीत, हा प्रघात विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे.

आतां तृतीयेचा विचार करूं. अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचीं तृतीयेचीं एकवचनी रूपें ज्ञानेश्वरींत बहुधा ऐकारान्त आढळतात. संस्कृतांतील पुत्रेणपासून महाराष्ट्री पुत्तेण असें झालें, अपभ्रंशांत पुत्तेण असेंच राहिलें. उच्चारदौर्बल्यानें प्राकृतांत आलेलें णकारमाहात्म्य मराठींत कमी होऊन पूतेन असें प्रारंभीं होऊन पूतें असें रूप जुन्या मराठींत रूढ झालें, ही राजवाड्यांनीं दिलेली व्युत्पत्ति सरळ व सयुक्तिक आहे. पूतेंसीं हें रूप समं शब्दाचा अपभ्रंश सवँ याची सप्तमी सविँ आणखी जोडून झालें हेंही त्यांनीं मार्मिक रीतीनें दाखविलें आहे. अनेकवचनी 'हीं' प्रत्ययांत मराठींतील तृतीयेचें रूप प्राकृत हिं (भिस्) प्रत्ययापासून आलेलें उघड दिसत आहे. तसेंच पूतीं असेंही अनेकवचनी रूप आहे, तेंही याच प्रत्ययावरून हकारलोपानें झालें आहे. सारांश, ज्ञानेश्वरींत येणाऱ्या तृतीयान्त रूपांची व्युत्पत्ति राजवाड्यांनीं योग्य व मार्मिक

रीतीनें लाविली आहे. नें प्रत्ययान्त तृतीयेचें रूप ज्ञानेश्वरींत नाही, हा विशेष यथें लक्षांत घेतला पाहिजे. हें रूप हल्लींच्या मराठींत ज्ञानेश्वरकाळानंतर उत्पन्न झालें हें उघड आहे. या प्रत्ययाच्या व्युत्पत्तीसंबंधानें भाषाकोविदांमध्ये अत्यंत मतवैचित्र्य दृष्टीस पडतें. चतुर्थीचा प्रत्यय ला, लग पासून नकारादेशानें ना होऊन पुढें तो तृतीयेचा प्रत्यय झाला असें बीम्सनें आपलें मत दिलें आहे; पण तें लंगडें आहे, हें ढळढळीत दिसतें. या प्रत्ययाचा माग लावण्याचा प्रयत्न राजवाड्यांनीं या पुस्तकांत पान २७ वर केला आहे, तोही फारसा सिद्धीस गेला आहे असें आम्हास वाटत नाही. हा प्रयत्न बीम्सच्या प्रयत्नाहून जरी अधिक क्लिष्ट व दूरान्वयी झाला आहे, तरी तो अधिक विचारार्ह आहे ही गोष्ट खरी. परंतु त्यांत एक अडचण आहे, ती आम्हास राजवाड्यांपुढें मांडली पाहिजे. त्यांनीं हें ' नें ' प्रत्ययान्त एकवचनी रूप अनेकवचनावरून— म्हणजे पूतांनीं असें अनेकवचनी रूप प्रथम सिद्ध करून त्याजवरून— साम्यानें एकवचनी रूप पूतानें असें साधिलें आहे. पण नेंकारान्त तृतीयेचें रूप इतर अर्वाचीन आर्य भाषांतही आहे. याशिवाय चमत्कार असा आहे कीं, हें रूप या भाषांत प्रारंभापासून नसून अलीकडेच, बहुतेक एकाच वेळीं उत्पन्न झालें आहे. राजानें हें रूप जसें ज्ञानेश्वरींत नाही, तसें चंदबरदाईच्या पृथ्वीराजरासांत किंवा कवीराच्या किंवा तुलसीदासाच्या ग्रंथांतही नाही. हें रूप अर्वाचीन भारतीय आर्य भाषांत अलीकडे उत्पन्न झालें आहे. याचवरून या भाषांचे जीव परस्पर कसे एक आहेत याची कल्पना होते. अशा अनेक साम्यांच्या बाबी पाहिल्या, म्हणजे या सर्व भाषा एका कुलापासून उत्पन्न झालेल्या बहिणी आहेत याची मनाला खात्री पटते. एकाच केळीला फुटलेले मुनवे जसे निरनिराळ्या वागांत नेऊन लाविले तरी त्यांची वाढ सारखीच होते आणि त्यांस पानें व फळें सारखीच येतात, त्याचप्रमाणें या भाषांची निरनिराळ्या मुलुखांत झालेली वाढ सारखीच होत आहे, हें पाहून आपल्यास साश्चर्य आनंद वाटतो. असो. तृतीयेचें नें प्रत्ययान्त रूप हिंदींत व मराठींत सोळाव्या सतराव्या शतकाच्या सुमारास उत्पन्न झालें, पण हिंदींत अनेकवचनी नेंच रूप राहतें. मराठींत मात्र अनेकवचनी नीं असें होतें. याजवरून नें या रूपाची अगोदर उत्पत्ति झाली असा अंदाज होतो. आमच्या मते नें प्रत्ययाचा अद्याप समाधानकारक छडा लागला नाही.

चतुर्थी विभक्तीविषयीं यापुढें आपणांस विचार करावयाचा आहे. चतुर्थी प्राकृतांत नाही, हा वररुचि वगैरे प्राकृत वैयाकरणांचा सिद्धांत चुकीचा आहे असा

राजवाड्यांचा गैरसमज असल्याचें आम्हीं पूर्वीच सांगितलें आहे. पूता-पूतां अशीं जुन्या मराठींतील चतुर्थींचीं रूपें कशीं निघालीं याची भानगड पाहण्याचें मुळींच कारण नव्हतें. पूता-पूतां हीं षष्ठींचीं रूपें आहेत असें राजवाड्यांनींच पान १३ (कलम ६) व पान २१ वर लिहिलें आहे. तेव्हां चतुर्थींच्या ऐवजीं षष्ठीचा उपयोग प्राकृतांत होत होता हाच सिद्धांत खरा आहे. मराठींतील हल्लींच्या पूतास या रूपाची व्युत्पत्ति मात्र राजवाड्यांनीं फार सुंदर रीतीनें लाविली आहे. पूतास असें रूप मुकुंदराजी ज्ञानेश्वरींत सांपडत नाहीं हें बीम्सला माहित नव्हतें; किंबहुना बीम्सच्यापुढें ज्ञानेश्वरीची कोणतीच प्रत नव्हती हें उघड दिसतें. त्याची माहिती तुकारामाच्यापलीकडे गेली नव्हती. सन १८७५ त बीम्सनें आपला Comparative Grammar of the modern Aryan Languages of India हा सन्मान्य ग्रंथ लिहिला. हल्लीं जितकीं साधनें उपलब्ध आहेत, तितकीं त्यास नव्हतीं, यामुळें त्यानें केलेल्या कित्येक चुका साहजिक होण्यासारख्या आहेत. पूतास असें मुळांत रूप नव्हतें, हें त्यास ठाऊक नसल्यानें त्यानें पूतासी याची व्युत्पत्ति पूतास + इ अशी लाविली ती चुकीची आहे हें उघड आहे. आश्वे असा निपात घेऊन राजवाड्यांनीं पूता + आसिं अशी व्यवस्था लाविली आहे ती मान्य व बुद्धिमत्तेची आहे हें निर्विवाद आहे. मात्र यथें पूता हें षष्ठी ऊर्फ चतुर्थीचें रूप आहे, असें मानिलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें अनेकवचनी पूतां + आसिं असा जो त्यांनीं पदच्छेद केला आहे तोही योग्य आहे व तथें पूतां हें रूप धरिलें तरी योग्य आहे. सारांश, पूता हें चतुर्थीचें रूप पुत्ता अशा कल्पित प्राकृत चतुर्थ्यन्तरूपापासून न काढतां पुत्तस्स या षष्ठ्यन्तरूपापासून राजवाड्यांनींच काढलें आहे, त्याप्रमाणें काढून पान १० व ११ वर त्यांनीं केलेलें चतुर्थीचें विवरण मान्य आहे असें आम्हांस वाटतें.

चतुर्थीचा प्रत्यय ला हा ज्ञानेश्वरींत नाहीं, किंबहुना रामदास-तुकारामाच्याही कालापर्यंत तो नव्हता, व तो रा ह्या फारशी प्रत्ययापासून निघाला आहे, असें जें राजवाड्यांनीं पान १२ वर लिहिलें आहे तें योग्य आहे. बीम्सला ज्ञानेश्वरीची माहिती नसल्यानें पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें या ला प्रत्ययासंबंधानें बीम्सची चूक झाली आहे, हें उघड आहे. चतुर्थीचा आणखी प्रत्यय 'तें' असा आहे. तो अर्थ याजवरून राजवाडे काढतात. पूर्वीच्या जुन्या लेखांत थें असा प्रत्यय दिसतो असें राजवाडे लिहितात. अर्थे-अथ्ये-थे-थें अशी राजवाड्यांनीं लाविलेली उपपत्ति मान्य करण्यासारखी

आहे. 'थे' वर किंवा 'ते' वर अनुस्वार कसा आला हें दाखविण्याकरितां 'अणोऽप्रगृह्य-स्यानुनासिकः' ह्या पाणिनीय सूत्राकडे जाण्याची जरूरी नाही किंवा जाणें योग्य होणार नाही. आमचे सन्मान्य मित्र नारायण दासो बनहट्टी यांनीं या सूत्रासंबंधानें आपल्या कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या मराठीसंबंधाच्या लेखांत बरीच चर्चा केली होती, हें वाचकांस स्मरतच असेल. असो. पाणिनीय सूत्राकडे न जातां प्राकृतांत अनेक स्वर विकल्पानें अनुनासिक होतात हा जो राजवाड्यांनीं आधार दिला आहे तो या अनुस्वाराच्या बाबतींत पुरेसा आहे.

पंचमीचे प्रत्यय हून व तून यांची व्युत्पत्ति प्राकृतांतील व अपभ्रंशांतील पंचमीच्याच प्रत्ययांवरून लागते, असें राजवाड्यांनीं दाखविलें आहे, तें योग्य आहे. डॉक्टर भांडारकर यांनीं अलीकडच्या साधनांच्या अभावीं 'ऊन' प्रत्ययान्त धातु-साधितांपासून यांची उपपत्ति पूर्वी लाविली होती ती साहजिकच चूक होती, असें जें राजवाड्यांनीं पान १३ वर म्हटलें आहे, तेंही मान्य करण्याजोगें आहे. असो. पंचमीसंबंधानें यापेक्षां जास्त लिहिण्याची जरूरी नाही. आतां यापुढें षष्ठीच्या रूपाचा विचार करणें आहे. पण आजचा लेख बराच वाढल्यानें तो विचार पुढच्या लेखावर टाकणें भाग आहे.

[लेखांक ४]

आकारान्त पुल्लिङ्गी नामांचीं षष्ठीचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचीं आढळतात. पुत्रस्य-पुत्राणाम् संस्कृत, पुत्तस्स-पुत्ताणं प्राकृत, पुत्तह पुत्ताहं पुत्ताणं अपभ्रंश; या परंपरेनें पूत्ता-पूत्तां अशीं रूपें जुन्या मराठींत आलीं असून तीं ज्ञानेश्वरकालीं प्रचलित होतीं असें मुकुंदराजी प्रतीवरून राजवाड्यांनीं सोपपत्तिक दाखविलें आहे. "तेणें तें आवरिजे । भीष्मा तळीं राहिजे । म्हणे द्रोणातें परिसिजे । तुम्ही सकळ ॥ अ० १ ओ० १२३ यांत 'भीष्मा' ही षष्ठी असून नवीन पाठांत परिसिजे याच्या ऐवजीं पाहिजे असा पाठ आहे, त्यापेक्षां हा मुकुंदराजी पाठ प्रशस्त आहे हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. "पिशाच्चा हातीं", "रामा करीं" इत्यादि आधुनिक प्रयोगांतही ही षष्ठी आपल्यास दिसत असून "येथें अलुक् समास समजणें अशास्त्र आहे" असें जें राजवाड्यांनीं मत दिलें आहे, त्याचाही सयुक्तिकपणा वाचकांच्या ध्यानांत येईल. हीं षष्ठीचीं रूपें फार महत्त्वाचीं आहेत आणि तीं सुज्ञ वाचकांच्या नजरेस आणण्याचें श्रेय राजवाड्यांसच आहे. 'पूत्ता-पूत्तां' अशीं षष्ठीचीं रूपें चतुर्थीच्या ऐवजींही

उपयोगांत येत होती, हें आम्हीं पूर्वीच्या लेखांत दाखविलेंच आहे. हीं चतुर्थीचीं रूपें निराळीं उत्पन्न झालीं असें राजवाड्यांचें मत जरी गृहीत केलें, तरी षष्ठीचीं व चतुर्थीचीं रूपें एकच होती. हें निर्विवाद आहे. यापासून होणारा घोटाळा नाहीसा करण्यासाठीं वोलणाऱ्यांनीं चतुर्थी व षष्ठी यांचीं नवीं रूपें उत्पन्न केलीं. ज्याप्रमाणें पूतासिं-पूतातें हीं चतुर्थीचीं नवीन रूपें उत्पन्न झालीं, त्याचप्रमाणें पूताचा-पूतांचा अशीं चान्त षष्ठीचीं दुसरीं रूपें उत्पन्न झालीं. हीं चान्त रूपें फार जुनीं आहेत, म्हणजे तीं ज्ञानेश्वरापूर्वी-पासून आहेत. या चान्त रूपांचा हा एक विशेष आहे कीं, हीं विभक्त्यन्त रूपें नसून विशेषणें आहेत; म्हणजे त्यांस तीन्ही लिंगें लागतात व शिवाय एकवचन व अनेकवचनही आहे. अशा प्रकारचीं षष्ठीचीं रूपें संस्कृतांत नाहीत इतकेंच नव्हे, तर पाश्चात्य आर्य भाषांतही नाहीत. आणि चमत्कार हा कीं, प्राकृतोत्पन्न बहुतेक अर्वाचीन आर्य भाषांत षष्ठीचें हें विशेषणात्मक स्वरूप दृष्टीस पडतें. हिंदी, पंजाबी, गुजराथी, राजस्थानी, या सर्व भाषांत षष्ठीचीं रूपें विशेषणात्मक आहेत. बरें, तीं एकाच स्वरूपाचीं आहेत असेंही नाही. प्रत्येकांत या षष्ठी-प्रत्ययाचें अक्षर निराळें आहे.

मराठी—घरचा-चीं

सिन्धी—घरजो-जी

हिंदी—घरका-की

गुजराथी—घरनो-नी

पंजाबी—घरदा-दी

राजस्थानी—घररा-री

कोंकणी मराठींत 'च' शिवाय 'ल' ही वापरून प्रत्यय लो, ली, लें असे होतात. 'यशोदेलो बोढयो मेलो मातलोसे हरी' हा चरण पुष्कळांनीं ऐकिला असेल. हे सर्व प्रत्यय एकाच मूळावरून उत्पन्न झाले नाहीत हें जरी उघड आहे, तरी सर्वांची तन्हा एकच-म्हणजे सर्व भाषांत षष्ठी म्हणजे एक विशेषण होऊन गेलें आहे. हा विशेष व अशाच प्रकारचीं दुसरीं साम्यें पाहिलीं, म्हणजे या भाषांचा जीव एक आहे व या भाषांची जननीही एकच आहे हें प्रत्ययास आल्यावांचून राहत नाही.

"The more we penetrate into the secrets of structure of these languages the more do they show themselves to be closely allied by the deepest and the most fundamental ties—the same blood runs in the veins of all and the same fertile Aryan mind has found expression in their rich and varied formations." असे जे उद्गार बीम्सने आपल्या विभक्तिविवेचनाचे शेवटीं काढले आहेत, त्यांची सत्यता वरील

उदाहरणांवरून ध्यानांत येते. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतील लोक बोलण्यांत भाषावैचित्र्य असूनही एकजीव व एकवंशी आहेत, याची खात्री बीम्ससारख्यांसही पटल्यावांचून राहिली नाही; आम्हांस तर ती पटलीच पाहिजे हें सांगणें नको.

असो. हीं चान्त षष्ठीचीं रूपें कशीं उत्पन्न झालीं, याजविषयीं अर्वाचीन विद्वानांमध्ये फार मोठा मतभेद आहे. डॉक्टर भांडारकर हीं रूपें हिंदी 'क' प्रत्ययावरून काढतात. 'क' चा 'च' कित्येक ठिकाणीं होतो; परंतु हिंदींत व मराठींत हीं रूपें एकाच काळीं आणि तींही फार प्राचीन काळीं दिसून येतात. ज्ञानेश्वरी व पृथ्विराजरासा या दोन्हींतही तीं रूढ दिसतात. डॉक्टर होर्नल हे 'पुत्तस्स' यांतील 'स्स' पासूनच 'च' कार काढतात. बीम्सनें संस्कृत 'त्य' प्रत्ययावरून हें रूप काढलें आहे. राजवाड्यांस ही उपपत्ति मान्य आहे. 'त्य' चें प्राकृतांत 'च्च' असें रूप होतें, असें वररुचीनें (३-२७) सांगितलें आहे. आपल्या परिचयाचें उदाहरण म्हणजे 'सत्य' चें 'सच्चा' असें रूप होतें हें महशूर आहे. अस्मत्यं—अम्ह च्चं असें रूप प्राकृतांतही प्रचलित होतें, त्याजवरून मराठींत 'आमचें' असें रूप झालें. 'तुम्ह केर अम्ह केर' अशींही दुसरीं षष्ठीचीं रूपें प्रचलित होतीं. त्यांजवरून 'क' कार हिंदीनें उचलला वगैरे राजवाड्यांनीं केलेलें प्रतिपादन (पान १७) मान्य करण्यासारखें आहे. राजवाड्यांनीं होर्नलचें केलेलें खण्डन कितपत योग्य आहे याचा विचार करणें जरूर नाही व तें आपल्या विषयमयीदेच्याबाहेरही आहे. मुख्य विषयाचें व वादाचें स्वरूप लक्षांत आलें म्हणजे पुरे आहे.

ज्ञानेश्वरींत पूतिँ पूते-पूतीँ अशीं सप्तमीचीं रूपें आढळतात. पुत्रे-पुत्रेषु संस्कृत, पुत्ते-पुत्तहिँ प्राकृत, अशा परंपरेनें हीं रूपें निघालीं आहेत, व तीं सरळ आहेत. सर्वनामांच्या रूपांचा पगडा बोलणारावर जास्ती पडतो, हें 'पुत्तम्मि' या रूपावरूनही 'अम्हेच्च' या षष्ठीच्या रूपाप्रमाणेंच वाचकांच्या प्रत्ययास येईल; व मराठींत पूतिँ हा अनुनासिकान्त उच्चार कसा आला हेंही त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस येईल. जुन्या मराठींत 'आंत' प्रत्ययान्त रूप क्वचित् आढळतें; तें ज्ञानेश्वरकालानंतर अधिक प्रचारांत आलें. त्याची उपपत्ति सरळ आहे. सप्तमीसंबंधानें जास्त विवेचन नको.

पूत, पूता, पूते-पूतहो, पूताँहो अशीं संबोधनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीं होत असून हल्लींही एकारान्तखेरीज बाकी रूपें प्रचलित आहेत. एकारान्त रूप अपभ्रंशांत होत असे व त्यास अनुसरून 'कृष्णे गोविंदे विठ्ठले' अशीं रूपें प्राचीन काळीं प्रचलित होतीं, तीं स्त्रीलिंगी रूपें नव्हत, हें राजवाड्यांचें मत मान्य करण्याजोगें आहे. प्रथमा,

द्वितीया व संबोधन यांचीं रूपें एकच वापरण्याकडे व तींही अविकृत वापरण्याकडे सर्व आर्य भाषांची प्रवृत्ति दिसते; त्याप्रमाणें ती मराठीचीही आहे. किंवाहुना पाश्चात्य व्याकरणकारांनीं Strong cases म्हणजे प्रथमा, द्वितीया व संबोधन आणि Weak cases म्हणजे तृतीयादि सप्तम्यन्त विभक्ति असा जो भेद केला आहे तो बहुतेक सर्व आर्य भाषांस लागू आहे. मराठींत, हिंदींत व इतर अर्वाचीन आर्य भाषांत हेंच स्वरूप कायम आहे. या सर्व भाषांत पहिल्या तीन विभक्ति एकसारख्या व अविकृत रूपाच्या दिसतात व बाकीच्या विभक्ति विकृत रूपाच्या असतात. या तृतीयादि सप्तम्यन्त विभक्तींचीं रूपें साधतांना प्रत्ययापूर्वीं नामाचें एक विशिष्ट रूप होत असतें, त्यास इंग्रजींत Oblique म्हणतात व मराठी व्याकरणकारांनीं त्यास 'सामान्यरूप' अशी संज्ञा दिली आहे. या सामान्य रूपाविषयीं राजवाड्यांचें मत वन्याच अंशीं इतर लोकांहून भिन्न आहे असें दिसतें. पान २८ वर राजवाडे म्हणतात—“एकविधता व अनुकरण यांच्या नादानें द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतचे सर्व प्रत्यय नव्या मराठींत आ-आदि झाले. आधुनिक वैय्याकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपाचा आरंभ तृतीयेपासून करतात तो चुकीचा होता, कारण सामान्यरूपाचा आरंभ द्वितीयेपासूनच होता, हें वर दाखविलें आहे.” आमच्या मतें हें राजवाड्यांचें मत चुकीचें आहे. संस्कृत, प्राकृत, इतर अर्वाचीन भारती भाषा, तसेंच इतर आर्य भाषा, या सर्वांचें समालोचन केलें तर सामान्यरूप अथवा oblique रूप हें तृतीयेच्या रूपापासून सुरू होतें, असें दिसून येईल. संस्कृतांत द्वितीयेच्या अनेकवचनापासून या oblique रूपास प्रारंभ होतो. हिंदी, गुजराथी, पंजाबी वगैरे भाषांत तृतीयेपासून सामान्यरूपाचा प्रारंभ होतो. प्रथमा, द्वितीया व संबोधन या विभक्ति एका प्रकारच्या व तृतीयादि सप्तम्यन्त विभक्ति दुसऱ्या प्रकारच्या असतात, हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. द्वितीया विभक्ति सामान्यरूपांत राजवाडे ओढतात, याचें कारण पूता (अनेकवचन) याजवरून पूता (एकवचन) अशीं द्वितीयेचीं रूपें मराठींत आहेत असें त्यांनीं लिहिलें आहे. पण हीं रूपें द्वितीयेचीं नाहींत; हीं चतुर्थीचीं रूपें द्वितीयेचीं भासतात; पण तीं द्वितीयेचीं नव्हत. ज्ञानेश्वरींत काय व हल्लींच्या मराठींत काय, द्वितीयेचीं रूपें प्रथमेप्रमाणेंच होतात. हा नियम इतर भाषांनाही लागू आहे. याशिवाय आकारान्त नामांचीं हीं रूपें द्वितीयेचीं मानलीं व सामान्यरूप द्वितीयेपासून सुरू होतें असें मानलें, तर इकारादि तीन्ही लिंगी नामांचीं रूपें द्वितीयेपासून बदलत नाहींत, हें राजवाड्यांनींच दिलेल्या रूपांवरून दिसतें;

उदाहरणार्थ, पान ३९ वरील पाणी ह्या ईकारान्त नपुसकलिंगाचीं रूपें पहा. प्रथमा व द्वितीया यांचीं पाणी—पाणियँ अशीं एकच रूपें होऊन तृतीया, चतुर्थीपासून 'पाणिया' असें सामान्यरूप होतें, त्याचें हल्लींच्या मराठींत 'पाण्या' असें रूप होतें. सारांश, द्वितीयेपासून सामान्यरूप होतें, ही राजवाड्यांची समजूत त्यांनींच दिलेल्या इतर नामांच्या रूपाला विरोधी आहे, व इतर भाषांच्या स्वरूपांवरून निघणाऱ्या नियमालाही विरुद्ध आहे. 'पूत-पूता' अशीं द्वितीयेचीं रूपें मानणें चुकीचें आहे. त्यांनींच दिलेलीं पूतु -पूत हींच द्वितीयेचीं खरीं रूपें होत.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, प्रत्यय आ-आदि मानणेंही वाजवी होणार नाही. पूतानें, पूतास, पूताना-पूताचा, पूतांत, या ठिकाणीं आ-आदि प्रत्यय न मानतां पूता हें सामान्यरूप मानावें हें बरें दिसतें. हें सामान्यरूप कसें उत्पन्न झालें याजबद्दल ऐतिहासिक दृष्ट्या व्याकरणाचा विचार करणारे पंडित निरनिराळें मत देतात. राजवाडे पान ७१ वर लिहितात त्याप्रमाणें हें रूप ज्ञानेश्वरकालीन विभक्तिरूपांवरून निघालें आहे हें मत प्रशस्त आहे. किंवा ह्या हें रूप ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन किंवा अपभ्रष्ट रूपावरून निघालें, असें जें बीम्सनें म्हटलें आहे त्याचाही यथें समावेश केला तरी हरकत नाही. एकविधतेकडे भाषेचा कल असतो, हा नियम सर्व वैय्याकरणांना कबूल आहे, ज्ञानेश्वरकालीं तृतीयादि-सप्तम्यन्त विभक्तींचीं रूपें एकविध झालीं नव्हतीं हें खरें आहे; तत्रापि भाषेचा कल त्या दिशेनें वाहत होता हें उघड आहे. हिंदी वगैरे इतर आर्य भाषांतही सामान्यरूप या वेळेस पूर्णतेस पोचलें नव्हतें. अर्वाचीन भाषांत मात्र तें चोहोंकडे कायम झालेलें दिसतें. बीम्स एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपांची उपपत्ति निराळी लावतो तें आमच्या मते योग्य नाही. सर्व विभक्तींचीं प्राकृतांतील रूपें एकवद्दन एकवचनी सामान्यरूप बनलें व अनेकवचनी सामान्यरूप षष्ठीच्या अनेकवचनी रूपावरून बनलें असा जो त्यानें भेद केला आहे, तो योग्य नाही. आमच्या मते सामान्यरूपाला आधार दोन्ही वचनीं षष्ठीच्या रूपाचा आहे. याची उपपत्ति अशी दिसते कीं, जसजशीं विभक्तींचीं कार्यें शब्दयोगी अव्ययें करूं लागलीं तसतशीं षष्ठीचीं रूपें अधिकाधिक वापरूं लागले. शेवटीं हीं अव्ययें विभक्तिप्रत्यय बनलीं व षष्ठीचीं रूपें सामान्यरूप बनलीं. 'रामातें' हें मूळचें ' रामस्य अर्थे ' असें होतें, तें 'रामा + थे' असें होऊन शेवटी 'रामातें' असें झालें. पूता-पूतां हीं षष्ठीचीं रूपें मूळचीं आहेत, हें आपण पाहिलेंच आहे, व हींच रूपें पुढें सामान्यरूप म्हणून चोहोंकडे उपयोगांत येऊं लागलीं.

अनेकवचनी सामान्यरूपावर अनुस्वार नेहमीं कां असतो, याचें कारण वरील विवेचनावरून दिसून येईल. पूता यांतील अनुस्वार, णाम् या प्रत्ययाचा अवशेष आहे. याशिवाय द्वितीयेचा अनेकवचनी 'आन्' प्रत्यय लागून त्याचा अवशेष प्राकृतांत होता. याहीशिवाय नपुंसकलिङ्गी अनेकवचनी 'आनि' प्रत्यय संस्कृतांत लागतो तो हिंदींत 'न' रूपानें व इतर भाषांत अनुस्वाररूपानें कायम राहतो. हिंदींत नपुंसकलिङ्ग न राहिल्यानें हा प्रत्यय एकविधतेच्या कारणानें पुलिङ्गी शब्दांनाही लागू लागला. सारांश, प्रथमा, द्वितीया व षष्ठी यांच्या रूपाचा पगडा बसल्याकारणानें अनेकवचनी सामान्यरूपावर अनुस्वार हिंदी, मराठी, पंजाबी या भाषांत नियमानें येऊं लागला. ही अनेकवचनी अनुनासिकाची उत्पत्ति राजवाड्यांनींही पान २४ वर दिली आहे. पण तेथें त्यांनीं आमच्या मतें दोन चुका केल्या आहेत, व त्या त्यांच्या नजरेस आणून देणें जरूर आहे. " मराठींतील ह्या अनेकवचनाच्या अनुस्वाराची परंपरा अपभ्रंश किंवा महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारे लागणें शक्य नाहीं. अर्थात् हा अनुनासिक प्राकृतेतर आर्य भाषांच्या संसर्गापासून आला असला पाहिजे, " असें म्हणून पल्हवी अथवा फारसी भाषेंत 'आन्' प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; त्या 'आन्' प्रत्ययाचा दाखला मुख्यत्वेकरून या अनुनासिकाच्या उत्पत्तींत राजवाड्यांनीं घेतला आहे. पुढें आम् (षष्ठी), आन् (द्वितीया) या संस्कृत प्रत्ययांचाही उल्लेख त्यांनीं केला आहे. पण आश्चर्य हें कीं, हें प्राकृतेतर फारसी भाषेंतील 'आन्' प्रत्ययाचें वल्हें पुढें एका ठिकाणीं राजवाड्यांनींच स्वतः मोडून फेंकून दिलें आहे. पान ७४ वर राजवाडे लिहितात " (ऊ) अनेकवचनाचा अनुनासिक ज्ञानेश्वरकाळीं होता. शके ११२८ तील चांगदेवाच्या पाटण येथील शिलालेखांत तो आहे. त्यावरून हा अनुनासिक फारसीचा संसर्ग होण्याच्यापूर्वी मराठींत आला. अर्थात् षष्ठीच्या व द्वितीयेच्या (आन्) प्रत्ययावरून याची उत्पत्ति आहे यांत संशय नाहीं. " असो. फारशी 'आन्' प्रत्यय राजवाड्यांनींच खोडून टाकला आहे हें बरें झालें आहे. त्यांनीं दाखविलेल्या षष्ठीद्वितीयाप्रयुक्त (आन्) खेरीज नपुंसकलिङ्गी आनि प्रत्ययाचा शेष आन् हल्लीं हिंदी भाषांत रूढ आहे, त्याचाही येथें बीम्सनें समावेश केला आहे, तो युक्त आहे. राजवाड्यांची या प्रकरणांत दुसरी चूक झाली आहे ती हीच. पान २४ च्या शेवटीं " ह्या अनेकवचनी अनुनासिकाचा छडा बीम्स व होर्नल या दोघांपैकीं एकांनहीं लाविला नाहीं, इतकेंच नव्हे तर हा प्रश्नच त्यांनीं काढला नाहीं " असें जें राजवाड्यांनीं लिहिलें आहे तें

चुकीचें आहे. वीम्सनं अनुनासिकाचा छडा लाविला आहे. "Precisely similar are the Marathi forms, differing from the singular oblique by the insertion of the 'Anuswara' which evidently points back to the 'ण' of the Prakrit genitive." P. 221, vol II. इतकेंच नव्हे, तर तो छडा लवितांना त्यानें 'णाम्' 'आन्,' 'आनि,' हे तीन्ही प्रत्यय दाखविले आहेत, व राजवाड्यांप्रमाणें फारसी 'आन्' प्रत्यय यथे विनाकारण ओढण्याची चुकी केलेली नाही.

अकारान्त पुल्लिगी नामांचीं रूपें सर्वांत अत्यन्त महत्त्वाचीं असल्यानें त्यांचा येथवर विस्तारानें विचार झाला. आतां पुढील विभक्तिविषय थोडक्यांत आटोपून घेतल्यास चालेल. आकारान्त पुल्लिगी नामें संस्कृतांत नाहींत; तीं मराठींत कशीं उत्पन्न झालीं हा एक मोठा गूढ प्रश्न आहे. मराठीप्रमाणें इतर अर्वाचीन आर्य भाषांतही तीं उत्पन्न झालीं आहेत. पान ३० वर राजवाडे म्हणतात, "मराठीतील आकारान्त नामें प्रायः मूळचीं अकारान्त विशेषणें असून पुल्लिगी आ प्रत्यय लागून बनलीं आहेत." पण ही उपपत्ति अपुरी आहे. वीम्स, होर्नल, पिशेल, वगैरे ग्रंथकारांनीं या आकारान्त नामांची जी उपपत्ति दिली आहे, तीही अपुरी आहे, असें म्हणावें लागतें. कारण, कोणताही एक नियम या नामांस लागू पडत नाहीं. उदाहरणार्थ, आम्र (संस्कृत) पासून आम्बा (मराठी) निघाला आहे हें उघड आहे; पण हिंदींत 'आम' असेंच अकारान्त रूप राहतें. याच्या उलट स्तम्भ (संस्कृत) पासून खांब (मराठी) निघाला आहे, पण हिंदींत हाच शब्द 'खांबा' असा आकारान्त आहे. कित्येक शब्दांचीं दोन्ही भाषांत सारखींच रूपें होतात. हल्लींच्या मराठींत हा एक विशेष आहे कीं, कित्येक नामांचीं-विशेषतः व्यक्तिवाचक नामांचीं—दोन्ही रूपें थोड्या अर्थभेदानें प्रचलित आहेत. गोविंद व गोविंदा अशीं दोन्ही रूपें आपण वापरतो व दुसऱ्या रूपांत लहानपणाची, सलगीची किंवा कुत्सितपणाची थोडी छटा दिसते. वरें, विशेषणासही मराठींत नियमानें हा पुल्लिगी 'आ' प्रत्यय लागत नाहीं. काळा, तांबडा हीं जशीं विशेषणें अकारान्त वापरीत नाहींत, तशीं 'गोड' 'आंवट' 'कठीण' इत्यादि विशेषणें आकारान्त वापरीत नाहींत; किंबहुना तीं तीन्ही लिंगीं अविकृत राहतात. तात्पर्य, आकारान्त पुल्लिगी नामांचीं रूपें संस्कृतांत व महाराष्ट्रींत नसल्यानें मराठींत स्वतंत्र बनवावीं लागलीं व तीं 'एतत्' सर्वनामांचीं रूपें प्रत्यय म्हणून लावून मराठीनें बनविलीं, हें राज-

वाड्यांचें मत ग्राह्य दिसतें. निदान याखेरीज सयुक्तिक दुसरी उपपत्ति अद्याप पुढें आलेली नाहीं. सर्वनामांचीं रूपें प्रत्ययांऐवजीं वापरण्याची प्रवृत्ति बहुतेक आर्य भाषांत दिसून येते. किंवा मराठींत ' राम जो त्यानें ' किंवा ' राम लक्ष्मण यांनीं ' इत्यादि प्रयोगांत हीच युक्ति अमलांत आणलेली आहे. धाता, पिता, भोक्ता, इत्यादि, संस्कृतांतील मूळचे ऋकारान्त शब्द मराठींत आकारान्त झाल्यानें एक-विधतेच्या जोरानें ' डोळ्य,' 'जाणता ' या शब्दांप्रमाणेंच जुन्या मराठींतही चालतात हें निराळें सांगणें नको.

पुल्लिंगी नामांचा विचार तृतीयान्हिकांत करून नंतर चतुर्थान्हिकांत नपुंसक-लिंगी नामांचा विचार राजवाड्यांनीं केला आहे त्यासंबंधानें विशेष लिहिण्यासारखें नाहीं. पंचान्हिकांत स्त्रीलिंगी नामांचीं ज्ञानेश्वरकालीं कशीं रूपें होत होतीं व हल्लीं कशीं होतात, हें या आन्हिकांत सामग्र्यानें दाखविलें आहे. कित्येक नामांचीं दोन दोन सामान्यरूपें कां होतात, याचीही उपपत्ति यांत दिली आहे. 'आग,' 'माळ,' 'जीभ' इत्यादि अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द मराठींत आहेत, ते संस्कृतांतील निरनिराळ्या रूपांवरून निघाले आहेत. या पूर्वपीठिकेचा परिणाम त्यांच्या सामान्यरूपावर होतो, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ' आगीस' व 'माळेस' असें सामान्यरूप या दोन शब्दांत निराळें होतें. मुलीस, चुलीस, वेळेस, आगळिकेस अशीं भिन्न सामान्य-रूपें कां दिसतात, हें याजवरून समजेल. युक्ति व युक्त्या अशीं दोन अनेक-वचनें कशीं होतात, हेंही राजवाड्यांनीं दाखविलें आहे. असो. पान ४९ वर (२५) खालीं तीन्ही लिंगांच्या रूपासंबंधानें ज्या टीपा दिल्या आहेत, त्या मान्य करण्याजोग्या आहेत, हें निराळें सांगणें नको.

षष्ठान्हिकांत (षष्ठमान्हिक असा मकारयुक्त शब्द हस्तदोषानें पडला आहे) राजवाड्यांनीं सर्वनामांचीं रूपें, तसेंच संख्यावाचक शब्दांचीं रूपें सामग्र्यानें दिलीं आहेत. यांतील विवेचन फार सूक्ष्म व बुद्धिमत्तेचें आहे. त्यांत दोष काढण्यास बहुधा स्थळ नाहीं. 'मज्झ' 'तज्झ' हीं षष्ठीचीं रूपें महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत कशीं उत्पन्न झालीं हा एक मोठा मनोरंजक प्रश्न आहे. या रूपांत षष्ठीच्या ' च ' काराचा भास होतो. मी, तूं, यांचीं चान्त षष्ठीचीं रूपें निराळीं नाहींत. दोन्ही ठिकाणीं, ' च ' चा झ होऊन हल्लीं माझा झी-झें-तुझा-झी-झें अशीं रूपें प्रचलित आहेत. असो. एकंदर सर्वनामांची ज्ञानेश्वरकालीन विभक्तिप्रक्रिया फार मार्मिक रीतीनें या आन्हिकांत राजवाड्यांनीं दाखविली आहे. पाव, सवा, दीड, तसेंच अडीच, औट, पन्नास,

शंभर इत्यादि संख्यावाचक शब्दांची उपपत्ति यांत लविली आहे, ती वाचकांनी पाहण्यासारखी आहे. शेवटीं विशेषण-विशेष्यभाव, वचन व लिंग यांजविषयी थोडक्यांत विचार करून हें आन्विक संपविलें आहे. येथपर्यंत नामांच्या अर्थात् तदनुरोधानें सर्वनामांच्या व विशेषणांच्या विभक्तिप्रत्ययेतिहासाचा विचार झाला. हे लेख वरेच लांबले असल्याकारणानें आणखी एकाच लेखांत क्रियापदांच्या प्रक्रियेचा थोडक्यांत विचार करून राजवाड्यांच्या या सन्मान्य व महत्त्वाच्या ग्रंथाचें परीक्षण आम्ही आटोपणार आहों.

[लेखांक ५]

येथवर राजवाडेकृत ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणाच्या पहिल्या भागाचा म्हणजे नामांच्या विभक्तिप्रक्रियेतिहासाचा विचार झाला. या लेखांत सदर ग्रंथाच्या अवशिष्ट भागाचें थोडक्यांत पर्यालोचन करण्याचें आम्ही योजिलें आहे. प्रथमतः ही गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं या भागांत, म्हणजे क्रियापदांच्या प्रक्रियेच्या इतिहासांत, राजवाड्यांनीं वापरलेली व्याकरणपरिभाषा सामान्य मराठी वाचकांस, किंवा हुना कॉलेजांतील थोडेंबहुत संस्कृत चावलेल्या विद्वानांसही कठीण व दुर्बोध झाली आहे, क्रियापदांचे पाणिनीनें सांगितलेले दहा लकार पुष्कळांस अपरिचित असतील, यांत संशय नाही. दुसऱ्या लेखांत दाखविल्याप्रमाणें ही दुर्बोधता राजवाड्यांस काढतां आली असती, परंतु ती त्यांनीं ग्रंथविस्तारभयास्तव काढली नाही असें वाटतें. वस्तुतः मराठी व्याकरणांत दादोवांनीं नवी रूढ केलेली परिभाषा वापरावी किंवा पाणिनीय परिभाषा वापरावी हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. नामांच्या विभक्तिप्रक्रियेसंबंधानें दादोवांनीं जुनी परिभाषा सोडली नाही हें येथें सांगितलें पाहिजे. नामांच्या आठ विभक्तींचीं नांवें इंग्रजीप्रमाणें अर्थसूचक न ठेवितां पाणिनीनें दिल्याप्रमाणें केवळ संख्याद्योतक शब्दांनींच दादोवांनीं कायम केलीं हें साहजिक व चांगलें झालें. प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, इत्यादि नांवें न देतां Nominative, Accusative, Instrumental इत्यादि किंवा तदर्थींचीं नवीं बनविलेलीं नांवें त्यांनीं दिलीं असतीं तर तीं आजपर्यंत रूढ झालीं नसतीं असें नाही. पण त्यांत परंपरा व स्वाभिमान सुटता. जुनी परिभाषा कायम ठेवण्याचा संप्रदाय पाश्चात्य लोकांतही याच कारणांनीं दिसून येतो. पश्चिमेकडे व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास प्रथम ग्रीस देशांत आरिस्टॉटलप्रभृति विद्वानांनीं केला व तोच पुढें रोमन लोकांनीं चालविला.

परिभाषा कायम व रूढ होण्यास अधिकारयुक्त मनुष्याची आवश्यकता असते. ही गोष्ट Ablative या शब्दाच्या इतिहासावरून दिसून येईल. ग्रीक भाषेत पञ्चमी विभक्ति नसून लॅटिन भाषेत ती असल्याने ग्रीक परिभाषेत या शब्दाची भर ज्युलियस सीझरने घातली, अशी इतिहासांत आख्यायिका आहे. असो. ग्रीक व रोमन लोकांनी कायम केलेली परिभाषा पाश्चात्य देशांतील हल्लींच्या बहुतेक भाषांत अद्याप चालू आहे. कारण त्या भाषांचा ऐतिहासिक संबंध ग्रीक व लॅटिन भाषांशी जाऊन पोहोचतो. कित्येक ठिकाणी ही जुनी परिभाषा अर्वाचीन भाषांस लागू पडत नाही, असे असूनही परंपरेमुळे युरोपियन लोकांनी ती अजून ठेविली आहे, ही गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे.

पाश्चात्य व्याकरणपरिभाषा आपल्या इकडील परिभाषांहून भिन्न आहे. तिचा अंगीकार नामाच्या प्रक्रियेत दादोवांनी जरी केला नाही, तरी क्रियापदाच्या प्रक्रियेत केला, ही गोष्ट कबूल करावी लागेल. मराठी व्याकरण इंग्रजी व्याकरणाच्या धर्तीवर दादोवांनी तयार केले असो जो राजवाड्यांचा आक्षेप आहे, तो विशेषतः क्रियापदाच्या प्रक्रियेस लागू आहे. अर्थ व काळ अशा निराळ्या कल्पना इंग्रजी व्याकरणावरून त्यांनी घेतल्या आहेत हे उघड आहे. हल्लींच्या मराठी व्याकरणांत चालू असलेली भूतभूत, वर्तमानभूत, भविष्यभूत इत्यादि नांवेही इंग्रजीवरूनच दादोवांनी घेतली आहेत असे दिसते. तसेच प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, उत्तम पुरुष ही संस्कृतांतील पुरुषांची नांवे व क्रम सोडून उलटा क्रम व निराळी नांवे दादोवांनीच प्रथम इंग्रजी धर्तीवर दिली. याच प्रघातास डॉक्टर भांडारकर यांनी आपल्या संस्कृत पुस्तकांत दुजोरा दिला; यामुळे हा प्रघात आता आमच्या इतका अंगवळणी पडला आहे की, 'मी जातो' हा प्रथम पुरुष व 'तो जातो' हा तृतीय पुरुष असा क्रम व अशी नांवे आमच्या व्याकरण-परंपरेस सुटून आहेत, हे आमच्या लक्षांतही येत नाही. हा प्रघात इतका बलवान झाला आहे की, राजवाडेसुद्धा त्याला थोडेबहुत वळी पडले आहेत असे म्हणावे लागते. त्यांनी पुरुषांची नांवे जरी जुनीच वापरली आहेत, तरी जुना क्रम त्यांनी सोडला आहे हे आश्चर्य आहे. सप्तमान्हिकास प्रारंभ करतांच " उत्तम पुरुष १ हसामि, हसऊं, हसें, हसों " असा इंग्रजीप्रमाणे व दादोबा-भांडारकरांप्रमाणे हल्लींचा प्रथम पुरुष प्रथम आलेला पाहून हंसू आल्या-शिवाय राहात नाही, व संवयीचा अंमल किती जोरदार असतो याचीही कल्पना सहज होते.

पुरुषांचीं नांवे व क्रम दादोवांनीं इंग्रजी व्याकरणाप्रमाणें दिलीं ही चूक झाली; परंतु ती महत्त्वाची नव्हे. कारण प्रथमपुरुष प्रथम दिला काय वा तिसरा दिला काय, त्यांत तात्पर्यहानि होत नाही. काळांचीं नांवे व स्वरूपें दादोवांनीं इंग्रजी-प्रमाणें देऊन पाणिनीय परिभाषा सोडली यांत तात्पर्यहानि झाली आहे कीं काय हें पाहिलें पाहिजे. ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहतां मूळचीं संस्कृत नांवे, अर्थात् पाणिनीय परिभाषा वाचयास पाहिजे होती; कारण या परिभाषेनें ऐतिहासिक संबंध कायम राहून तो आपल्या डोळ्यांसमोर सदोदित असतो. पण येथें एक गोष्ट सांगितली पाहिजे, ती ही कीं, मराठीतील क्रियापदांची वाढ संस्कृत म्हणजे मूलभूत रूपापासून इतकी भिन्न झाली आहे कीं, तिचा स्वतंत्र विचार केल्यास हरकत पडणार नाही. किंबहुना ही वाढ पुष्कळ अंशीं इंग्रजी भाषेतील क्रियापदांच्या प्रक्रियेशीं जुळणारी आहे, हें लक्षांत आणलें पाहिजे. Doing आणि Done 'करीत' व 'केलें' अशा प्रकारच्या वर्तमानकालवाचक व भूतकालवाचक धातुसाधितांच्या पायावर सहाय्य धातूंच्या रूपांची इमारत रचून प्रचलित मराठीनें संस्कृताहून भिन्न अशीं अनेक काळांचीं व अर्थींचीं रूपें बनविलीं आहेत. ही तऱ्हा मूलस्थाणूंत म्हणजे संस्कृतांत किंवा प्राकृतांत मुळींच दिसत नाही. सारांश, मराठीच्या हल्लींच्या स्वरूपाचा विचार करितां व या स्वरूपाचें इंग्रजी भाषेतील क्रियापदांच्या स्वरूपाशीं बरेंच साम्य आहे ही गोष्ट मनांत आणितां दादोवांनीं नवीन अंगीकारिलेली परिभाषा ग्राह्य आहे व ती आतां रूढ होऊन गेली असल्यामुळें क्षम्यही आहे असें म्हणावें लागतें.

ऐतिहासिक दृष्ट्या मराठीच्या व्याकरणाचा विचार करणारास पाणिनीय परिभाषाच वापरणें योग्य आहे हें आम्हीं वर दाखविलें आहे; त्याप्रमाणें राजवाड्यांनीं ती परिभाषा चालू ठेविली आहे हें ठीक केलें आहे. ही परिभाषा सामान्य वाचकांच्या नीट लक्षांत यावी म्हणून प्रथम पाणिनीय दशविध लकारांचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे. प्राचीन काळीं या लकारांस दुसरीं नांवे होती, ही गोष्ट इतर व्याकरणांवरून सिद्ध होते. धारानगरींत भोजपाठशाळेंतील स्तंभावर खोदलेली धातुप्रत्ययांची जी "नाग-कृपाणिका" गेल्या केसरींत प्रसिद्ध झाली होती, तींतील नांवे कातंत्रव्याकरणावरून दिलीं आहेत तीं येथें देण्यासारखीं आहेत. याशिवाय हल्लीं डॉ. भांडारकरादि वैय्याकरणांनीं दिलेलीं पाश्चात्य नांवेही आमच्या अंगवळणीं पडल्यामुळें नीट ओळख पटण्याकरितां दिलीं पाहिजेत. पाणिनीय दहा लकार म्हणजे लट्, लिट्, लुट्, लृट्,

लेट्, लोट्, हे सहा व लट्, लिट्, लुट्, व लृट्, हे चार होत. यांचें स्वरूप खालील कोष्टकावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

पाणिनीय नांवें.	कातंत्र नांवें.	भांडारकरांनीं दिलेली नांवें.
लट्	वर्तमान	Present.
लिट्	परोक्षा	Perfect.
लुट्	श्वस्तनी	1st Future.
लृट्	भविष्यन्ती	2nd Future.
लेट् (हा संकेतार्थी वैदिक लकार संस्कृतांचच लुप्त झाला.)		
लोट्	पञ्चमी	Imperative.
लङ्.	ह्यस्तनी	Imperfect.
लिट्	{ विधिः—सप्तमी आशीः—आशीः	Potential. Benedictive.
लुङ्	अद्यतनी	Aorist.
लृङ्	क्रियातिपत्तिः	Conditional

या दशविध लकारांचीं मराठींत कोणकोणतीं रूपें बाकी आहेत याचा राज-वाड्यांनीं साद्यंत व पद्धतशीर विचार केला आहे. वर्तमानकालवाचक लट्चीं रूपें मराठींत अद्याप कायम आहेत; पण त्यांचा उपयोग बहुधा कवितेंतच होतो. ज्ञानेश्वरींत हीं रूपें वरींच आढळतात. त्या काळीं बोलण्यांत हीं रूपें येत असत किंवा नसत, हा एक प्रश्न आहे. हिंदी भाषेंत हल्लीं लट्चीं रूपें दिसत नाहींत ही गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. वर्तमानकाळासारख्या अगदीं नेहमीं प्रचारांत येणाऱ्या मूलभूत काळाचीं रूपेंसुद्धां अर्वाचीन भाषांत संस्कृतावरून निघालेलीं कायम नाहींत ही गोष्ट किती तरी आश्चर्यकारक आहे ! व त्यावरून अर्वाचीन भाषांनीं क्रियापदांचीं रूपें किती नवीन बनविलीं आहेत, याचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहतें. “अहं करोमि” या अगदीं सामान्य संस्कृत रूपाचा मराठींत अवशेष राहिला नाहीं. याच्या ऐवजीं मराठींत ‘मीं करितों’ व हिंदींत ‘मै करतां हूं’ अशीं नवीन संयुक्त रूपें उत्पन्न झालीं आहेत. ‘मीं करीं’ असें संस्कृतोत्पन्न रूप ज्ञानेश्वरकाळीं होतें, तें पुढें नष्ट झालें. याचें एक कारण असें दिसतें कीं, भूतकाळावाचक लङ्चेंही मराठींत असेंच रूप होतें. पण ८० वर राज-वाड्यांनीं अनद्यतन भूते लङ्चें अहसम्, अकरवम्, यांचें मराठींत रूपान्तर हसें, करीं, असें झालें होतें असें म्हटलें आहे. लङ्मध्ये संस्कृतांत धातूच्या रूपापूर्वीं अ लागतो

तो प्राकृतानें व तदनुरोधानें मराठीनें काहून टाकला व यामुळें हा सारख्या रूपांचा घोटाळा होऊं लागला; 'म्हणे' याचा अर्थ 'म्हणतो' व 'म्हणाला' असा दोन्ही प्रकारचा होऊं लागला. यामुळें मराठींत या वर्तमान व भूत काळांचीं निराळीं रूपें प्रचारांत आणण्याची इतर कारणांनीं उत्पन्न झालेली प्रवृत्ति दुणावली असें म्हणण्यास हरकत नाही. 'म्हणतो' व 'म्हणाला' अशीं नवीं रूपें मराठींत उत्पन्न होऊन तीं हल्लीं प्रचलित आहेत. विभक्तिप्रत्ययेतिहासांत षष्ठी व चतुर्थी यांचीं एक रूपें होऊं लागल्यामुळें दोन्ही विभक्त्यांचीं जशीं निराळीं रूपें उत्पन्न होऊन जुनीं रूपें कवितेंत राहिलीं, त्याप्रमाणेंच हा लट् व लड्चा प्रकार झाला हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

लट् व लड् या काळांच्या रूपावरून मराठींत आलेल्या रूपांमध्ये तृतीयपुरुषीं (प्रथम पुरुषीं) अनेकवचनीं फरक असतो, ही गोष्ट राजवाड्यांनीं पान ८२ वर दाखविली आहे, ती योग्य आहे. हस् धातूचीं लट् व लड् द्वारा आलेलीं मराठी रूपें राजवाड्यांनीं दिलेलीं येणेंप्रमाणें आहेत. लट् (वर्तमान) १ हसें-हसों; २ हससि-हसा; ३ हसे-हसति. लड् (भूत) १ हसें-हसों; २ हसस-हसा; ३; हसे-हसत; यांत हसस व हसत या दोन रूपांचा फरक आहे तो महत्त्वाचा आहे; त्यावरून हीं दुसरीं रूपें लड्चीं आहेत, हें निर्विवाद आहे. "दादोवा, गोडवोले, वीम्स व होर्नल हे सर्व या लड्चा लट् समजत," असें राजवाडे लिहितात. वीम्सच्या लिहिण्यावरून त्याला लड्ची माहिती नाही किंवा लड्कडे त्याचें लक्ष गेलें नाही, असें स्पष्ट दिसतें. दादोवांनीं या दिशेनें कधीं विचारच केला नाही, किंवा त्यांच्या वेळेस या दिशेच्या विचारांचीं साधनेंच उपलब्ध झालीं नव्हतीं. त्यांनीं आपलें व्याकरण प्रथम १८३६ त लिहिलें व त्याची सुधारलेली आवृत्ति सन १८५० त छापिली. या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत ही "मराठी भाषा, नाटकादि ग्रंथांत मागधी, पैशाची म्हणून संस्कृतावरून साधलेली जी बालभाषा या नांवेंकरून प्रसिद्ध आहे तिचाच कांहीं एक प्रकार असावा" असें अनुमान दादोवांनीं केले आहे. सारांश, दादोवांस या दृष्टीनें विचार करण्यास साधनेंच नव्हतीं. या रूपास लट् किंवा लड् असें ते कांहींच म्हणत नाहींत.

मात्र प्रचलित भाषेचें पर्यालोचन दादोवांनीं चांगलें केले हें निर्विवाद आहे. 'म्हणे' हें रूप केवळ भूतकालवाचक पद्यांत आढळतें व गद्यांत त्यांत रीतिभूताचा अर्थ निष्पन्न होतो, ही गोष्ट त्यांनीं यथार्थ लिहिली आहे. लड् व लट्चीं रूपें हीं रूपें बहुतेक सारखीं असल्याकारणानें तीं प्रचारांतून नाहीशीं होऊन त्यांच्या ऐवजीं दुसरीं रूपें आलीं, आणि जुनीं लड् व लट्चीं रूपें भूतकालवाचक किंवा निरनिराळ्या अर्थांचीं वाचक

सर्व आर्य भाषांत होऊन मराठींत त्यांत रीतीचा आणखी अर्थ गर्भित होऊं लागला. दोन नोकर झाले म्हणजे जशीं आपण दोहोंकडून निरनिराळीं कामें घेतों, त्याप्रमाणें दोन रूपें एकाच अर्थीं रूढ झालीं म्हणजे भाषा त्यांत थोडा अर्थभेद उत्पन्न करिते. 'करिती' व 'करीत' हा लट् व लङ्च्या अनेकवचनी रूपांतील भेद मराठी भाषाही पुढें विसरली व कवितेंत कित्येक ठिकाणीं 'म्हणती' 'देती' 'मारिती' इत्यादि लट्चीं रूपें म्हणत, देत, मारीत अशा लङ्च्या रूपांऐवजीं येऊं लागलीं, ही गोष्ट येथें नमूद केली पाहिजे. असो. हीं लङ्चीं रूपें मराठींत अवशेष असून ज्ञानेश्वरींत तीं दिसताता, ही गोष्ट मुकुंदराजी प्रतीवरून स्पष्ट दिसते. या रूपाच्या गैरमाहितीमुळें पाठभेद कसे चुकीचे होतात हें येथें राजवाड्यांनीं दिलेल्या ओंवीवरूनच व्यक्त होतें. " तेथ तिन्ही लोक डंडलित । मेरु मंदार आंदोलत । समुद्रजल उसळत । आकाश वेन्ही ॥ १ ॥ १५५," अशा मुकुंदराजी पाठाच्याऐवजीं भिडेकृत ज्ञानेश्वरींत "तेथ तिन्ही लोक डळमळीत । मेरु मांदार आंदोलित । समुद्रजल उसळत । कैलास वेरी ॥" असा चुकलेला पाठ आहे हें सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

महाराष्ट्रींत किंवा मराठींत लिट् (Perfect) व लुङ् (Aorist) नाहींत, हें साहजिक आहे. मॅट्रिक्युलेशन किंवा इतर परीक्षांच्या संस्कृत विद्यार्थ्यांचीं हाडें खिळखिळीं करणारीं हीं रूपें प्राकृत भाषा बोलणाऱ्या अप्रबुद्ध अनार्यमिश्रित बहुजनसमाजानें अजिवात सोडून दिलीं यांत आश्चर्य नाहीं. पंडित लोकसुद्धां हीं रूपें योजण्याच्या भानगडींत पडत नाहींत व संस्कृत बोलण्याचा प्रसंग आल्यास 'गतः' 'गतवान्' इत्यादि धातुसाधितांवरच बहुतेक निर्वाह करून घेतात, हें आपण प्रत्यक्ष पाहतों. ही साहजिक उत्पन्न होणारी प्रवृत्तीच प्राकृत भाषांनीं उचलली. " प्रायो भूते निष्ठान्तप्रयोग एव प्राकृते दृश्यते " असें जें राजवाड्यांनीं ७३ पानावर पूर्वाचार्यांचें वचन दिलें आहे, त्याचाही हाच सिद्धांत आहे. लुङ्चें (Aorist) 'होता' हें एकच रूप मराठींत शिल्लक आहे, असें राजवाड म्हणतात; व ज्ञानेश्वरींत लट् (Perfect) चें 'आहा' असें एके ठिकाणींच रूप दृष्टीस पडतें, असें त्यांचें मत आहे. या दोन्ही ठिकाणीं दुसरीं रूपें मानिलीं असतां चालेल व ज्ञानेश्वरींत किंवा ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत लुङ् व लिट् नव्हता व नाहीं, असा सिद्धांत करणें चुकीचें होणार नाहीं, असें आम्हास वाटतें. या एकाच रूपाकरितां यापेक्षां जास्त ऊहापोह करण्यांत तात्पर्य नाहीं.

विधिलिङ्चीं ' नमिजे ' ' जाणिजे ' ' पाहिजे ' अशीं तीन्ही लिंगी व तीन्ही पुरुषी एकाच स्वरूपाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत सांपडतात. क्वचित् प्रसंगीं मध्यम पुरुषीं एक-वचनी नमिञ्जसु असेंही रूप सांपडतें असें राजवाडे लिहितात, तें योग्य व मान्य आहे. वर्तमान मराठींत या विधिलिङ्चा शेष नाहीं असें आम्हास वाटतें. " वर्तमान मराठींत अनुकरणानें ' जाईन ' ' जातील ' अशीं रूपें जा हा स्वतंत्र धातु कल्पून होतात, त्यानेंही दादोबांची दिशाभूल झाली आहे " असें जें राजवाड्यांचें म्हणणें आहे तें कितपत मान्य करण्यासारखें आहे, हा एक प्रश्न आहे. ' जा ' हा सहाय धातु वर्तमान मराठीनें मानला आहे, ही गोष्ट राजवाडेही कबूल करतात. मग दादोबांची दिशाभूल ती काय झाली ? जा हा सहायधातु अनुकरणानें ' ज्जा ' या प्रत्ययापासून निघाला असो, किंवा स्वतंत्र मराठीनें वापरला असो; तो सहायधातूच्या रूपानें आहे. ' खात गेला ' ' जेवीत गेला ' अशींही रूपें वर्तमान मराठींत येतात, तेव्हां जा हा सहायधातूच हें निःसंशय आहे. आज्ञायाम् लोट् (Imperative) चीं संस्कृतोत्पन्न रूपें (जुन्या व वर्तमान) मराठींत आहेत, हें निर्विवाद आहे. १ हसों, हसूं-हसों; २ हस-हसा; ३ हसो-हसतु (वर्तमान मराठी, हसोत) हीं रूपें संस्कृत लोट्च्या रूपांवरून महाराष्ट्रीद्वारा आलीं आहेत व तीं अद्याप प्रचारांत आहेत.

अनद्यतन भविष्यति लृट् (Ist future) चीं रूपें पुरवितों-पुरवितों इत्यादि वर्तमान मराठींत आहेत. परंतु भविष्यकालवाचक दुसरीं रूपें उत्पन्न झाल्यानें हीं रूपें भूतकाळीं हेतुहेतुमद्भावीं वापरतात. " बीम्स व होर्नल यांना हीं रूपें माहित नाहींत, व वर्तमान मराठींत कवितेंत हीं रूपें येतात, " असा ८४ पानावर राजवाड्यांनीं दिलेला शेर योग्य व मान्य आहे.

भविष्यति लृट् (2nd future) संबन्धानें राजवाडे पान ८५ वर म्हणतात, " लृट्चीं (या कलमांत लुट् असें टाडपाच्या चुकीनें ठिकठिकाणीं पडलें आहे) रूपें कानाला लट् (present) च्या रूपांसारखीं लागतात. तेव्हां लट् रूपें व लृट् रूपें यांचा भेद दाखविण्याकरितां ज्ञानेश्वरकाळीं या रूपांना स्वार्थी ल विकल्पानें लाविला. विकल्पानें लाविला म्हणण्याचें कारण ल-विरहित रूपें ज्ञानेश्वरींत आहेत. स्वार्थे ल लागतो हें बीम्स व होर्नल यांना सांगतां आलें नाही. " बीम्सच्या मतें लृट्चीं रूपें मराठींत नाहीत, किंवाहुना हल्लीं गुजराथीखेरीज वाकीच्या सर्व अर्वाचीन आर्य भाषांत हा लकार नाही. मराठींत ल प्रत्यय लागला आहे तो लट्च्याच रूपांना लागला आहे असें म्हणण्यास कोणता प्रत्यय आहे ? ' हसिष्यामि ' या रूपाचें हसेहिमि असें

रूप महाराष्ट्रीत झालें; पण मराठीत हसें असें ह-विरहित कसें राहिलें ? “हस हों” असें जुन्या हिंदीत रूप आहे. मिच्छ अनुस्वार हिंवर येऊन हिचा लोप व्हावा असें शक्य दिसत नाही. या मराठी रूपाची उपपत्ति वर्तमानकाळीं लट्वरूनही लागते. आमच्या मते वीम्सचेंच मत विशेष ग्राह्य आहे.

हेतुहेतुमद्भावे लृट् (Conditional) ही मराठीत नाही असें आम्हास वाटते. ‘करिष्यामि’ ह्याचा मराठीत मागमूस नाही, मग ‘अकरिष्यम्’ याचा कोठून असेल ? जर ‘मी हें करीन’ या वाक्यांत करीन हें राजवाड्यांच्या मते लृट्चें रूप आहे, तर लृट्चीं व लट्चीं रूपे सारखींच दिसतात हें त्यांनींच कबूल केले आहे. मग तीं लृट्चीं रूपे आहेत असें मानण्यास आधार काय ?

येथवर दशविध लकाराचा राजवाड्यांच्या मते विचार झाला. लट् (present) मराठीत वाकी आहे. लिट् (perfect) नाही. लुट् (Ist future) आहे, पण हेतुहेतुमद्भावी आहे. लृट् (2nd future) आहे. (आमच्या मते नाही.) लेट् वेदांत होता तो संस्कृतांतच नाहीसा झाला. लोट् (Imperative) मराठीत आहे, लङ् (Imperfect) मराठीत आहे. लिङ् (विधि Potential) कांहीं रूपांत आहे. लिङ् आशीः (Benedictive) नाही. लुङ् (Aorist) नाही. लृङ् (Conditional) आहे-आमच्या मते नाही. सारांश, लट् present, लङ् Imperfect, लुट् Ist future, लोट् Imperative अद्याप निर्विवाद आहेत. या संस्कृतोत्पन्न रूपांचा एक विशेष सांगितला पाहिजे. मराठीत संस्कृताप्रमाणे धातूंचे निरनिराळे गण नाहीत. सर्व धातूंची प्रक्रिया व निरनिराळ्या रूपांचे प्रत्यय सारखेच असतात. यामुळे संस्कृतांतील धातुरूपांची कठिणता मराठीत नाही. हा भाषेच्या वाढीचा धर्मच आहे कीं निरनिराळे प्रकार नाहीसे करून एकविधिता करावी. हे धातुगण प्राकृतांतच नाहीसे झाले होते, ते मराठीत उत्पन्न झाले नाहीत. पण मराठीत धातूंचे दोन वर्ग उत्पन्न झाले आहेत; त्यांस राजवाड्यांनीं सेट् व अनिट् अशीं संस्कृत परिभाषानुसंधानाने नावे दिली आहेत. ‘तो हसतो’, ‘तो करितो’, ‘तो हसेल’, ‘तो करील’ अशा प्रकारचीं दोन रूपे मराठीत होतात. त्यांचें मुख्य स्वरूप म्हणजे इ हा आगम कित्येक धातु घेतात, कित्येक घेत नाहीत. हा सेट् व अनिट् भेद संस्कृतांतल्या सेट् व अनिट् भेदापासून निघाला नाही, हें सर्वतोपरी मान्य आहे. सकर्म धातु सेट् असतात आणि अकर्म अनिट् असतात, असाही नियम अबाधित होऊं शकत नाही. वीम्स या इडागमास संस्कृत प्रयोजक प्रत्यय अय् (क्वरय्)-

पासून उत्पादितो. परंतु ही उपपत्ति मान्य करतां येत नाही. राजवाडे पान ८६ वर म्हणतात, “हा इडागम घेण्याचा, न घेण्याचा, किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रींत हसेमि व करिमि अशीं निराळीं रूपें कां होतात हा प्रश्न येथें अप्रस्तुत आहे. तो प्राकृत भाषांच्या ऐतिहासिक व्याकरणांत विचार करण्यासारखा आहे.” सारांश, हा प्रश्न अद्याप समाधानकारक सुटला नाही असें म्हणावें लागतें.

वरील रूपें संस्कृत रूपांवरून निघालेलीं आहेत. यापुढें ज्या रूपांचा विचार करावयाचा आहे तीं रूपें मराठीनें संस्कृत कृदन्तावरून तयार केलेलीं आहेत. कृदन्त हा पाणिनीय व्याकरणपरिभाषेंतील शब्द आहे. याचा अर्थ धातुसाधित या नवीन परिभाषेंतील शब्दानें व्यक्त होतो. वर्तमान व भूत व्ययी कृदन्तावरून वर्तमान व भूत काळ मराठीनें नवीन तयार केले. ही तऱ्हा मराठीचीच नसून अर्वाचीन सर्व आर्यभाषांची आहे. हिचा उगम प्राकृतापासूनच आहे. धातूंचीं पूर्ण रूपें न वापरतां धातुसाधितांवरच कार्यभाग आटोपून घेण्याचा प्रघात संस्कृत बोलणारांत अजूनही दिसतो, हें वर सांगितलेंच आहे. याच अनुसंधानानें हीं रूपें उत्पन्न झालीं. ‘तो करितो’, ‘त्यानें केलें’ हीं रूपें कृदन्तांवरून साधिलीं आहेत. यामुळे आणखी एक चमत्कार उत्पन्न झाला. संस्कृतांत धातूंच्या रूपांवरून जीं पूर्वोक्त रूपें मराठींत आलीं आहेत, तीं तीन्ही लिंगीं एकच असतात. परंतु हीं कृदन्तांवरून झालेलीं रूपें लिंगभेदानें बदलतात. कारण ज्या कृदन्तांवरून तीं साधलीं आहेत, तीं धातुसाधित विशेषणें असल्यानें त्यांचें रूप लिंगभेदानें बदलतें. याजमुळे ‘केला, केली, केलें,’ ‘करतो, करते, करतें’ मराठी; ‘करता है-करती है’, ‘किया कियी’ हिंदी-अशा प्रकारचीं लिंगभेदानें भिन्न रूपें अर्वाचीन भारतीय आर्य भाषांत उत्पन्न झालीं. लिंगभेदानें क्रियापदाचें रूप बदलण्याचा कोणत्याही इतर भाषांत न दिसणारा चमत्कार याच भाषांत दिसतो; व त्याचें कारण वरप्रमाणें आहे. असो. निरनिराळ्या संस्कृत कृदन्तांवरून मराठींत निरनिराळीं कृदन्तें कशीं उत्पन्न झालीं; केला, म्हणाला, सांगितला, इत्यादि रूपभेद महाराष्ट्रीद्वारा मराठींत कसा उतरला आहे; अस्, जा, वगैरे धातूंचीं रूपें मदतीला लावून मराठीनें काळ्याचीं रूपें कशीं उत्पन्न केलीं; करितां, करून, करावें इत्यादि धातुसाधितें कशीं उत्पन्न झालीं, वगैरे अत्यंत मनोरंजक व महत्त्वाचें विवेचन राजवाड्यांनीं या पुस्तकाच्या अष्टमान्हिकांत केलें आहे, तें प्रत्येक मराठी भाषेचा ऐतिहासिक विचार करणाऱ्यानें मननपूर्वक वाचावें अशी आमची

शिफारस आहे. दोन चार स्थलीं कदाचित् मतभेदास जागा असेल. 'त्यांनीं केलेनीं' हा प्रयोग राजवाडे सत्ता तृतीया मानतात. 'मी स्नान केलों' येथें 'क्तवतु' प्रयोग आहे असें ते म्हणतात; येथें वाचकांचा मतभेद होण्याचा संभव आहे. पान ११४ वर "णारा" प्रत्यय मराठीनें कोटून आणिला किंवा स्वयंकृतीनें वनविला हें सांगतां येत नाहीं असें राजवाडे म्हणतात; पण पान १०३ वर 'भर्तारि' या ठिकाणीं त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठींत होतें असें त्यांनींच म्हटलें आहे, व तें सयुक्तिक दिसतें. अशीं एक दोन स्थळें सोडून या अष्टमान्हिकांतील विवेचन फारच शोधकपणाचें व मार्मिकपणाचें आहे. या आन्हिकाचे शेवटीं कित्येक धातु दिले आहेत व ते कोणत्या संस्कृत धातूंपासून निघाले आहेत, हेंही दाखविलें आहे. या यादींतील रूपें फार महत्त्वाचीं असून मनन करण्यासारखीं आहेत. त्याचप्रमाणें नवमान्हिकांत दिलेली तद्धितांची (नामसाधित शब्दांची) उपपत्ति फारच माहितीनें भरलेली व शोधकपणाची आहे. सारांश, राजवाड्यांचा हा ग्रंथ आम्ही या परीक्षणाच्या प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें मराठी भाषेच्या वाङ्मयांत क्रान्तिकारक व महत्त्वाचा आहे, हें जो हा ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचील त्यास कळून येईल. ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासास व ज्ञानेश्वरीच्या युक्तायुक्त पाठांचा विचार करण्यास तर तो अत्यंत मूल्यवान् आहे हें निराळें सांगणें नको. या ग्रंथांत विचार करण्यासारखे प्रयोग वगैरे आणखी अनेक मुद्दे आहेत; परंतु त्या सर्वांचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतील परीक्षणलेखांत होणें शक्य नाहीं. सबब या ग्रंथानें मराठी भाषेची अमूल्य सेवा केल्याबद्दल राजवाड्यांचें पुन्हा एकवार अभिनंदन करून हे लांबलेले परीक्षणलेख आम्ही संपवितों.

पासून उत्पादितो. परंतु ही उपपत्ति मान्य करतां येत नाही. राजवाडे पान ८६ वर म्हणतात, “हा इडागम घेण्याचा, न घेण्याचा, किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रींत हसेमि व करिमि अशीं निराळीं रूपें कां होतात हा प्रश्न येथें अप्रस्तुत आहे. तो प्राकृत भाषांच्या ऐतिहासिक व्याकरणांत विचार करण्यासारखा आहे.” सारांश, हा प्रश्न अद्याप समाधानकारक सुटला नाही असें म्हणावें लागतें.

वरील रूपें संस्कृत रूपांवरून निघालेलीं आहेत. यापुढें ज्या रूपांचा विचार करावयाचा आहे तीं रूपें मराठीनें संस्कृत कृदन्तावरून तयार केलेलीं आहेत. कृदन्त हा पाणिनीय व्याकरणपरिभाषेंतील शब्द आहे. याचा अर्थ धातुसाधित या नवीन परिभाषेंतील शब्दानें व्यक्त होतो. वर्तमान व भूत व्ययी कृदन्तावरून वर्तमान व भूत काळ मराठीनें नवीन तयार केले. ही तऱ्हा मराठीचीच नसून अर्वाचीन सर्व आर्यभाषांची आहे. हिचा उगम प्राकृतापासूनच आहे. धातूंचीं पूर्ण रूपें न वापरतां धातुसाधितांवरच कार्यभाग आटोपून घेण्याचा प्रघात संस्कृत बोलणारांत अजूनही दिसतो, हें वर सांगितलेंच आहे. याच अनुसंधानानें हीं रूपें उत्पन्न झालीं. ‘तो करितो’, ‘त्यानें केले’ हीं रूपें कृदन्तांवरून साधिलीं आहेत. यामुळें आणखी एक चमत्कार उत्पन्न झाला. संस्कृतांत धातूंच्या रूपांवरून जीं पूर्वोक्त रूपें मराठींत आलीं आहेत, तीं तीन्ही लिंगीं एकच असतात. परंतु हीं कृदन्तांवरून झालेलीं रूपें लिंगभेदानें बदलतात. कारण ज्या कृदन्तांवरून तीं साधलीं आहेत, तीं धातुसाधित विशेषणें असल्यानें त्यांचें रूप लिंगभेदानें बदलतें. याजमुळें ‘केला, केली, केले,’ ‘करतो, करते, करतें’ मराठी; ‘करता है-करती है’, ‘क्रिया कियी’ हिंदी-अशा प्रकारचीं लिंगभेदानें भिन्न रूपें अर्वाचीन भारतीय आर्य भाषांत उत्पन्न झालीं. लिंगभेदानें क्रियापदाचें रूप बदलण्याचा कोणत्याही इतर भाषांत न दिसणारा चमत्कार याच भाषांत दिसतो; व त्याचें कारण वरप्रमाणें आहे. असो. निरनिराळ्या संस्कृत कृदन्तांवरून मराठींत निरनिराळीं कृदन्तें कशीं उत्पन्न झालीं; केला, म्हणाला, सांगितला, इत्यादि रूपभेद महाराष्ट्रीद्वारा मराठींत कसा उतरला आहे; अस्, जा, वगैरे धातूंचीं रूपें मदतीला लावून मराठीनें काळचीं रूपें कशीं उत्पन्न केलीं; करितां, करून, करावें इत्यादि धातुसाधितें कशीं उत्पन्न झालीं, वगैरे अत्यंत मनोरंजक व महत्त्वाचें विवेचन राजवाड्यांनीं या पुस्तकाच्या अष्टमान्हिकांत केले आहे, तें प्रत्येक मराठी भाषेचा ऐतिहासिक विचार करणाऱ्यानें मननपूर्वक वाचावें अशी आमची

शिफारस आहे. दोन चार स्थलीं कदाचित् मतभेदास जागा असेल. 'त्यांनीं केलेनीं' हा प्रयोग राजवाडे सत्ता तृतीया मानतात. 'मी स्नान केलों' येथें 'क्तवतु' प्रयोग आहे असें ते म्हणतात; येथें वाचकांचा मतभेद होण्याचा संभव आहे. पान ११४ वर "णारा" प्रत्यय मराठीनें कोटून आणिला किंवा स्वयंकृतीनें बनविला हें सांगतां येत नाहीं असें राजवाडे म्हणतात; पण पान १०३ वर 'भर्तार' या ठिकाणीं त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठींत होतें असें त्यांनींच म्हटलें आहे, व तें सयुक्तिक दिसतें. अशीं एक दोन स्थळें सोडून या अष्टमान्हिकांतील विवेचन फारच शोधकपणाचें व मार्मिकपणाचें आहे. या आन्हिकाचे शेवटीं कित्येक धातु दिले आहेत व ते कोणत्या संस्कृत धातूंपासून निघाले आहेत, हेंही दाखविलें आहे. या यादींतील रूपें फार महत्त्वाचीं असून मनन करण्यासारखीं आहेत. त्याचप्रमाणें नवमान्हिकांत दिलेली तद्धितांची (नामसाधित शब्दांची) उपपत्ति फारच माहितीनें भरलेली व शोधकपणाची आहे. सारांश, राजवाड्यांचा हा ग्रंथ आम्ही या परीक्षणान्या प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें मराठी भाषेच्या वाङ्मयांत क्रान्तिकारक व महत्त्वाचा आहे, हें जो हा ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचील त्यास कळून येईल. ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासास व ज्ञानेश्वरीच्या युक्तायुक्त पाठांचा विचार करण्यास तर तो अत्यंत मूल्यवान् आहे हें निराळें सांगणें नको. या ग्रंथांत विचार करण्यासारखे प्रयोग वगैरे आणखी अनेक मुद्दे आहेत; परंतु त्या सर्वांचा ऊहापोह वर्तमानपत्रांतील परीक्षणलेखांत होणें शक्य नाहीं. सबब या ग्रंथानें मराठी भाषेची अमूल्य सेवा केल्याबद्दल राजवाड्यांचें पुन्हा एकवार अभिनंदन करून हे लांबलेले परीक्षणलेख आम्ही संपवितों.

मुक्तेश्वराचें वनपर्व

मुक्तेश्वराचें महाभारत हा ग्रंथ महाराष्ट्र भाषेच्या जुन्या वाङ्मयांतील एक उच्चतम पदवीचा आहे हें वाचकांस विस्तारानें सांगणें नको. या ग्रंथाची थोरवी किती आहे याची साक्ष लोकांत प्रचलित असलेली आख्यायिकाच देत आहे. काव्येतिहासग्रहानें मुक्तेश्वराचें वनपर्व छापतांना आपल्या प्रस्तावनेंत ही आख्यायिका दिली आहे. मुक्तेश्वरानें समग्र भारत तयारकरून तें आपला मातामह एकनाथ याजपुढें ठेविलें. मुक्तेश्वराचा ग्रंथ व्यासाच्या ग्रंथाहूनही रसाळ झाला आहे व त्या ग्रंथास तो मार्गें टाकील अशी भीति वाटून एकनाथानें मुक्तेश्वराचा ग्रंथ गोदेंत टाकून दिला. मुक्तेश्वराला याजबद्दल फार वाईट वाटून, त्यानें गोदेची प्रार्थना केली. तेव्हां तिनें त्यास चार पर्वे बाहेर काढून दिलीं. ही आख्यायिका काल्पनिक आहे हें निर्विवाद आहे; पण तिजवरून या ग्रंथाबद्दल लोकांची किती उच्च कल्पना आहे हें व्यक्त होतें. ही कल्पना कितपत खरी आहे याजविषयीं थोडासा विचार मी आज करणार आहे. व्यासाचें महाभारत श्रेष्ठ व पूज्यतम आहे याविषयीं कोणास शंका नाहीच. पण या ग्रंथाच्या शेजारीं वसण्यासारखा दुसरा ग्रंथ भाषांतररूपानें त्यास साजेल असा तयार करणें हें तरी सामान्य बुद्धिमत्तेचें काम नाही. त्यास अलौकिक प्रतिभाच पाहिजे. अशा प्रतिभेचे मराठी भाषेंत दोन ग्रंथ झाले आहेत. एक मुक्तेश्वराचें भारत व दुसरें मोरोपंताचें भारत. दोन्ही ग्रंथांची गोडी आपापल्यापरी निरनिराळी आहे व दोन्ही निरनिराळ्या वृत्तांत असून मूळ प्रासादाच्या शेजारीं ठेवण्यासारखे आहेत इतकेंच नव्हे, तर कित्येक प्रसंगीं त्याजशीं प्रतिस्पर्धा करण्याच्या किंवा त्यावर ताणही करण्याच्या योग्यतेचे आहेत. मूळ ग्रंथाची भाषा जशी भारदस्त आहे तशी या दोन्ही ग्रंथांची आहे. त्यांतही आपल्या मराठी वाचकांस मराठी भाषा सहज समजण्यासारखी असल्यानें हे दोन्ही ग्रंथ महाराष्ट्रीयींस अधिक सुगम व गोड लागतात यांत नवल नाही. कदाचित् मोरोपंतानें संस्कृत शब्दांचा फार उपयोग केल्यामुळें व प्रास, अनुप्रास वगैरे शब्दालंकारांकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळें मोरोपंताचें महाभारत कठीण झालें असेल; पण मुक्तेश्वराचें भारत तसें नाही. वृत्त सरळ व सोपें, शब्दालंकारांकडे विशेष लक्ष नाही, व भाषा प्रौढ व ओजस्वी; असें असल्यामुळें मुक्तेश्वराचें महाभारत रम्यतर झालें आहे असें म्हटल्यास चालेल. अशा या ग्रंथाची मूळच्या ग्रंथाशीं तुलना

करण्याचा व इतर रीतीने त्याचा रसोत्कर्ष कशा तऱ्हेचा आहे हें पाहण्याचा आज मी विचार केला आहे.

मुक्तेश्वरानें मोरोपंताप्रमाणेंच व्यासाचें महाभारत आपल्यासमोर ठेविलें होतें असें दिसतें. मुख्य गोष्ट व आनुषंगिक उपाख्यानें, तसेंच भाषणें व विचार मूळग्रंथास धरूनच बहुतेक मुक्तेश्वरानें दिलीं आहेत. तथापि मुक्तेश्वरानें कांहीं ठिकाणीं नवीन मजकूर घातला आहे असें म्हणावें लागतें, व कांहीं ठिकाणीं मूळ कथेवर आक्षेपही घेतले आहेत. तेव्हां हें त्यानें कोणत्या ग्रंथाच्या आधारें केले आहे याची कल्पना होत नाही. याचीं मुख्य उदाहरणें वनपर्वातील देतों म्हणजे या प्रश्नाचा उलगडा माहितगार रसिकांस करितां येईल.

वनपर्वांत प्रारंभीं सूर्याची आराधना करून धर्मराजानें स्थालीपात्र मिळवून ब्राह्मणांच्या पोषणाची तजवीज केली ही कथा प्रसिद्ध आहे. परंतु यासंबंधानें मुक्तेश्वर म्हणतो:—“बोल बोलती सर्वत्र । सूर्ये दिधले थालीपात्र । परि तें व्यासाचें वक्तृत्व । वदलें नाही भारती ॥ ” या ओवीचा मला अर्थ लागत नाही. वक्तृत्व शब्दावरून येथें व्यासावर आक्षेप दिसतो. वरें ‘वदलें नाही भारती’ म्हणावें तर हल्लींच्या महाभारतांत तसें स्पष्ट म्हटलें आहे. दुसऱ्या कोणाचें भारत असेल असें म्हणावें तर व्यासाशिवाय दुसऱ्या कोणाचें भारत नाही. अमुक गोष्ट कथेकऱ्याचें वक्तृत्व आहे, मूळग्रंथ भारत त्यांत नाही, असें वाक्य संभवे. पण भारत मूळचें व्यासाचेंच. तेव्हा “तें व्यासाचें वक्तृत्व । वदलें नाही भारती ॥” या वाक्याला अर्थच राहत नाही. मुक्तेश्वरानें येथें भारतकर्त्यावर टीका केली हें आश्चर्यच म्हणावयाचें; किंवा प्रचलित दंतकथा निराधार आहे असें सांगण्याचें धाष्टर्य केले हेंही आश्चर्यच म्हणावयाचें; असो. दुसरें उदाहरण आपण हरिश्चंद्र आख्यानाचें घेऊं. बृहदश्व ऋषि पाण्डव वनांत असतां तेथें आले व युधिष्ठिरानें माझ्यासारखा द्यूतांत जिंकलेला व राज्यापासून भ्रष्ट झालेला कोणी अभागी होता काय असा त्यास प्रश्न केला, तेव्हां त्या ऋषींनीं नलदमयन्तीचें आख्यान सांगितलें आहे. महाभारतांत अशी कथासरणी असून मुक्तेश्वरानें येथें बृहदश्वान्याच्या मुखांत हरिश्चंद्राचें आख्यान व नलदमयन्तीचें आख्यान अशीं दोन आख्यानें घातलीं आहेत. हें हरिश्चंद्राख्यान मुक्तेश्वरानें कोठून घेतलें हें समजत नाही. हरिश्चंद्राचें आख्यान महाभारतांत इतरत्रही कोठें असल्याचें दिसत नाही; तेव्हां तें अन्य ग्रंथांतून घेतलें असावें. मग त्या कोणत्या ग्रंथांतून ? मुक्तेश्वरानें हरिश्चंद्राचें आख्यान फारच मनोरम व रसाळ असें दिलें आहे. यांतील सर्व कल्पना व कथा जर त्याच्याच असतील, तर

तो खरोखर विश्वामित्रासारखा प्रतिसृष्टि निर्माण करणारा होता, म्हणजे व्यासाचा जोडीदार होण्यास लायक होता, याची खात्री पटेल. आख्यान लहान नसून त्याचे पांच अध्याय मुक्तेश्वराच्या या वनपर्वात झाले आहेत. बाकी हा माझा शोध नवीन नाही. काव्येतिहासकर्त्यांनी वनपर्व छापिले, तेव्हांच ही गोष्ट त्यांनी लोकांच्या निदर्शनास आणली आहे. हस्तलिखित मूळ भारताच्या प्रतीत हरिश्चंद्राख्यान सांपडेल अशी त्यांस आशा होती, ती मात्र चुकीची होती. कारण, अनुक्रमणिकापर्वातसुद्धा त्याचा उल्लेख नाही. तेव्हां ते भारताच्या कोणत्याही प्रतीत मिळणे शक्य नाही. मुक्तेश्वराने दिलेल्या या कथानकाचे मूळ संस्कृतांत कोणत्या ग्रंथांत आहे ही महत्वाची जिज्ञासा आहे. कारण या आख्यानांत स्पष्ट दिसणारा कवित्वाचा उत्कर्ष मुक्तेश्वराचा स्वतःचा किती व मूळ ग्रंथाचा किती हे पाहणे अत्यंत मनोरंजक झाले असते.*

असो. या दोन मुख्य उदाहरणांशिवाय आणखी बारीकसारीक स्थळे महाभारताचे मूळ सोडल्याची आहेत; त्यांचा येथे समग्र उल्लेख करणे जरूर नाही. बहुधा मुक्तेश्वराच्यासमोर हल्लीचे महाभारत होते हेच संभवनीय वाटते, व त्या ग्रंथाच्या आधाराने त्याने आपले कवित्व प्रकट केले आहे. असे करितांना व्यासाच्या महाभारताच्या कवित्वावर त्याने आपली ताण पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे केली आहे, हे काही सामान्य प्रतिभेचे काम नव्हे. अशी कित्येक स्थळे माझ्या मते वनपर्वात आहेत ती मी आपल्यापुढे ठेवितो. प्रारंभीच विदुर धृतराष्ट्राला पुढील संकट टाळण्याचा उपाय सुचवितो:-

“ कुमर धरोनियां करीं । घालीं धर्माच्या चरणांवरी । पल्लव पसरौनी करुणोत्तरीं । क्षमा करावी मागिल ॥ माथा घालौनी भीमा उदरीं । दुःशासना निवेदीं करीं । दुर्योधनाचे शिरीं । हस्त स्थापीं धर्माचे ॥ अर्जुनाचीं चरणकमळे । स्पर्शाचीं कर्णाच्या कणाले । सहदेवाच्या क्रोधविटाले । शकुनीशीं शुभ लक्षिजे ॥ ऐशी वडिलपणाची बुद्धि । आचरोनी विवेकविधी । येणें कल्याण एन्हवीं अवधि । आली जाण तव पुत्रा ॥ ”

* हे लिहिल्यावर, काव्येतिहासकर्त्यांनी वनपर्व छापल्यानंतर एक टीप जोडली आहे ती माझ्या पाहण्यांत आली. हरिश्चंद्राख्यान मार्कंडेयपुराणांत आहे असे त्यांत म्हटले आहे. पण मुक्तेश्वराने दिलेल्या आख्यानाहून ते बरेच भिन्न आहे असेही त्यांत म्हटले आहे. मुक्तेश्वराने हे आख्यान स्वतंत्र रचले असून ते वनपर्वात गोवून दिले असा त्यांचा तर्क आहे तो सयुक्तिक दिसतो. कारण, याच अध्यायांत प्रारंभीच गणेशसरस्वतीनमन करण्याची जरूरी नव्हती. पांडवप्रतापकर्त्यांनी मुक्तेश्वरास अनुसरून हे आख्यान येथेच दिले आहे. मोरोपंताने मात्र ते दिले नाही.

हैं वर्णन सरस आहे इतकेंच नव्हे, तर महाभारतांतील व्यासोक्तीहून अधिक रसाळ आहे.

२ दमयन्तीपुढें गंगा, पार्वती यांची थोरवी नाहीं हें मुक्तेश्वरानें फारच मनोहर रीतीनें वर्णिलें आहे.

“ गंगा पवित्र पतिव्रता । म्हणोनि शंकरें वाहिली माथां । अभागी मानुनी निज भर्ता । रत्नाकरा अनुसरली ॥ शिवें इच्छितां चुंबन । कदा नेदी उपेक्षून । सहस्र ओघें करून वदन । सागरातें सेवितसे ॥ ”

साहजिकच आहे, वायकोला डोकीवर बसवली मग चुंबन कोठून मिळणार ? असो. पुढें—

“ पार्वती पर्वताची कुमारी । असुर संहारिले समरीं । सुकुमारता तियेमाझारीं । तिलप्राय असेना ॥ वामन देखोनि बळीच्या द्वारीं । लक्ष्मी निघाली असुरांचे घरीं । चंचलपणा अद्यापवरी । स्थिर कोठें न राहे ॥ म्हणोनि दमयन्तीसमान । भुवनत्रयीं नाहीं अंगना आन । नव्हे म्हणावया वदन । कोणाचेंही सरेना ॥ ”

हें वर्णन महाभारतांत नसून मुक्तेश्वराचें स्वतःचें आहे आणि तें फारच रमणीय आहे.

३ दमयन्तीचा नलविरहानंतरचा शोकही फारच सुंदर आहे आणि तो मुक्तेश्वराचा स्वतःचा असून त्याला महाभारतांत आधार नाही.

“धांव धांव नैषधराया । केशीं झाडीन तुझ्या पायां । झाडणें करुनि सांडीन काया । तुजवरुनि आवडी ॥ पडे ” उठे मागुती पडे । दिशा अवलोकुनी चहूंकडे । नळ नळ म्हणवूनी रडे । आकांतली काननीं ॥ ‘प्राणेश्वरा नळनरेशा’ । मुखें गाजवी हाचि घोष । ऊर्ध्व अवलोकी आकाश । रिघों पाहे पाताळीं ॥ ‘नमन माझें’ म्हणे ‘अनिला । माझी वार्ता जाणवीं नळ । लोटुनी आणीं मजजवळा । श्रेय घेईं जिवाचें ॥ पक्षी हो तुम्हां पक्षवळ । उडोनि शोधा माझा नळ । वार्ता सांगोनि उतावीळ । शीघ्र आणा मजपारीं’ ॥ आठवूनि नळाचे कष्ट । दुःखें होतसे हृदयस्फोट । नाठवे आपुलें संकट । वनिताश्रेष्ठ दमयन्ती ॥”

४ नळोपाख्यान रमणीय आहे, त्याजवर रमणीयता अधिक चढविणें कदाचित् सोपें असेल. पण पुढें तीर्थयात्रापर्वीचे प्रारंभीं मुक्तेश्वरानें व्यासावर कडी केली आहे असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. जो पवित्र अन्तःकरणाचा असेल त्यालाच

तीर्थयात्रा फलद्रूप होईल, इत्यादि वर्णन महाभारतांत प्रारंभीं आहे. मुक्तेश्वरानें येंथें निराळाच झोंक घेऊन किती तरी सुंदर उपदेश केला आहे. तो म्हणतो:-

“विष्णुस्मरण शिवस्मरण । दोधीं वसविलें ज्याचें वदन । तोचि तीर्थवासी जाण । तीर्थें चरण वंदिती ॥ इंद्रियनियमाचा व्यसनी । सत्य मधुर असे वाणी । अहंकार ज्याचिया मनीं । संचरेना सर्वथा ॥ तो सकल तीर्थांचा धात्रा । तीर्थें करिती त्याची यात्रा । पादोदकालागीं पवित्रा । तीर्थें माथा वोटविती ॥ परधनीं अंधत्व ज्याचिया नयना । परस्त्री पाहतां क्लीबत्व मना । परापवादीं मूकत्व वदना । तो जनक जाणा तीर्थांचा ॥ मन इंद्रियनिग्रहकारी । तो गृहीं असूनि जान्हवीतीरीं । तीर्थीं असून अनाचारी । तो कीटकवासी जाणावा ॥ सत्यशीळ दृढवृत्ती । आत्मभावना सर्वभूतीं । क्रोध कधीं का नातळे शांती । तो तीर्थीं सर्वीं सेविजे ॥ सुबुद्धिशील विद्यातीर्थीं । साधु सुस्नात सत्यतीर्थीं । कुलांगना लज्जातीर्थीं । पवित्र होत जाण पां ॥ धनाढ्य निदोष दानतीर्थीं । पापी निःपाप गंगातीर्थीं । क्षत्रिय राजे धारातीर्थीं ॥ प्रक्षाळिती अघातें ॥ योगी आत्मज्ञानतीर्थीं । आत्मस्वरूप स्वयंज्योति । श्रवणादिक नवही तीर्थीं । भक्त होती हरिरूपें ॥ ”

५ दाहाव्या अध्यायाचे शेवटीं केलेलें वर्षाकाळाचें वर्णन थोडक्यांत असून फार जोरदार आहे. महाभारतांत या ठिकाणीं वर्षाकाळाचें वर्णन आहे, पण तें इतकें बहारीचें नाहीं. याशिवाय मुक्तेश्वराच्या कल्पना महाभारतांतील नसून त्याच्या स्वतःच्या प्रतिभेपासून उत्पन्न झालेल्या आहेत.

“यावरी पातला वर्षाकाळ । पंचम ऋतु माजला प्रवळ । सुटला पश्चिमेचा अनिल । मेघमाळा मोकली ॥ पृथ्वीमंडळींचा जळराशी । पारधी पातला आकाशी । पिटीत मृगांचे पाठीशीं । सैरा गगनीं धावतसे ॥ इंद्र चाप धरुनि मुष्टी । रोहिणी मृगाचिया पाठीं । मेघधारा जीवनवृष्टि । करीत वेगें पातला ॥ सूर्यकिरण मृगसमुदाय । निस्तेज होऊनी पावले भय । लपावया शोधित ठाय । अभ्रें आड करुनियां ॥ कीं पृथ्वीखंड त्या शाळुंखा । अनेक पर्वत शिवपिण्डिका । इंद्रें मांडिलें अभिषेका । गगन-पात्रीं बहुधारा ॥ मयूर चातक कपोतक । दर्दुर करिती महाघोक । मेघ जगाचा पालक । सर्व लोकां जाणविती ॥ विद्युलतांचे कडकडाट । घनगर्जना गडगडाट । गंगादि सरितांचे पाट । महापूर माजले ॥ अठराभार वनस्पति । अंकुरवसनं वेढिली जगती । फळ शाका धान्य संपत्ति । पृथ्वी वांटी जगातें ॥ ”

६ दुर्वास पांडवांचें सत्त्व हरण्यास आल्यावेळीं त्यास परस्पर गंगातीरीं भोजन घातल्याचें वर्णन मुक्तेश्वरानें फार सुरस केलें आहे. भोजनाचीं वर्णनें पुष्कळ मराठी कवींनीं केलीं आहेत, त्यांत हें अधिक मनोहर व थोडक्यांत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण हें वर्णन मी येथें देत नाहीं. कारण, याचें मूळ महाभारतांत नाही व असूं शकत नाही. त्या वेळचीं भोजनें निराळीं; पदार्थांचीं नांवेही बाकी उरलीं नाहीत. याचा उल्लेख पुन्हा एकवार पुढें येणार आहे इतकें सांगून मी आणखी एकच वर्णन देतो.

७ दुर्योधनानें वैष्णवयाग केला, तेव्हां पांडवांना हिणवण्याकरितां त्यांना वनांत बोलावणें पाठविलें. त्या वेळेस बोलावणेकऱ्याबरोबर भीमानें त्वेषाचा निरोप पाठविला आहे. मूळ कल्पना भारतांत आहे, पण मुक्तेश्वरानें ती वाढवून येथें भीमाकडून अधिक जोरदार भाषण वदविलें आहे.

“चतुर्दश वर्षांचा आरंभ । होतां माजेल समारंभ । धार्तराष्ट्र आणि पद्मनाभ ।
रणस्तंभीं दों भार्गी ॥ पार्थशरान्निज्वाळादीप्ति । चापटणत्कार मंत्रोक्ति । धार्तराष्ट्रांचिया
आहुति । पाठोपाठीं पडतील ॥ प्रथम आहुति भीष्म द्रोण । पूर्णाहुति दुर्योधन । दुःशा-
सनाचें रक्तपान । पुरोडाश घ्यावया ॥ सहज येऊं तया ठया । विभागी असों उत्तर-
कार्या । निरोप सांगा कौरवराया । पुत्र मित्र सर्वातें ॥ ”

हा रोमहर्षण निरोप ऐकून धृतराष्ट्राचें धाबें दणाणलें हें साहजिकच आहे. त्या वेळेस कर्णाचीही अशीच जोरदार दर्पोक्ति मुक्तेश्वरानें पुढें केली आहे.

“कर्ण गर्जोनि बोले वाणी । पांडवां मारिल्या रणांगणीं । राजसूय यज्ञ करोनि
धरणी । दानोदकें बुडविणें ॥ सार्वभौम संपत्तीची माळा । घालोनियां दुर्योधनाचे गळां ।
अश्वमेधयागीं सकळां । महा कौतुक दावणें ॥ ऐकोनी कर्णाचें वचन । अंधें दिधलें
आलिंगन । विदुर कृप भीष्म द्रोण । भाल हातें स्पर्शित्ती ॥ ”

वीरांचीं दर्पयुक्त भाषणें यापेक्षां जोरदार वनविणें शक्य नाहीं. भारताचा वीर्योत्साहजनक जोरदारपणा मुक्तेश्वरानें कायम ठेविला आहे, इतकेंच नव्हे, तर तो मराठी भाषेंत प्रकटतर उतरविला आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

असो. आतां येथें दुसऱ्या बाजूनेंही बोललें पाहिजे. मुक्तेश्वराचीं वर्णनें व भाषणें व्यासाइतकीं जोरदार आहेत, किंबहुना कांहीं ठिकाणीं वरचढ आहेत, तर अन्य ठिकाणीं मुक्तेश्वर व्यासाच्या व्यवहारज्ञानास व स्वभावाविष्करणचातुर्यास पोचूं शकत नाहीं असें म्हणावें लागतें. अन्ध धृतराष्ट्र विद्वान् व वडील खरा; पण आप-

मतलबी व आपल्या मुलाच्या पोळीवर तूप ओढणारा असा महाभारतकारानें दाखविला आहे. वनपर्वाच्या प्रारंभी पांडवांचा पक्षपाती विदुर याला त्यानें पांडवांकडे हांकलून दिलें असें वर्णन आहे. त्याचें धृतराष्ट्राला पुढें दुःख झालें व त्यानें विदुरास पुन्हां परत बोलाविलें. याचें वर्म व्यासांनीं एका श्लोकांत सहज दाखवून दिलें आहे. संधिविग्रहकुशल असा एक मुत्सद्दी आपल्याकडचा कमी करून पाण्डवांना आयतण आपण दिला याचें त्या आप्पलपोट्या म्हातान्यास वाईट वाटलें व त्यानें विरहशोकाचा आविर्भाव आणला, असें महाभारतांत वर्णन आहे. त्याजकडे मुक्तेश्वराचें दुर्लक्ष झालें, व त्यानें “हस्तिनापुरीं अंबिकासुतु । पश्चात्तापे अतिसंतप्तु । विदुरवियोगे अद्भुतु । खेद मानी मानसीं ॥ ” एवढेंच म्हटलें आहे. तसेंच पुढें धर्म, भीम व द्रौपदी यांमध्ये वाद होऊन त्या दोघांनीं धर्मास अगदीं नेभळा ठरवून पराक्रमाचा अवलंब करण्याविषयीं त्यास आग्रह केला व वनवासाची प्रतिज्ञा मोडून एकदम कौरवांवर हल्ला करविण्याविषयीं सल्ला दिली. हा संवाद फार मनोहर व बोधप्रद आहे. सत्याची व धर्माची कास सोडतां कामा नये इत्यादिक धर्मानें त्यांची पुष्कळ समजूत घातली. परंतु भीम एकेना. तेव्हां धर्मानें त्याला “बाबा ! भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा असले अजेय दिव्यास्त्रवेत्ते दुर्योधनाला साहाय्य करणारे आहेत. ते त्याच्याकरितां आपला प्राण खर्चितील. त्यांस तुम्ही भीमार्जुन कसे जिंकणार ? ” असा प्रश्न केला, तेव्हां भीम गप्प बसला, असें महाभारतांत एकाच शब्दानें सांगितलें आहे. पण तो शब्द फार महत्त्वाचा व धर्म व भीम यांच्या स्वभावोद्घाटनाला पोषक असा आहे, तिकडे मुक्तेश्वराचें दुर्लक्ष झाल्याचें दिसतें. तसेंच स्वर्गांत अश्वें मिळविण्याकरितां अर्जुन गेला होता तेव्हां इंद्रानें ऊर्वशीला अर्जुनाकडे पाठविलें, तेव्हां तिचा त्यानें स्वीकार न केल्यामुळें त्याला षंडत्वप्राप्तीचा शाप तिनें दिला, वगैरे कथा मुक्तेश्वरानें व्यासाप्रमाणें दिली आहे. पण येथेंही दोन मुद्द्याच्या गोष्टींकडे मुक्तेश्वराचें दुर्लक्ष झालें आहे. स्वर्गांत अप्सरा भोगण्यास मिळव्या एवढ्याच कारणानें ऊर्वशी अर्जुनाकडे पाठविली गेली नाही, तर अर्जुन देवसभेंत प्रथम आला तेव्हांपासून तो ऊर्वशीकडे वारंवार पाही, असें व्यासानें दाखविलें आहे. त्याचें पाहाणें ही आपल्या पूर्वजांची जननी या आदरानें असे तें इतरांस निराळ्या दृष्टीनें वाटलें. हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. दुसरें ऊर्वशी अर्जुनाची आजी पंजी नव्हे तर खापर खापर अनेक खापरपंजी असल्यानें त्यानें तीस माता म्हणून नमस्कार केला, यांत त्यानें लोकोत्तर इंद्रियजय दाखविला व त्याची सर्व लोक स्तुति करूं लागले, हें एक वाक्य आणखी मुक्तेश्वराच्या ग्रंथांत

पाहिजे होतें. जो मनुष्य विद्या शिकण्याकरितां (स्वर्गीं म्हणा किंवा विलायतेस म्हणा) जातो, त्यानें ब्रह्मचार्य कसें पाळलें पाहिजे याचा धडा अर्जुनानें हजारों वर्षापूर्वी घालून दिलेला आहे. हें या गोष्टीचें त्रिकालाबाधित रहस्य मुक्तेश्वरानें दाखविलें असतें तर वरें झालें असतें. या गोष्टी सांगण्यास अनेक ओव्या नको होत्या. मुक्तेश्वर एका ओवींत सांगता. त्याची वर्णनशक्ति किती जबर आहे हें आपण थोड्या वेळानेंच पाहूं. पण इकडे मुक्तेश्वराचें दुर्लक्ष झालें असेंच म्हणावें, किंवा कथानुसंधानचातुर्य व्यासाच्या तोडीचें त्यास नव्हतें असें म्हटलें तरी चालेल. हरिश्चंद्राख्यानच घ्या. बृहदश्वानें तें सांगितलें असें मुक्तेश्वरानें अनुसंधान दिलें आहे, तें धडधडीत विसंगत आहे. माझ्यासारखा द्यूतांत जिंकला जाऊन राज्यभ्रष्ट कोण झाला, असा धर्माचा प्रश्न आहे. त्याला नलोपाख्यानच येथें सांगणें युक्त आहे. हरिश्चंद्राख्यान अत्यंत रसाळ व प्रतिभायुक्त आहे, हेंच विधान पूर्वोक्त दुर्वासस मिळालेल्या भोजनाच्या सरस वर्णनास लागू आहे. महाभारतांत अशी स्थिति नाही. तेथें पांडवांचा छळ करण्यास आलेल्या दुर्वासादि मंडळींचीं, कृष्णानें शाकपत्र भक्षण करून देऊन दिल्याबरोबर, नुसतींच पोटे भरलीं असें वर्णन आहे; व तें दोन्ही दृष्ट्या म्हणजे व्यवहार व परमार्थ या दोन्ही दृष्ट्या फार योग्य आहे. तसेंच सावित्री आणि सत्यवान्, यम गेल्यावर, वनांतून आश्रमांत आलीं तेव्हां “वणवा लागला डोंगरीं । तें प्रदीप्त काष्ठ घेऊनि करीं । वाट शोधित पुढारी । स्वाश्रमासी चाललीं ॥ ” असें मुक्तेश्वरानें वर्णन केले आहे. पण हें महाभारताच्या वर्णनाहून अस्वाभाविक व म्हणून कमी मनोहर आहे. महाभारतांत चंद्रप्रकाशाच्या साहाय्यानें व सत्यवानाच्या माहितीनें सत्यवानाचा हात आपल्या खांद्यावर घेऊन त्याला सांभाळित सावित्री घरीं आली हें वर्णन फार रमणीय, प्रेमळ व डोळ्यांत अश्रु आणणारें असून सरळ व स्वाभाविक आहे. सत्यवान् एकाएकीं कसा मेला याचें कारण मुक्तेश्वरानें दिलें आहे तेंही व्यवहारदृष्ट्या चुकीचें आहे. “ काष्ठ मोडितां आंगनेटीं । तडाखा वैसला लळाटीं । मूर्च्छा दाटोनि पृथ्वीपटीं । दण्डप्राय पडुडला ॥ ” महाभारतांत नुसतें असें वर्णन आहे कीं, उन्हांत लांकडें तोडतां तोडतां सत्यवानाचें कपाळ दुखूं लागलें व तो आपल्या बायकोच्या मांडीवर डोकें ठेवून निजला. हेंही वर्णन अधिक स्वाभाविक व मनोहर आहे. असो. इतिहासाला किंवा भूगोलाला सोडून विधानें किंवा वर्णनें असलीं तर त्यांपासून रसभंग होतो हें प्रसिद्ध आहे. दोन वर्षापूर्वी नाट्यसंमेलनप्रसंगीं ऐतिहासिक रस म्हणून एक अधिक रस मानावा अशी एका वक्त्यानें सूचना केली होती. ऐतिहासिक

रस हा रस होऊं शकत नाही; पण इतिहासाला विरोधी विधान रसभंग करितें, किंवा हा एक काव्यदोष आहे, हें उघड आहे. याला प्रसिद्धीचा अपवाद म्हणतां येईल. कदाचित् प्रसंगीं हा दोष नसून रसभंग करणारा नसतो, तर रसपरिपोषक होतो, ही गोष्ट निराळी आहे. उदाहरणार्थ, शकाराच्या तोंडांत 'सीतेची जशी दुःशासनानें वेणी धरिली तशी मी वशंतशेनेची धरतो' हें वाक्य रसपरिपोषक आहे, म्हणजे हास्यरस-पोषक आहे. पण साधारण प्रसंगीं अशी चूक करणें रसभंग करितें. उदाहरणार्थ, रामायणाच्या गोष्टींत एखाद्या पात्राच्या तोंडीं भारतांतील व्यक्तीचा किंवा हकीकतीचा दाखला देणें दोषास्पद आहे. महाभारतांत दोषस्थळें मुळीच नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. व्यासांची माहिती व जागृति तशीच विलक्षण होती. मुक्तेश्वराच्या ग्रंथांत वर्णनाच्या भरांत अशा चुका झाल्या आहेत व तेथें वाचक अडखळल्यावांचून राहत नाही. उदाहरणार्थ, दुर्वासक्रुषि सत्त्वपरीक्षेकरितां रात्रीं आले, तेव्हां घरांत अन्न नसल्यानें घाबरून द्रौपदी कृष्णाचा धांवा करूं लागली. त्या वेळेस आर्तत्राणाकरितां देव कसा धांवतो हें सांगत असतां ती म्हणाली, "भारतसेना माजली प्रचंड । तीमाजी पडलें पक्षीअंड । तेणें आश्रयूनी झाड । कृष्णस्तवन मांडिलें ॥ रथीं पार्थाचा सारथी । अवलोकुनी रुक्मिणीपति । म्हणे कृष्ण कृपामूर्ति । बाळक माझे वांचवीं ॥" वगैरे. ही गोष्ट पुढें भारतयुद्धकाळीं होणारी असून तिचा या वेळीं द्रौपदीच्या मुखांत उल्लेख घालणें ऐतिहासिक दृष्टीला धक्का देतें. दुसरें उदाहरण सावित्री-आख्यानांत द्युमत्सेन अंध राजास परत आणण्याकरितां लोक चालले तेव्हां म्हणूं लागले- 'जैसा धृतराष्ट्र प्रज्ञाचक्षू । कौरवकुळीं तो अध्यक्षू । तैसा द्युमत्सेन मुमुक्षु । राज्यासनीं स्थापणें ॥' सत्ययुगांतील सावित्रीआख्यानांत लोकांच्या तोंडीं द्वापरान्तींच्या धृतराष्ट्राचा दाखला देणें चमत्कारिक वाटतें. हा काव्यदोष होय. भूगोलसंबंधानेही एक चूक झालेली माझ्या दृष्टीस पडली. नलोपाख्यानांत अरण्यांत दमयन्तीला तिच्या घराचा म्हणजे विदर्भ ऊर्फ वन्हाडाचा रस्ता दाखवीत असतां नल म्हणतो, "हा पंथ जातसे दक्षिणे । पर्वत सरिता पवित्र वनें । अवन्ती लंघुनी विचक्षणें । रेवा तापती गौतमी ॥ पैल तो विन्ध्याचल साऊमा । पयोष्णी नदी जलसुगमा । तपोधनांच्या आश्रमा । मार्गी जातां देखसी ॥" उत्तरेकडून येऊं लागलें आणि अवंती सोडली म्हणजे प्रथम विंध्य पर्वत लागेल, आणि मग रेवा अथवा नर्मदा, अगर विंध्य सातपुडा धरिला तरी प्रथम रेवा, नंतर विंध्य, नंतर तापती आणि गौतमी अथवा गोदावरी मुळीच लागावयाची नाही; कारण विदर्भदेश अगोदरच यतो. महाभारतांत

“ अवन्ती आणि ऋक्षवान् पर्वतावरून पलीकडे गेलेले हे अनेक मार्ग दक्षिणपथाकडे जातात. हा विंध्य महापर्वत, ही समुद्रगामिनी पयोष्णी, आणि हे फळें मुळें यांनीं युक्त महर्षींचे आश्रम आहेत. हा विदर्भ देशाचा मार्ग, ” असें वर्णन आहे. पयोष्णी आणि तापती एकाच नदीचीं नांवे आहेत. पयोष्णी नांवाची गुजराथेंत जाणारी एक नदी आहे तिचा येथें उल्लेख नाही, आणि गोदेचें येथें नांवही नाही. इतिहास, भूगोल इत्यादि विषयांचे महाभारतकार फार सावध व दक्ष माहितगार होते. एवढ्या मोठ्या ग्रंथांत अशी सावधगिरी ठेवणें फार कठीण आहे. असो. मुक्तेश्वरानें अशा प्रकारची सावधगिरी ठेविली नाही. हा दोष व पूर्वोक्त दोष हे अल्प आहेत, हें निराळें सांगणें नको. सहृदय वाचक त्यांजकडे दुर्लक्ष करितो यांत नवल नाही.

आतां आपण मुक्तेश्वराच्या काव्याच्या मुख्य गुणाकडे वळूं. मुक्तेश्वराची भाषा जोरदार असून त्याची वर्णन करण्याची शैली फार रसाळ आहे हें मीं पूर्वी दाखविलेंच आहे. पण त्याचा मुख्य गुण हा आहे कीं, त्याला थोड्या शब्दांत, एका लहान वाक्यांत, किंवाहुना वाक्यांशांत, एखादी प्रचंड किंवा उदात्त कल्पना अथवा चित्र वाचकाच्या मनांत उभें करितां येतें. त्याला पाल्हाळ आवडत नाही हें स्पष्ट आहे. किंवाहुना हा गुण व्यासांत नाही असें म्हटलें तरी चालेल. कोणी एखादी गोष्ट लांबलचक सांगूं लागला म्हणजे आपण म्हणतो “ काय भारत लाविलें आहे ! ” महीपति पुष्कळ गोष्टींत मुक्तेश्वराचें अनुकरण करतो, पण त्याच्या ग्रंथांतही पाल्हाळ फार आहे. कधीं उत्प्रेक्षा किंवा दाखले घायला लागला, तर कंटाळा येतो. मुक्तेश्वराला पाल्हाळ मुळींच आवडत नाही हें खरें, पण याबरोबर थोडक्या शब्दांत फार मजकूर किंवा विस्तृत कल्पना देण्याचें सामर्थ्य असेल तर ह्या गुणाचें मोल आहे; नाही तर पाल्हाळ केलेला बरा. मुक्तेश्वराच्या थोडक्यांत फार वर्णन करण्याच्या शक्तीचे मासले वनपर्वीत जागजागी आहेत. त्यांपैकी कांहीं सांगितले असतां हा विषय मनांत चांगला ठसेल. भीमाची अरण्यांत मास्तीशीं गांठ पडली, त्या वेळच्या मास्तीच्या प्रचंड व भयंकर स्वरूपाचें वर्णन मुक्तेश्वरानें एकाच ओवींत केलें आहे:—“ जांभईमाजी आकाश बुडे । बुभुःकारें कोंदलीं ब्रह्मांडें । भृकुटी पाहतां प्राण विघडे । कृतांताचा अतिभयें ॥ ” वानराला जांभई देण्याची फार खोड असते. त्याचें येथें केलेलें वर्णन फारच मनोहर व स्वाभाविक आहे. मास्तीच्या प्रचंड तोंडाची जांभई म्हणजे त्यांत समग्र आकाश बुडून जायचें. पूर्वोक्त वर्षाकालवर्णनांतील एका ओवींत केवढी विशाल कल्पना उभारली आहे ! “ कीं पृथ्वीखंड त्या शालुंका । अनेक पर्वत त्या शिव-

पिंडिका । इंद्रें मांडिलें अभिषेका । गगनपात्रीं बहुधारा ॥ ” ह्या दोन्ही ओव्या विशालतेचे अथवा Sublime चे उत्कृष्ट मासले आहेत. तसेंच “ त्यांचिया गायनाची विचित्र कळा । निर्झर पाझरती शिळा । पवन पांगुळे गंगाकुळा । पूर तुंवोनि दाटती ॥ ” गाण्याच्या आलापानें जगत् मोहून गेलें, शिळा पाझरूं लागल्या, वायु स्तब्ध झाला, गंगेचा प्रवाह थंबकून दोन्ही कडा पाण्यानें उचंबळून गेल्या; हें वर्णन किती जोरदार, थोडक्यांत, उदात्त, आणि विशाल आहे ! असो. “ आपत्काळ देखोनि पुढें । ज्ञानिया अंगीं वीरश्री चढे । ” या ओवींत किती तरी जोरदार प्रोत्साहन भरलें आहे ! संकटसमयीं धीर देणारें याहून जोरदार वचन कोणत्याही भाषेंत असेल असें मला वाटत नाही. “ गिळोनी पुत्रशोकार्णव । धैर्यें जाली कुंभोद्भव । ” या अर्ध्या ओवीनें शोकवर्णनाच्या शेंकडों वाचाळ पंक्ति मार्गें टाकिल्या आहेत, असें मला वाटतें. “ जानकी अथवा आपुलें शिर । राघवातें निवेदीं ॥ ” हें अंगद-शिष्टाईतलें ओवीअर्ध किती अर्थानें भरलेलें आहे ! कुंभकर्णाचें शिर बाणांनीं आकाशांत उडवलें “ तें देखीनि सूर्य शशांक । नभ सांझुनि पळाले ॥ ” शैववैष्णवांचा तंटा खेळणारे लोक किती वेडगळ आहेत हें मुक्तेश्वरानें एका ओवींत किंवाहुना ओवीच्या अर्धांत उत्तम दाखविलें आहे. “ शिव म्हणतां विष्णु जाण । विष्णु म्हणतां तूं महेश पूर्ण । नोळखूनी मूढ श्वान । भेदवादें भुंकती ॥ ” इतकें जोरदार व अगदीं समर्पक रूपक माझ्या पाहण्यांत आलें नाही. कुत्र्याचा हा साहजिक स्वभाव आहे कीं, दुसरा कुत्रा पाहिला म्हणजे निष्कारण यानें व त्यानें भुंकावें, आणि मागल्या पायांनीं उगीच माती उडवावी. या सहज गुणावर बांधलेलें व भेद शब्दांतील भकारानें सुचविलेले हें रूपक या वादास अगदीं अक्षरशः लागू आहे. असो. दुसरी ओवी घेऊं. “ चित्रशाळेचीं निर्जीव लेपें । गहिंवरें बोलती विलापें । आम्हा निखूनि कवणापें । स्वीकारिशी प्रवासा ॥ ” हें वर्णन थोडक्यांत फार मनोहर आहे. तसेंच, “ भूपाळ सत्त्वशुद्ध रत्न । कौशिककोप न गणी धन । मशकनाशिकाच्या प्रभंजनें । मेरु जैसा न हाले । ” या ओवींत वर्णिलेला हरिश्चंद्राचा सत्त्वगरिमा किती थोर आहे याची विशाल कल्पना आपल्यासमोर उभी राहते. “ वर्षाकाळीं सरिता ओघ । सागरा येती करीत वेग । तेवीं संपदा घेवोनी जग । भेटों आलें गुणाब्धी ॥ ” या ओवीतील उपमा सहृदयप्रिय होईल. “ तेवीं नळाचे हृदयभित्ती । चित्ररूपा वैदर्भी ॥ ” या ओवीच्या अर्धांत प्रेमाचा कळस दाखविला आहे. “ जीतें लाजोनि स्वर्ग सुखा । आच्छादित अंबरें ॥ ” या अर्धओवींत श्लेष व उत्प्रेक्षा फारच

मजेदार गोंविल्या आहेत. असो. अशीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. भाषेला सौंदर्य, सूचकपणा, ध्वनि वगैरेचीं समर्पक रूपकें योजिल्यानें येतें असें जें आरिस्टाटलनें म्हटलें आहे, त्याची सत्यता मुक्तेश्वराच्या काव्यावरून चांगली प्रत्ययास येते. भर-मसाट शेंकडों रूपकें योजिल्यानें जें काम होत नाही, तें एकाच चपखोल वसणाच्या रूपकानें होतें. एखादेच समर्पक रूपक योजिल्यानें भाषेला अत्यंत मनोहरता येते. असो. स्वाभाविक व मनोहर रूपक योजून थोडक्या शब्दांत एखादी उदात्त कल्पना किंवा एकादें विशाल चित्र वाचकाच्या मनापुढें उभें करणें, हीच मुक्तेश्वराच्या काव्याची मुख्य शैली आहे.

आतां आपण मुक्तेश्वराच्या भाषेचा विचार करूं. मुक्तेश्वराची भाषा ओजस्वी, रसाळ, सुगम, संकलित व भारदस्त आहे, असें वर्णन करणें म्हणजे बहुतेक पाहिजे त्या प्रसिद्ध कवीसंबंधानें विधान करण्यासारखें आहे असें कदाचित् कोणी म्हणतील. पण तसें नाही. तुकारामाची भाषा भारदस्त नाही, मोरोपंताची सुगम नाही, राम-दासाची संकलित नाही, वामनाची ओजस्वी नाही. एखादा गुण तरी प्रत्येकांत कमी आहे, असें मला वाटतें. असो. अर्थगांभीर्य आणि भाषासौष्टव यांचा निकट संबंध आहे. जेथें अर्थ गंभीर व उदात्त असतो, तेथें भाषाही तदनुकूल साहजिक स्फुरते. तत्रापि यांचा नित्यसंबंध नाही आणि म्हणूनच कालिदासानें रघुवंशाच्या आरंभी वागर्थाचा जरी पार्वतीपरमेश्वराच्या देहाप्रमाणें संपृक्तपणा आहे असें म्हटलें आहे, तरी दोहोंची प्रतिपत्ति होण्याकरितां त्यानें पार्वतीपरमेश्वराची प्रार्थना केली आहे. सुंदर स्त्री जर मलिन वस्त्र नेसलेली असेल, तर ती कौशेय नेसलेल्या स्त्रीसारखी दिसणार नाही. म्हणूनच सुंदर विचाराला सुंदर परिधान मिळावें असें साहजिक वाटतें. सुंदर विचार अथवा कल्पना सुचणें हें जसें ईश्वरदत्त प्रतिभेचें फल होय, त्याचप्रमाणें सुंदर भाषा येणें हेंही ईश्वरदत्तच आहे; व याचकरितां, कवि हे जन्मतःच कवि असतात अशी जी म्हण आहे ती यथार्थ आहे.

ओजस्वी व भारदस्त भाषा साधण्याचें एक उत्तम साधन मराठी भाषेस मिळालें आहे. त्याचा मराठी कवींनीं, विशेषतः मुक्तेश्वरानें, चांगला उपयोग केला आहे ही गोष्ट येथें सांगणें अस्थानीं होणार नाही. मराठी भाषेला संस्कृताचें अगाध शब्द-भाण्डागार अचानक मिळालें आहे हा एक मोठा महत्त्वाचा लाभ या भाषेस झाला आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. अशा प्रकारचा लाभ इंग्रजी किंवा इतर पाश्चात्य भाषांनाही नाही. लॅटिन किंवा ग्रीक शब्द वापरणें या भाषांत शक्य नाही. मराठीतील

शब्दसमूह संस्कृतावरूनच निघाला आहे हें खरें, तथापि या शब्दसमूहाशिवाय जितका शब्दसमूह संस्कृतांत आहे किंवा संस्कृतांत वनवितां येतो, तितका सर्व मराठीला वापरतां येतो. आणि दोन्ही भाषांचा एकजीव इतका आहे व त्यांचा स्वभाव इतका एक तऱ्हेचा आहे कीं, असे संस्कृत शब्द वापरल्यापासून भाषेला वैरूप्य येत नाही. द्राविडी भाषांतूनही संस्कृत शब्द वापरतात, परंतु ते त्या भाषांत किती विजोड दिसतात हें प्रसिद्ध आहे. गुजराती व बंगाली भाषेंतही संस्कृत शब्द वापरण्याचा प्रघात आहे. परंतु माझ्या मते ह्या भाषांच्या हल्लींच्या नरम स्वरूपांशीं संस्कृत शब्दांचा चांगला मेळ वसत नाही. हिन्दी भाषाही संस्कृत शब्द फार वापरिते. पण संस्कृताचा आणि हिंदी भाषेचा बहुतेक निराळा स्वभाव झाला आहे, आणि यामुळे हिंदींत फार संस्कृत शब्द वापरले तर केवळ पण्डिताई दिसते, भाषासौष्टव उत्पन्न होत नाही, असें माझे मत आहे. किंवाहिना हिंदी व फारशी यांचा, त्या दोन्ही Analytical stage मध्ये असल्यानें, एक वर्ग पडतो व म्हणूनच फारशी शब्दांच्या उपयोगानें हिंदी भाषेस हिन्दुस्थानीचें जोरदार स्वरूप प्राप्त झालें आहे. असो. मराठी व संस्कृत Synthetical stage मध्ये असून एकवर्ग व एकस्वभाव आहेत; व यामुळे या दोहोंचें मिश्रण हिन्दुस्थानीप्रमाणें ओजस्वी व भारदस्त होतें.

आतां हा अगाध शब्दनिधि जरी संस्कृतांतून मराठीला अचानक मिळाला, तरी त्याचा कितपत व कोठें उपयोग करावयाचा, हें वक्त्याच्या किंवा लेखकाच्या कौशल्यावर अवलंबून आहे यांत शंका नाही. शेरीं शेर साखर घालावी असें श्रीखण्डाचें प्रमाण आहे, अथवा शेर पीठास चार शेर साखर घ्यावी असें बुंदीचें प्रमाण आहे, तें सोडून साखरेचीं पुष्कळ पोतीं पडलीं आहेत म्हणून कोणी तिचा अधिक उपयोग करील तर रसाचा परिपाक बिघडेल यांत शंका काय ? किंवा आंगठ्या पुष्कळ जवळ असल्या तरी लक्ष्मीधराप्रमाणें चारी बोट्यांत आंगठ्या भरपूर घालण्यांत मोहकपणा तो कोणता ? सारांश, संस्कृत शब्दांचा योग्य प्रमाणानें व योग्य ठिकाणीं उपयोग झाला पाहिजे. संस्कृत शब्दांचा उपयोग ज्ञानेश्वरापासून तों आजपर्यंत सर्व कवींनीं केला आहे. त्यांत मुक्तेश्वरानें असे शब्द योजून फार उत्तम रीतीनें आपल्या भाषेला गौरव व ओजस्वीपणा आणला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांतल्या त्यांत संस्कृत शब्दांचे समास त्यानें टाळले आहेत ही गोष्ट प्रथमदर्शनीच दिसते. संस्कृत शब्दांवरों संस्कृतांतले लांब समास येतात; व ते वाचकाच्या रस्त्यांत मोठमोठ्या लांब शिळांप्रमाणें पडलेले असले

म्हणजे वाचकाच्या बुद्धीची गति अडखळत व ठेंवाळत चालते, हें प्रत्येकाच्या अनुभवास आहे. संस्कृतांतील समास हे मराठी भाषेच्या सरणीस अनुकूलही नाहीत; तेव्हां त्यांचा जितका कमी उपयोग होईल तितका चांगला. आतां संस्कृत शब्द सर्व प्रकारचे आहेत. कठोर मृदु वर्णांचे, कठोर मृदु अर्थांचे, लांबलचक, व लहान, अशा सर्व तऱ्हेचे आहेत. त्यांतील योग्य समर्पक शब्द सुचून त्यांचा उपयोग झाला असतां भाषेला किती मोहकत्व येतें हें सहृदय वाचकांस सांगणें नको. उदाहरण, 'छायापतिव्रंशमंडन । चाले माधां बांधोनि तण ।' या ओवींत प्रारंभीं सरळ समास असून त्याच्या आरंभींचा शब्द छायापति हा सूर्याच्या अनेक नामांपैकीं किंवा नवीन बनवून मुक्तेश्वरानें योजिला आहे. तो येथें फार शोभा देतो व त्यानें अर्थाचा चांगला परिपोष होतो असें मला वाटतें.

मुक्तेश्वर हा एकनाथांच्या मुलीचा मुलगा. रा. पांगारकर यांनीं एकनाथाचा समाधिश्क १५२१ दिला आहे. म्हणजे १५९९ इसवी सनांत एकनाथ वैकुण्ठवासी झाले असें मानलें, व त्या सुमारास मुक्तेश्वर २०।२५ वर्षांचा असून त्यानें ग्रंथरचना करून एकनाथांस दाखविली होती असें धरलें, तर मुक्तेश्वराच्या या ग्रंथाचा काळ स्थूल मानानें इ० स० १६०० धरतां येईल. ज्ञानेश्वरी शके १२१२ म्हणजे इ० स० १२९० त लिहिली गेली. सारांश, १३०० इ० स० व हल्लीं १९०० इ० स० यांच्या मधोमध इ० स० १६०० तला हा ग्रंथ आहे, असें स्पष्ट आहे. या ग्रंथांत जुनी मराठी या मानानें जितकी अवश्य दिसायला पाहिजे तितकी दिसत नाही. जगांतील सर्व वस्तूला चलन अथवा विपरिणाम आहे, त्याप्रमाणें भाषेलाही आहे हें उघड आहे. कालगतानें भाषा बदललीच पाहिजे. पण १६०० पासून १९०० पर्यंत मराठी भाषा जितकी बदललेली दिसते, त्याहून १३०० पासून १६०० पर्यंत फार बदललेली असावी. मुक्तेश्वराची मराठी व हल्लींची मराठी यांत जो फरक आहे त्यापेक्षां ज्ञानेश्वराची मराठी व मुक्तेश्वराची मराठी यांत अधिक फरक आहे. याचें एक कारण मला संभवनीय दिसतें तें असें कीं, वाङ्मयाचा जितका अभ्यास लोकांत अधिक असेल, तितका भाषेंत कमी बदल होईल. अधिकारयुक्त ग्रंथकाराचे ग्रंथ जितके अधिक वाचले जातील, तितकी त्या ग्रंथाच्या भाषेपासून लोकांची बोलण्याची भाषा कमी भिन्न होईल. ज्ञानेश्वरीनंतर मुसलमानी साम्राज्य दक्षिणेंत स्थापित झालें. सन १३०० पासूनचीं पुढचीं दोन शतके महाराष्ट्रांत अत्यंत दैन्याचीं म्हणजे दैवी व लौकिकी आपत्तीचीं गलीं. यामुळें संपन्न ग्रंथकारांचे ग्रंथ फारच थोडे वाचण्यांत

येत असावे. याच कारणामुळे ज्ञानेश्वरीचा बहुतेक लोप होऊन एकनाथांस तिचा जीर्णोद्धार करावा लागला. सारांश, या परिस्थितीने लोकांच्या भाषेत या तीनशें वर्षांत बराच फरक पडला. तशी स्थिति १६०० नंतरच्या तीनशें वर्षांत झाली नाही. दोनशें वर्षे स्वराज्यांत मराठी वाङ्मयाचे बरेच परिशीलन झालेले असावे व १८१८ पासून इंग्रजी झाल्यानंतरही परकीय राज्य आहे तरी त्याचे शिक्षणाकडे विशेष लक्ष्य असल्याने इंग्रजी अंमलाखालीही मराठी वाङ्मयाचा बराच व्यासंग चालू आहे. यामुळे भाषेत तितका बदल झाला नाही असें मला वाटते. किंवा मराठी भाषेचा कोश व मराठी भाषेचे व्याकरण याच अंमलाखाली विद्याव्यासंगी साहेब लोकांच्या प्रोत्साहनाने व उद्योगाने तयार झाल्यामुळे भाषेच्या स्थैर्यास बरीच मदत झाली असें प्रांजलपणं नमूद केले पाहिजे.

असो. मुक्तेश्वराची भाषा जरी आमच्या हल्लींच्या भाषेच्या जवळजवळ आहे, तरी तीत जुनीं रूपे किंवा जुने शब्द अवशिष्ट आहेत हे सांगितले पाहिजे. जुन्या रूपांपेक्षां जुने शब्द अधिक आहेत हा फरक लक्षांत घेतला पाहिजे. जुन्या रूपांपैकी “ दमयंतिये वरिला नळ नर ” एवढेंच रूप मला दृष्टीस पडले. “ संकटीं बोभाय श्रीकृष्णाते ” या वाक्यांत बोभाय—हाक मारी—असा प्रयोग आहे. बोभाय हे रूप जुने दिसते; पण मला अद्याप त्याचा नीट खुलासा लागला नाही. ‘ नव जाय हस्तिनापुरा ’ असा दोन तीन ठिकाणी प्रयोग आहे. मला वाटते नव हे नैव याचे ऊर्वरित आहे, व जाय असें निराळे रूप नाही. अलवत्ता कित्येक जुने शब्द आढळले. यांची सर्वांची यादी देणे शक्य नाही. तथापि ठळक ठळक देतोः— वोजा (काळजीने), पासाव (पासून), नावेक (क्षणभर), केणे (माल), मांदुसा (पेट्या), अळुमाळ (यत्किंचित्), विंदाण (कपट), परौते (पलीकडे), बांदवडो (बंदिवासी), पाटणा (शहरांत), पढियंती (प्रिय), मांदी (समूह), चडकणा (चपराका. हा शब्द जोरदार असून हल्लीं उपयोगांतून बाहेर गेला), वडवे (ब्राह्मण, हा शब्द फक्त पंढरपुरांत बाकी आहे.) मागुतेन, दूसरेन हीं स्पष्ट जुनीं रूपे आहेत. शेस (शीर्षालंकार), शीस (शीर्ष, फक्त अर्ध-शिसी यांत बाकी आहे), दांगे (अरण्ये. डांग शब्द कोठे अद्याप रूढ आहे), पडिभरे (अतिशय), आराणूक (तृप्ति), सूदले (घातले) अनारिसा (भिन्न, निराळा, अन्यादृशः), केउता (केवढा), रहंवर (रथश्रेष्ठ, रथवर), नाहो (नाथो). प्राकृताच्या रूपांवरून हीं शेवटचीं रूपे निघाली आहेत हे उघड आहे.

रहंवर यांतील अनुस्वार आगन्तुक उच्चारान्या सोयीसाठी प्राकृत भाषेच्या सरणीनुरूप आहे. याचें दुसरें उदाहरण अंतुरी (स्त्री) हें देतां येईल. हाही शब्द मुक्तेश्वराच्या वनपर्वांत उपयोगिला आहे.

येथें आणखी एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. जाश्वनीळ हा शब्द शिव म्हणजे शंकर या अर्थी मुक्तेश्वरानें वापरला आहे. या शब्दाचा उगम कोठें आहे हें माझ्या लक्षांत येत नाहीं. प्राकृतांतील अथवा देशी म्हणावा तर तसें त्याचें स्वरूप नाहीं. हा शब्द महीपतीनेंही वापरला आहे. महीपति बरेच जुने शब्द वापरतो, पण ते त्याच्या वेळेस प्रचारांत होते म्हणून नव्हे, तर ते मुक्तेश्वराच्या ग्रंथांत उपयोगिले आहेत म्हणून. महीपति मुक्तेश्वराचा अनुसारी आहे, व बऱ्याच उच्च दर्जाचा अनुसारी आहे. असो. मला वाटतें, जाश्वनीळ हा शब्द मुक्तेश्वरानें बनविला आहे. प्रतिभासंपन्न ग्रंथकार शब्दही नवीन निर्माण करूं शकतात. उदारला, व्युत्पादिला, इत्यादि नवीन क्रियापदें नामावरून अलीकडचे आप्त ग्रंथकार आपटे, राजवाडे वगैरे बनवीत आहेत. मुक्तेश्वराच्या वनपर्वांत अशा क्रियापदांचीं उदाहरणें सांपडतात, याजवरून हा नवीन प्रघात अगदींच नवीन नाहीं असें म्हणावें लागतें. मुक्तेश्वरानें विश्वासला, आकांतला, असे शब्द वापरले आहेत. अगदींच पहिल्या अध्यायांत दुसऱ्या ओवींत 'विश्वासी' असा प्रयोग आहे. यापेक्षां जास्त स्पष्ट उदाहरण 'कोमळ धर्माचें मानस । शोकानळें दग्धलें' या वाक्यांतील शब्दाचें आहे. तात्पर्य, मुक्तेश्वराची भाषा आप्त व तेजस्वी ग्रंथ-कर्त्याची आहे हें यावरून उघड होतें.

असो. इ० स० १६०० च्या सुमाराचा मुक्तेश्वराचा हा ग्रंथ असावा असें आपण पाहिलें. या ग्रंथांत १३०० च्या ज्ञानेश्वरींतील भाषा अगदीं बहुतेक बदलल्या-सारखी दिसतें, ही एक जशी नमूद करण्यासारखी गोष्ट आहे, तशीच हीही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, या ग्रंथांत मुसलमानी शब्दांचा मुळींच मागमूस नाहीं. जुने शब्द पांचपंचवीस तरी सांपडतात, पण मुसलमानी शब्द मुळींच सांपडत नाहींत असें म्हटलें असतां चालेल. या वेळेस मुसलमानीचा ऐन अम्मल होता इतकेंच नव्हे, तर मुसलमानांचा अम्मल महाराष्ट्रावर चालू झाल्यास सरासरी तीनशें वर्षे झालीं होती. हल्लींच्या मराठी भाषेत कांहीं थोडेथोडेके मुसलमानी शब्द नाहींत, किंवाहुना बरेच आहेत. हे शब्द १६०० नंतर घुसलेले नाहींत हें उघड आहे. सतराव्या शतकांत शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्रास स्वातंत्र्य मिळवून दिलें, त्या वेळेस त्यांची जागृति इतकी होती कीं, जे फारशी शब्द भाषेत घुसले होते, ते त्यांनीं काढून

टाकण्याचा यत्न केला. असें जर आहे, तर नवीन मुसलमानी शब्द यानंतर घुसले असें संभवत नाही. तात्पर्य १३०० पासून १६०० च्या काळांतच हे मुसलमानी शब्द आपल्या भाषेंत शिरलेले आहेत. असें असून मुसलमानांच्या ऐन अंमलाखाली झालेल्या ग्रंथांत मुसलमानी शब्द मुळींच नाहीत ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. हल्लीं इंग्रजी शब्द आपल्या लिहिण्याच्या भाषेंतसुद्धां पुष्कळ घुसतात, बोलण्याच्या तर विचारुंच नये. रावसाहेब पावगी यांनीं याबद्दल लोकांचे डोळे उघडण्याचा यत्न केला आहे. हल्लीं एकादा वक्ता अगर लेखक इंग्रजी शब्द टाळून बोलण्याचा यत्न करील तर तो साध्य आहे. पण तसा यत्न करावा लागेल. अशा यत्नानेंसुद्धां पुष्कळदां इंग्रजी शब्द टाळणें कठिण पडतें व जो वक्ता शुद्ध मराठी-प्रयत्नानें कां होईना-बोलतो त्याची आपण नेहमीं तारीफ करतो. अशा प्रकारचा यत्न मुक्तेश्वरानें केला असेल असें मला वाटत नाही. मुक्तेश्वराइतकी जरी नाही, तरी थोड्याबहुत अंशानें हीच गोष्ट एकनाथ, तुकाराम, वामन, रामदास, मोरोपंत यांच्या कृतीं-सही लागू आहे. याचें कारण मला वाटतें कीं, सत्कवि व सत्पुरुष (आणि हिंदु-स्थानांत अर्वाचीन भाषेंतील सत्कवि हे सत्पुरुषच होते) देश, काळ इत्यादिकांनीं अनवच्छिन्न अशा एका वरच्या स्थितींत राहतात. विशेषतः सत्कवि हे आपल्या-भोंवतीं काय चाललें आहे, आपण दुःखी आहों किंवा सुखी आहों, सुवक्ता आहे किंवा दुष्काळ आहे, याच्या विचारांनीं कधींच ग्रस्त असत नाहीत. ते आपल्या काल्पनिक तेजोमयी स्थितींत गुंग असतात. ज्या ग्रंथाची ते रचना करीत असतात, त्या ग्रंथाच्या परिस्थितीशीं ते तदाकार होऊन जातात. मनुष्याची स्थायी म्हणजे त्रिकाळांतही एक राहणारी स्वभावस्थिति हाच त्यांचा पाया असतो. ज्या प्रीतीनें अमेरिकेंतील अत्यंत स्वतंत्र, श्रीमन्त, विज्ञानवान् स्त्रीपुरुष जखडलीं आहेत, त्याच प्रीतीच्या रुजूनीं हिंदुस्थानांतल गरीब किंवा दक्षिण आफ्रिकेंत राहणारी स्त्रीपुरुषे बांधलीं गेलीं आहेत. मृत पुत्राच्या ज्या शोकाने इंग्लंडांतल अति सुधारलेला व धर्मशील जाहगीरदार रडतो, त्याच शोकानें बोर्नियो देशांतल राहणारी व नरमांस-भक्षक मनुष्य रडतो. सारांश, काम, क्रोध, लोभ, मोह, ईर्ष्या, असूया, गर्व, अहंकार, परोत्कर्षसहिष्णुता, परदुःखेन दुःख इत्यादि अनेक मानवी मनोविकार देशपरिच्छेद-रहित आहेत, किंवा कालपरिच्छेदरहित आहेत. हजारों वर्षांपूर्वीं मनुष्यांत ते होते, हल्लीं आहेत-क पुढेही राहतील. शृंगार, वीर, करुण, हास्य इत्यादि रस प्राचीन व अर्वाचीन काव्याचे आनंद देणारे आहेत, व याच रसांत प्रतिभासंपन्न कवि नेहमीं

तलीन असतात. मोठमोठे ग्रंथकर्ते किंवा कवि यांजमुळे आपल्याभोंवतालच्या परिस्थितीसंबंधे अंध असतात. भोंवतालचे लोक त्यांना कधी वेडे, कधी व्यवहारशून्य, कधी आळशी किंवा मूर्ख असेही समजतात. पण हे कवि आपल्या मनःकल्पित उदात्त परिस्थितीत नेहमी दंग असतात. दुसरें, संत आणि कवि हे निदान अर्वाचीन काळांत व देशांत तरी एकच असल्यामुळे त्यांचा नेहमीचा व्यासंग म्हणजे धार्मिक ग्रंथ वाचणें हा असे. महाभारत, रामायण, विष्णुपुराण इत्यादि ग्रंथांच्या वाचनांत ज्यांचा नेहमी काळ जावयाचा, त्यांच्या तोंडांत किंवा लेखणीत म्लेंच्छ शब्द येणार कोठून ? व्यवहाराशी, विशेषतः राजकीय व्यवहाराशी, यांचा फार थोडा संबंध असे. मराठी भाषेंत जे मुसलमानी शब्द शिरले आहेत, ते व्यवहारासंबंधे—मुख्यतः राजकीय व्यवहारासंबंधानें आहेत. तेव्हां कचेरी, दिवाण, फौज, महसूल इत्यादि शब्द या कवींच्या लेखांत येणार कोठून ? तुकाराम व रामदास हे व्यवहाराला धरून पुष्कळ बोलले आहेत, म्हणून कदाचित् त्यांच्या ग्रंथांत अधिक मुसलमानी शब्द सांपडतील. एकंदरीत शुद्ध मराठी भाषेसंबंधानें मुक्तेश्वराचा मराठी कवींमध्ये—नंबर म्हणावा तर इंग्रजी शब्द येतो, दर्जा म्हणावा तर फारशी येतो,—स्थान पहिलें येईल असें म्हणण्यास हरकत नाही. असो. महाभारत काव्य शेक्सपीयरच्या काव्याप्रमाणें सर्वकालीं व सर्व देशांत पूज्य व रमणीय आहे. अशा काव्याचा अर्थ “महाराष्ट्रवैभवां”त आपल्या “मुढाळ” वचनांनीं मुक्तेश्वरानें सांगितलेल्या मराठी वाचकांस नेहमी आनंद देईल हें अधिक विस्तारानें सांगण्याची जरूरी नाही. मुक्तेश्वराचें अप्रतिम कवित्व व महाभारतासारखा अप्रतिम ग्रंथ अशी जोड मिळाल्यानें ‘मुक्तेश्वराचें महाभारत’ हा काव्यदृष्ट्या मराठीतील एक अपूर्व ग्रंथ झाला आहे. मुक्तेश्वराला मोरोपतानेंही ‘कवि-वर’ ही पदवी दिली आहे. मोरोपतानें “श्रीमुक्तेश्वर-कविवरु-यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ? ” या आयेंत म्हटल्याप्रमाणें या कविवरुचें कोण वंदन करणार नाही ?

REFBK-0006152

६९५२